

Livslångt lärande
i den svenska kyrkoförsamlingen
Fleninge 1820—1890

SVEN-ÅKE SELANDER

Uppsala
Universitetsbibliotek

Blåsenhusbiblioteket

E: kc (p) (p)

ÅRSBÖCKER I SVENSK UNDERVISNINGSHISTORIA
BOKSERIE GRUNDAD AV B. RUD. HALL OCH UTGIVEN AV
FÖRENINGEN FÖR SVENSK UNDERVISNINGSHISTORIA
ÅRGÅNG LXVI 1986
VOLYM 158 UNDER REDAKTION AV STIG G. NORDSTRÖM

Livslångt lärande

i den svenska kyrkoförsamlingen
Fleninge 1820—1890

SVEN-ÅKE SELANDER

FÖRORD

Denna undersökning har kommit till i ett tvärvetenskapligt sammanhang, där jag med pedagogiken som bas sökt inspiration från vetenskaper som teologi och kulturgeografi.

Jag tackar varmt alla dem, som hjälpt mig: i Lund vid de pedagogiska, teologiska och kulturgeografiska institutionerna, i Malmö vid lärarhögskolan, i Umeå vid Demografiska databasen. Med professorerna Göte Klingberg och Egil Johansson i spetsen har de alla ställt upp för diskussioner och seminarier.

Det gläder mig att boken antagits som årsbok i serien Svensk Undervisningshistoria.

Medel från Humanistik-samhällsvetenskapliga forskningsrådet och från anslaget för tjänstledigheter åt universitetslektorer för forskning har möjliggjort arbetet.

Far och mor - prästgårdsfolk från trettiotal till sextiotal - tillägnas denna bok.

Sven-Åke Selander

Till FAR och MOR

© 1986 Sven-Åke Selander Jala Bok & Musik AB, Uppsala,
och Föreningen för svensk undervisningshistoria

ISBN 90-85130-30-3

Utskrift: Datatext Anna Ehde-Malmberg

Produktion: Hortensia Förlag AB

Tryck: INFO-tryck Malmö 1986

INNEHÅLLSFÖRTECKNING

FÖRORD.....	3
INNEHÅLLSFÖRTECKNING.....	4
INLEDNING.....	7
Kap 1 LIVSLÄNGT LÄRANDE I KYRKOLAGEN 1686.....	12
Inledning.....	12
Fem huvudstycken - om innehåll och funktion i kyrkans undervisning.....	13
Om församling och ämbeten.....	18
Undervisningstillfällena i senare stadgor och förslag.....	20
Kap 2 FLENINGE - en presentation.....	28
Inledning.....	28
Natur och kultur.....	28
Fleninge på kartan.....	28
Naturgeografiska förutsättningar.....	30
Gårdar och bostäder.....	31
Kultur.....	34
Produktion och rum.....	35
Kyrkans undervisning i Fleninge.....	38
Material för undersökningen.....	40
Kap 3:1 UNDERVISNING BLAND BARN OCH UNGDOM.....	42
Inledning.....	42
Dopet som undervisningstillfälle.....	42
Kyrkolagen 1686.....	42
Handböckerna.....	43
Undervisningstillfällena kring dopet i Fleninge.....	44
Dop och faddrar.....	44
Nöddop.....	45
Platsen för dopet.....	46
Husandakten och barnundervisningen i hemmet i Fleninge.....	47
Kyrkolagen 1686.....	47

Husandakten som undervisningstillfälle för barnen.....	48
a Frekvens.....	48
b Utformning.....	48
c Andakts- och studiematerial med barnen i hemmet.....	49
Förberedelser i hemmet för nattvardsläsningen.....	53
Innehåll.....	53
Förhören som ett led i den kristna fostran.....	55
Skolundervisningen som stöd för hemundervisningen.....	57
3:2 NATTVARDSUNDERVISNINGEN - ETT DOMINERANDE UNDERVISNINGSTILLFÄLLE..	62
Nattvardsundervisningen som undervisningstillfälle.....	62
Kyrkolagen 1686.....	62
Handboken 1811.....	62
Nattvardsundervisningen i funktion i Fleninge.....	64
Antal deltagare.....	64
Betyg.....	64
Läsålder.....	66
Innehåll.....	69
Undervisningsmetod.....	79
Läsoperiod.....	81
Lokal för läsningen.....	84
3:3 DISKUSSION KRING KYRKLIG UNDERVISNING AV BARN OCH UNGDOM UTIFRÅN ÄMBETS- OCH FÖRSAMLINGSSYN.....	87
Undervisningsprogrammet i KL 1686 ifrågasatt.....	87
Undervisning och kunskapssyn.....	89
Samspelet hem - kyrkorum.....	92
3:4 FLENINGE OCH DEN SAMTIDA DISKUSSIONEN KRING UNDERVISNINGEN AV BARN OCH UNGDOM.....	95
Kap 4 VUXENUNDERVISNING I FLENINGE.....	100
4:1 Inledning.....	100
4:2 KATEKESUNDERVISNING FÖR VUXNA I HEMMEN.....	101
4:3 KATEKESPREDIKNINGAR OCH KATEKESFÖRHÖR.....	102
4:4 LITTERATURSPRIDNING I HEMMEN.....	104
Bibelspridningen.....	104
Sockenbibliotek.....	105
Uppbyggelse-litteratur.....	106
4:5 HUSANDAKT OCH KONVENTIKLAR.....	111
4:6 HUSFÖRHÖR.....	115
Inledning.....	115
Kallelse till husförhör.....	115
Mässläsningsbok och visitationsprotokoll.....	115

Husförhørsperioder.....	116
Husförhørsfrekvens.....	116
Roteindelning.....	118
Lokal och tid för husförhör.....	120
Innehåll och metod.....	123
Husförhör ifrågasatt.....	125
Byar och rotar.....	125
Åldersgrupper och husförhör.....	127
Husförhöret - en klassfråga?.....	130
Mot ett öppnare samhälle.....	132
4:7 KYRKO GÅNG - PREDIKAN - PREDIKOFÖRHÖR.....	134
4:8 KOMMUNIONFÖRHÖR.....	136
4:9 BIBELFÖRKLARINGAR OCH NYA UNDERVISNINGSTILLFÄLLEN.....	140
4:10 VARNING OCH FÖRMANING - ETT ALLTMER IFRÅGASATT UNDERVISNINGSTILLFÄLLE.....	148
4:11 UNDERVISNINGSTILLFÄLLEN I SAMARBETE MELLAN KYRKLIGT OCH VÄRLDSLIGT REGEMENTE.....	159
Lysningsförhör.....	159
Flyttningsförhör.....	159
Soldatförhör.....	160
Undervisning av åtalade och dömda.....	160
4:12 FLENINGE OCH DEN SAMTIDA DISKUSSIONEN KRING VUXENUNDERVISNINGEN...	166
Kap 5 MOT DEMOKRATISERING OCH SEKULARISERING - Upplösningen av programmet om det livslånga lärandet. Sammanfattning och utblick..	172
Inledning.....	172
Samhällsutveckling och undervisningsprogram.....	173
Skolans betydelse för förändringen i det livslånga lärandet....	175
Öppnare verksamhetsformer för Svenska kyrkan.....	176
Församlingssyn, katekes och liberalteologi.....	177
Ämbetssyn, katekes och induktiv metod.....	182
SAMMANFATTNING.....	185
NOTER.....	187
SUMMARY.....	204
KÄLLOR OCH LITTERATUR.....	208
TABELLBILAGA.....	219

INLEDNING

Ett plågoris för barnen blev katekesläsandet. Det blev ett själlöst utantillrabblande för en föga utbildad lärare eller ännu sämre för omogna monitörer. Föräldrarna själva tyckte ofta att detta var det väsentliga, och utantillläsningen passade vid husförhören. Denna katekesläsning stod pedagogiskt lägre än 1600-talets, ty då skedde den i samband med prästens utläggning av texten, med predikan och med gudstjänstens psalmsång. Dessa förklaringar och dessa stämmingsmättade moment i helgedomen uteblevo här.¹

John Landquists beskrivning av utvecklingen av det kyrkliga undervisningsprogrammet från stormaktstiden och framåt rymmer flera viktiga iakttagelser och aktualiserar viktiga forskningsproblem.

I Kyrkolagen 1686 finns ett helhetsprogram för kyrklig undervisning, förkunnelse och fostran. Det har beskrivits från teologisk utgångspunkt framför allt av Hilding Pleijel.² Denne har också anvisat skiftena av åkerbruksjorden som en viktig förklaring till varför programmet inte längre kunde upprätthållas. Martling har visat främst utifrån nattvardsseden att denna teori knappast är hållbar. Istället var det enligt Martling den kyrkliga, konfessionella ramens styrka som bestämde, hur starkt sekulariseringen skulle bryta igenom i en församling.³

Hittills har undersökningar gjorts kring enstaka inslag i det kyrkliga undervisningsprogrammet. Lilja (1947) undersöker katekeserna, Hedlund (1949) beskriver kyrkolivet i Karlstads stift under 1800-talets förra hälft, Andersson (1973) rör sig inom ett liknade område. I Martlings undersökning om nattvardskrisen i Karlstads

stift (1958), i Eckerdals bok om skriftermål och nattvardsberedelse (1970) samt i Kjell Petterssons undersökning om barndopet i Svenska kyrkan (1977) tangeras problemet. I boken "Ämbete och tro" 1984 har Jarlert beskrivit en viktig epok i Göteborgs stift, de senaste årtiondena av 1800-talet.

I denna undersökning är det själva helhetsprogrammet som fokuseras. Frågeställningen är: Vad skedde med det kyrkliga helhetsprogrammet om undervisning och fostran? Huvudintresset riktar sig mot 1800-talet, då man kan förvänta sig att nedbrytningsprocessen startade på allvar. Helhetsprogrammet presenteras i kapitel 1.

De olika undervisningstillfällena är huvudobjekt för undersökningen. Nattvardssedens utveckling exempelvis blir intressant i den mån kommunionförhöret fortfarande upprätthölls. Dopet aktualiseras som undervisningstillfälle och som förpliktelse till kristen undervisning och fostran av barnen. Hur detta ansvar utövades av hem, präst och församling undersöks.

Undersökningens tyngdpunkt ligger på det deskriptiva. Därvid aktualiseras frågeställningar, som bör bli föremål för fördjupad analys. Av den teologiska utgångspunkten i KL 1686 följde, att kyrkans döpta barn hade rätt att fordra kunskaper och miljöer, som kunde underbygga deras personlighetsutveckling i en riktning, som kyrka och samhälle i samverkan valt för dem. Religionspedagogiskt innebar detta krav på insatser, som tjänade utvecklingen under hela människans liv.⁴ Organisatoriskt fordrade helhetsprogrammet ett sammanhållet undervisningsprogram, där olika undervisningsinsatser både avgränsades från varandra och kompletterade varandra. Detta baserades på en principiell tolkning dels av församlingen, dels av undervisarnas olika ämbeten och deras förhållanden till varandra.

Man kan urskilja tre olika tolkningar av församlingens uppgifter och funktion: den ortodoxa, den presbyterialt-lågkyrkliga och den folkkyrkliga. Den första dominerar i Kyrkolagen 1686, den andra uppträdde framför allt från mitten av 1800-talet. Den tredje fördes fram under 1900-talets första decennium främst av Einar Billing.⁵ Hur undervisningen utövades berodde på hur prästerna tolkade församlingsbegreppet. Under 1800-talet fick prästerna mer och mer acceptera att konkurrerande tolkningar av församlingssynen uppträdde. Anpassningen till denna nya situation tog sig olika uttryck på undervisningens område.

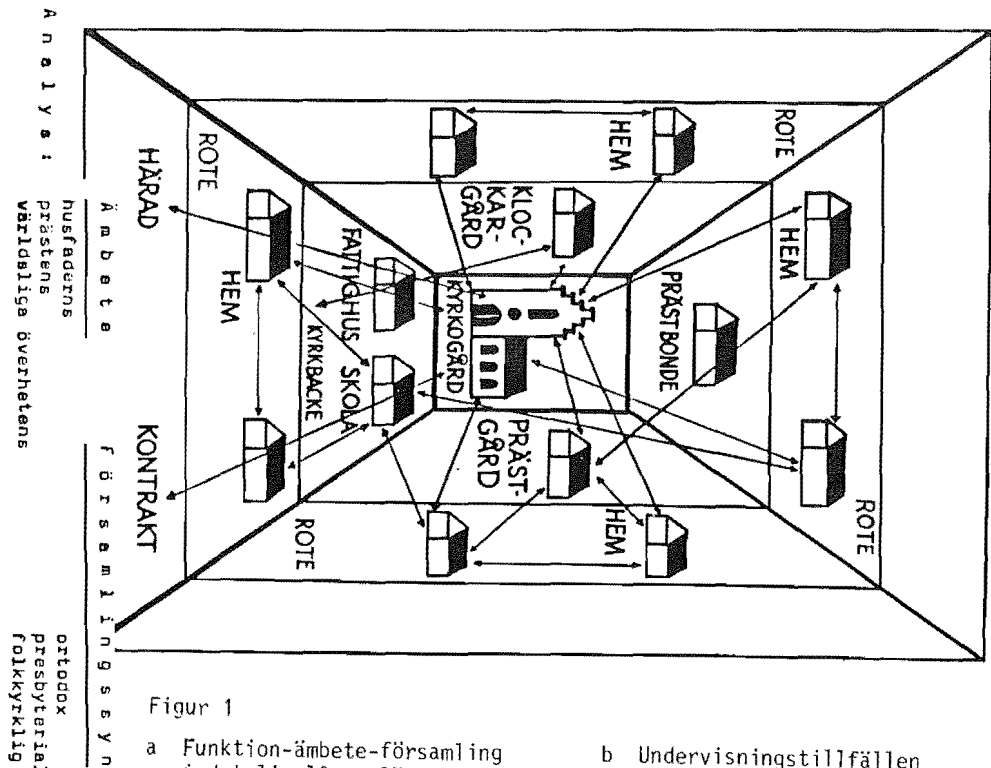
Enligt Askmark var tre ordningar grundläggande för funktionerna i den lutherska församlingen: frälsningsordningen, rättsordningen och hus- och familjeordningen. Dessa ordningar svarade mot kyrkoregementet, det världsliga regementet och husregementet samt utövades av respektive läroämbetet, överheten och husfadern.

Den grundläggande aspekten i den evangelisk-lutherska kristendomsundervisningen och därmed även i katekesen var frälsningstanken. Katekesen samlade människor under en och samma aspekt. Det allmänna prästadömet hade som gemensam uppgift att utlägga och förkunna detta budskap. Hustavlan däremot skilde enligt Askmark ut människor från varandra.⁶ De skulle verka i olika stånd. Under ortodoxin föll tankarna på det allmänna prästadömet bort. Förhållandet mellan predikoämbete och församling "styvnade". Aspekten lärare-åhörare dominerade.⁷

Under 1700- och 1800-talet ifrågasattes denna tolkning alltmer. Debatten kunde hämta stöd av den efterhand uppmjukade synen på förhållandet mellan stat och religion.⁸ Det fick konsekvenser både för prästernas syn på sitt sätt att utöva ämbetets undervisande funktioner och för gemene mans uppfattning om hur man skulle förhålla sig till kyrkans undervisningstillfällen och till sitt eget sätt att utöva ämbetet som husfader och undervisare i sitt eget hus.

Under 1800-talet skedde en utveckling bort från det kyrkliga helhetsprogrammet om fostran och undervisning i KL 1686. Denna utveckling kan förväntas ge minst utslag i fråga om mycket frekventa seder, som dessutom till långt fram i tiden var lagfästa, men mera i fråga om sådana undervisningstillfällen, som hade mindre medborgerlig betydelse eller som kunde ersättas med nya och i tiden bättre anpassade arbetsformer. Ett uttryck för hur kyrkan sökte motverka denna utveckling är att 1878 års katekes har hustavlan med trots den aktuella utvecklingen i samhället.

Med utgångspunkt i KL 1686 kan man beskriva undervisningens roll i kyrkan under 1700- och 1800-talen i en "funktionsmodell" (figur 1). Modellen vill åskådliggöra hur undervisningstillfällena växlar men samtidigt an knyter till kyrkan och kyrkorummet. Dopet skedde i kyrkan Därmed grundlades en relation mellan kyrkorum och hem. Förpliktelsen att fostra och undervisa var först och främst husfaderns (och husmoderns) uppgift och ansvar men också prästens. Denne hade till sin hjälp klockaren, som liksom prästen räknades till läroämbetet, och senare skolläraren. När denne kom in i bilden flyttades dopundervisningen i praktiken från husfaderns och prästens ämbeten, även om den senare hade en kontrollerande funktion. Vilka effekter detta fick för kyrkans undervisningsprogram är ännu inte klarlagt. Där husfaderns ämbete och senare skolan slutade tog läroämbetet vid. Funktionen beskrivs ofta som att "undervisa, förmana och varna". De flesta mötena mellan läroämbetets representanter och församlingborna gjordes till ett undervisningstillfälle. I prästgården utövades exempelvis nattvardsundervisning, flyttningsförhör och vigselförhör. Vigseln flyttades så småningom från kyrkan till prästgården; dopet till prästgården, hemmen och senare till BB. Prästens kontroll av den fortgående dopundervisningen flyttades från kyrkan och hemmen via husförhören till skolan. Husförhören och nattvardsunder-

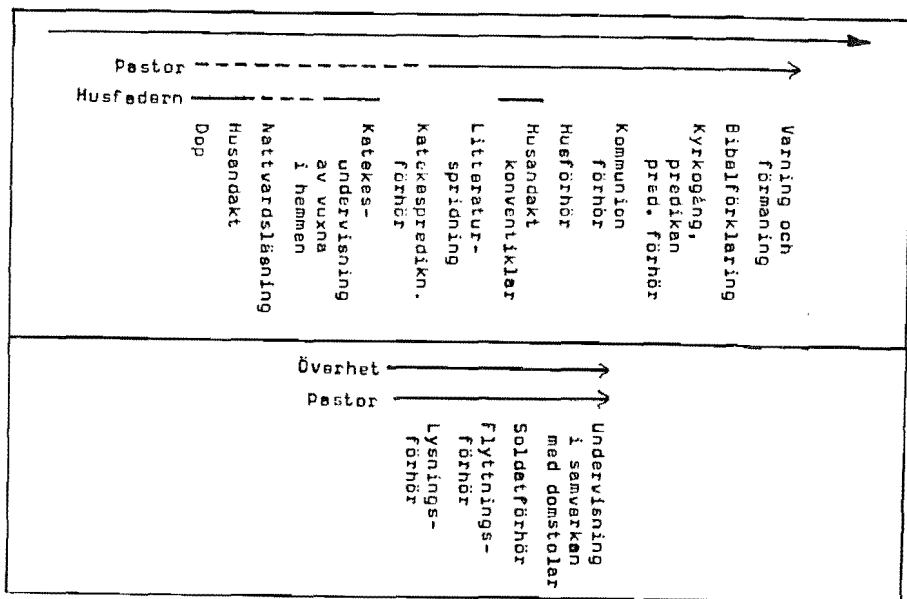

Figur 1

- a Funktion-ämbete-församling i det livslånga lärandet enligt KL 1686.
- b Undervisningstillfällena enligt KL 1686. Heldragen linje markerar ansvarsområde.

A n a l y s e :
 husfäderns
 prästens
 världsliga överhetens
 ortodox
 presbyterial
 folkkyrklig

Funktion i dopundervisning nattvardsundervisning vuxenundervisning

visningen rörde sig på liknande sätt mot skolhusen och senare kommunalrummen. Kyrkans centrala roll i undervisningen bröts ned. En mera differentierad funktion utvecklade sig. I detta fanns stora möjligheter för andra än prästen att prägla undervisningstillfällenas utformning och innehåll.⁹

En liknande utveckling präglade samspelet mellan läroämbetet och det världsliga ämbetet. Kyrkoplikt, förhör av soldater i samhällets tjänst, undervisning av åtalade, lysningsförhör etc fyllde inte bara en religiös utan även en samhällslig funktion. Dessa undervisningstillfällen miste sin funktion under det öppnare 1800-talet.

Därmed avgränsades kyrkans naturliga kontaktmöjligheter med människorna. När undervisningstillfällena minskade hotade isolering för kyrkan. Man kunde välja att koncentrera sig kring predikan och nattvardsundervisning och därmed bli kvar i den ortodoxa synen på församlingens funktion. Man kunde också inspireras av den lågkyrkligt-presbyteriala eller den folkkyrkliga synen på församlingen till att söka bygga upp nya undervisningstillfällen.

I det följande undersöks hur undervisningsmodellen och undervisningstillfällena byggs upp i KL 1686. Iakttagelserna tolkas i termer av funktion, ämbete och församlingssyn. Utvecklingen under 1700- och 1800-talen beskrivs först översiktligt med hjälp av kyrkolags-, handboks- och kyrkoordningsförslag. För att konkretisera och fördjupa beskrivningen av utvecklingen under 1800-talet görs därefter en intensivstudie på Fleninge församling i Skåne. Slutligen beskrivs översiktligt de tendenser som rådde i kyrkans utbildningsdebatt kring sekelskiftet och närmast därefter.

Kap 1

LIVSLÅNGT LÄRANDE I KYRKOLAGEN 1686

INLEDNING

I den lutherska reformationen sågs det andliga och världsliga som två sidor av samma sak. Överheten skulle vara ansvarig för att samhället fungerade efter Guds vilja och att Guds ord förkunnades rent och oförfalskat. Predikoämbetet skulle förkunna ordet och varna och förmana samhällets representanter om de avvek från Guds vilja.

Denna religiöst bestämda samhällssyn ledde till ett nära samband mellan andligt och världsligt. Man började tala om "Guds och Sveriges lag". Det var ett uttryck för att samhället skulle vila på biblisk grund. Rätten skulle styras av tio Guds bud. Under inflytande av kalvinskt tänkande och framför allt i ortodoxin blev principen om "Guds och Sveriges lag" allt fastare knäsat.¹

Kyrkan blev närmast ansvarig för folkundervisningen i Sverige. Reglerna för denna formulerades i Kyrkolagen 1686. KL innehöll visserligen inte något särskilt avsnitt om undervisning. Man har diskuterat om Skolordningen 1693 var avsedd att ingå i KL 1686. I varje fall hade flera framstående företrädare för den svenska lagen lagt fram förslag i samband med kyrkolagsarbetet före 1686. Dessa innebar en förstärkning av folkundervisningen.² Genom att föreskrifterna för den högre undervisningen kom att lämnas utanför kyrkolagen framstod folkundervisningen som ett naturligt och nödvändigt led både i kyrkans och samhällets liv. De båda storheterna förutsatte och motiverade varandra.³

Fem huvudstycken - om innehåll och funktion i kyrkans undervisning

De anvisningar som gäller innehåll och funktion i kyrkans undervisning anslöt i KL 1686 till synen på samhälle och kyrka som delar av en organisk enhet.

Det mest elementära innehållet var de s k "kristendomsstyckena", ett arv från medeltiden. Dessa var de tio buden, Fader vår, trosbekännelsen och instiftelseorden till dop och nattvard.⁴ Detta var i enlighet med de riktlinjer Luther själv gav i inledningen till den Lilla katekesen,⁵ och minimikrav för den, som ville bli kristen: "Men de, som icke vilja lära sig detta, dem skall man säga, att de förneka Kristus och icke äro några kristna".⁶

Nästa nivå i stoffet var Luthers uttydning av 10 Guds bud, tron, Fader vår, Döpselen och Herrens nattvard, dvs Luthers lilla katekes. Tredje nivån var stoff, som hjälper till att "fatta och förstå spörsmål och hustavlan och där hos lära skriftens språk, på vilka vår tro sig grundar".⁷

Allt detta fanns att tillgå i Luthers lilla katekes med förklaringar. Officiellt antagna var O. Swebilius katekes från 1686, J A Lindbloms från 1811 samt 1878 års katekesutveckling. Katekesen blev den viktigaste utgångspunkten för innehållet i församlingens undervisning. Dess dogmatik utgjorde en självklar förutsättning för predikan och övrigt gudstjänstliv. Huvudstyckena tillämpades på existentiella situationer, vilket gav kunskaperna en konkret innebörd. Prästernas undervisning skulle fördjupa katekesens sammanfattningar.

Den svenska kyrkoförsamlingens undervisande verksamhet bör analyseras med utgångspunkt i katekesen. Då upptäcker man den helhet och totalitet, med vilken folkundervisningen fungerade. Man var bokstavligen "omsluten på alla sidor" av Gud och hans ord.

Luthers lilla katekes innehåller fem huvudstycken:

- Tio Guds bud
- Trons artiklar (Fadern, Sonen och Anden)
- Bönen
- Dopet
- Nattvarden

Undervisningen kring första huvudstycket blev "livsnära" i sådana sammanhang där moralfrågor aktualiserades. Vikten av att man höll sig till den moral, som samhället

formulerat med utgångspunkt i Guds lag betonas ofta. Särskilt inträngande blev undervisningen när någon brutit mot de religiöst motiverade samlevnadsreglerna.⁸ Förbrytare skulle undervisas av prästerskapet.⁹ Lagarna tolkades som ett religiöst motiverat motvärn mot "allehanda missgärningar, laster och odygder".¹⁰

Bestämmelserna är helt i linje med Luthers avslutning av undervisningen om det första huvudstycket:

Gud hotar att straffa alla dem som överträder dessa bud; därför skola vi frukta för hans vrede, så att vi icke bryta mot hans bud. Men sin nåd och allt gott lovar han alla dem som hålla dessa bud; därför skola vi älska honom, förtrösta på honom och gärna leva efter hans bud.¹¹

Andra huvudstycket om Trons artiklar är enligt Luther "en helt annan lära än de Tio buden. Ty dessa lära väl, vad vi skola göra, men Tron säger, vad Gud gör och giver oss..."¹²

Predikan var ett viktigt led i att fördjupa, aktualisera och medvetandegöra församlingsborna om trons djupare dimensioner. Prästerna skulle "på den ena sidan varna... för säkerhet och syndens sömn, straffa förargelsen, förmana till bot och bättring, kristlig kärlek, tukt och dygd; å den andra sidan trösta, hugsvala och vederkvicka de blöda och förskräckta samveten".¹³ Lag och evangelium var de väsentliga leden i predikan. KL framhävde predikans samspel med katekesen. Predikan skulle relateras till katekesens huvudstycken.¹⁴ Särskilda katekespredikningar skulle hållas.¹⁵

Gudstjänstritualet som omgav predikningarna rymde mycket undervisande innehåll. Textläsningarna skulle ge kunskaper om den kristna tron.¹⁶ Luther skrev psalmer, som skulle fördjupa kunskaperna om den kristna tron. I KL 1686 förordnades att "uti församlingarna skall man också lova Gud med sång, spel och musik".¹⁷

I gudstjänsten demonstrerades ett nära samband mellan andra huvudstycket om Trons artiklar och det tredje om Bönen. Bön var en väsentlig del av gudstjänsten. Folket skulle undervisas om bönen, "särdeles uti gångdagarna, då de vanliga därom handlande texter predikas".¹⁸

Bönen hörde enligt KL1686 med till det existentiellt mänskliga: folket skulle "bedja om välsignelse till deras förehavande".¹⁹ En sådan bön kunde inte undervisas fram menade Luther. Den sprang naturligt fram ur situationen:

där det skall vara en rätt bön, där måste det vara ett sådant allvar, att man känner sin nöd, en sådan nöd, som trycker oss och driver oss att ropa och åkalla.²⁰

Luther menade att bönen Fader Vår i sig innefattar så mycken mänsklig problematik, att en utläggning av den - som finns i Lilla katekesen - fångar de viktigaste dimensionerna i den mänskliga tillvaron.²¹

Till huvudstyckena hörde också dopet och nattvarden. De var ett viktigt innehåll i kyrkans undervisning. Om dopet skulle undervisas så att "folket... hava vid dess förrättande sådana åthävor och tankar, som andäktiga kristna höves".²² I reglerna för nattvarden nämndes direkt samspelet mellan huvudstycket i Luthers lilla katekes och prästernas undervisning i församlingen: "Det huvudstycket om Herrens heliga nattvard skola predikanterna med största åhåga uti församlingarna lära sina åhörare rätteligen förstå, vad det är, samt vad nytta dess rätta bruk med sig haver, och däremot, vad för själavåda är vid dess missbruk och förakt".²³

I KL följer omedelbart på kapitlen om dopet avsnitten om skriftermål och avlösning, om hemligt skriftermål, om allmänt skriftermål, om uppenbar skrift och kyrkoplikt samt avsnittet om bann. Dispositionen följer den som Luther tillämpade i sina båda katekeser. Han har motiverat ordningsföljden teologiskt. Dopets kraft skulle vara ett skydd mot att "den gamla människan" skulle bli övermäktig: "när vi... hava blivit kristna, avtager den gamla människan dagligen, till dess att hon helt och hållet underkuvas". Dopet omsluter "i anseende till sin kraft och sin sinnebildliga betydelse... jämväl det tredje sakramentet, som man har kallat boten och som egentligen icke är något annat än dopet".²⁴

På liknande sätt klargör KL 1686 de teologiska förutsättningarna. Det centrala är "den försoning, vilken vår Herre Jesus Kristus för oss och våra synder genom sin pina och död gjort haver". KL hänvisar liksom Luther direkt till dopet:

det är i döpelsen Kristus icke allenast tager oss till vänskap och förlåter synderna, utan ock när någon genom djävulens eggelse...åter faller uti svåra och fördömliga synder, vill han icke hava nådens port tillstängd...²⁵

Innehållet i undervisningen om skriftermål och avlösning följde Luthers uppläggning i det femte huvudstycket.²⁶

KL 1686 följde nära Luthers lilla katekes i fråga om undervisningens innehåll. Dispositionsmässigt är överensstämmelsen mellan KL:s kapitel 1-11 och Luthers lilla

katekes påfallande. Detta stämmer väl med KL:s § 1 där de bekännelseskriterier räknas upp som undervisningen skulle ta sin utgångspunkt i. Det finns ett nära samband mellan vad som skedde av undervisning i hemmen och den undervisning, som främst prästerna var ålagda i gudstjänst, högpredikan, veckopredikningar etc. Det var naturligt i ett samhälle, där kyrka och stat var två dimensioner av ett och samma gudomliga uppdrag.

En viktig princip för reformationen var att kunskapen skapar tro. Detta ledde till att man analyserade människan utifrån innehållets synpunkt. Det enklaste måste komma först och det mera sammansatta därefter.

När man vid husförhör provat deltagarnas förmåga att läsa i en bok skulle de närvarande skiftas i tre delar eller hopar: "den första blir den, som enfaldeligen kan läsa sina kristendomsstycken; den andra, som kan läsa Luthers uttydning över tio Guds bud, tron, Fader vår, döpelsen och Herrens nattvard; den tredje, som jämte uttydningen kan fatta och förstå spörsmål och hustavlan och därhos läsa skriftens språk, på vilka vår tro sig grundar".²⁷

Luther delade in människor på liknande sätt i sin inledning till Lilla katekesen. Han menade, att detta sätt att se på inläringens möjligheter hos människorna låg väl i linje med vad urkristendomen en gång tillämpade:

Ty ungdomen och enfaldigt folk måste man lära en bestämd text och formulering. Annars förvillas de lätt, om man lär dem ett i dag och ett annat nästa år, som om man ville göra det bättre. Därmed blir all möda till ingen nytta. Detta ha de kära fäderna också väl förstått, som alla begagnade de Tio buden, Fader vår och Tron i lika lydelse. Därför skola också vi lära ungdomen och det enkla folket dessa ting på sådant sätt, att vi icke ändra en stavelse eller läsa ena året så, andra året så.²⁸

Tilltron till begreppskunskapen och indelningen av människorna i "enfaldiga" och mera kapabla att förstå har många drag gemensamma med den analys av människan, som Sokrates och Platon gav. För Sokrates var begreppsbestämning viktig. Enligt honom låg begreppen och sanningen i människan. Blev man väl medveten om detta handlade man i enlighet med begreppets innebörd. Undervisningens uppgift måste vara att locka fram riktiga begrepp hos individen. Sokrates kom att värdera de människor högst, som förstod att resonera kring och tillämpa begreppskunskapen.

Platon indelade människosjälens i skikten begär, vilja och förnuft. Uppfostran indelades därefter. Den första fasen ägde rum i hemmen. Där lades grunden till mod och

självdisciplin. Därefter kom utbildning i bl a musik och matematik samt slutligen en särskild undervisning för dem som verkligen hade goda intellektuella resurser.²⁹

Undervisningen hos Luther och i KL 1686 byggdes upp enligt ett liknande mönster. För det stora flertalet blev kunskap en fråga om att veta, "bringa folket därefter, att de veta, vad som är rätt och orätt hos dem, bland vilka de vilja bo, ha sin utkomst och leva... för det andra, om de kunna textorden väl, skola de sedan också lära sig förstå deras mening, så att de veta, vad det betyder...".

Veta refererade till det yttre, objektiva; förstå till det inre reflekterandet. Framför allt förstå måste få ta tid: "det är icke nödvändigt, att du tar alla stycken på en gång, utan det ena först, det andra sedan. Om de först lärt sig förstå första budet väl, tag så det andra budet osv".³⁰

Det kan förefalla som om Luther och KL 1686 i sitt betoning av kunskapens betydelse som frälsningsmedel kom i konflikt exempelvis med Pauli syn på människan. Denne hävdade människans totala oförmåga att göra det goda. Det goda, som han vill, gör han icke, men det onda, som han inte vill, det gör han.³¹

Reidar Myhre har visat, hur väsentlig arvsyndstanken är för att man skall kunna förstå Luthers pedagogiska program. Luther menade, att just arvsyndens är ett tecken på hur nödvändig uppfostran är. Människor kan göra gärningar som ligger i linje med vad Gud vill med sin skapelse. Däremot kan människor inte söka Gud. Det är Gud som söker människorna. Undervisningen var nödvändig för att människor skulle veta vad som var rätt och gott att göra mot varandra "på lagens plan". Den kunde "uppfostra i kristendom, i Herrens tukt och förmaning, av tro och i tro. Då har ordet möjlighet att skapa det som ingen människa kan skapa genom pedagogiska medel", nämligen förut-sättningar för Gud att komma den människan till hjälp, med förlåtelse och frälsning.³²

Undervisningen fick inte bestå enbart av moral och samhällsfrågor. I det perspektiv som KL 1686 skrevs var detta visserligen ett viktigt uppdrag för folkundervisningen. Människan skulle också få hjälp att tolka frälsningsfrågan i anslutning till existentiella situationer, där tron levandegjordes och gudsförhållandet aktualiserades. Därför måste prästerna undervisa vid dop och kyrktagning, inför nattvard, skriftermål och avlösning. De skulle lära fästefolk om Guds mening med äktenskapet och undervisa om hur människor skulle bete sig i viktiga samlevnadsfrågor som goda kristna. De skulle påminna om vikten av att kalla till sig prästen, när man var sjuk; informera om hur jordafärder och begravingar skulle gå till och vad de innebar.

Om församling och ämbeten

Den svenska kyrkoförsamlingen var en territoriell församling. Alla inom ett visst område var förpliktade att vara medlemmar. Endast få undantag beviljades så småningom utlänningar som vistades i Sverige främst för handel och hantverk. Både andliga och världsliga angelägenheter avhandlades i socknens beslutande organ. Detta system bestod fram till 1860-talets kommunallagar.

Ett viktigt krav på församlingen och socknen var likformighet i tro och seder. Bekännelseenheten skulle vara total. Den hade sin utgångspunkt i KL 1686 kap 1 # 1 där bekännelse dokumenten nämndes. Nyttan av denna likformighet kom till uttryck t ex i församlingens liturgi:

skola biskoparna vid visitationer och kyrkoherdarna var å sin ort ... allmogen behörigen undervisa om den nytta som en likformighet i gudstjänstens övning med sig haver; brukande härvid varsamhet och lämpa, så att ingen må däröver förargas.³³

Samhällets krav på fixerat trosinnehåll tillgodosågs genom Luthers lilla katekes i folkundervisningen. Den kunde också ställas i samhällsbyggandets tjänst. I den hustavla som fogades till katekesen låg en samhällssyn som fördes ut och präglade förhållandet mellan människorna.³⁴

På moralens område fick Luthers förklaringar till tio Guds bud normerande betydelse. Genom att lagstiftningen hade sin utgångspunkt i samma bud kom moral och lagstiftning väl överens.

En hörnsten i synen på församlingens funktion i KL 1686 var samspelet mellan hem och kyrka:

Föräldrarna måste troligen förmanas att låta sina barn i deras kristendomsstycken väl och fliteligen underrättas; och de, som den omsorgen i församlingen åligger, vare sig capellan eller klockare, tillhållas med flit att driva barnaläran och undervisa barnen att läsa i bok.³⁵

Både kyrka och samhälle hade intresse i denna undervisning:

så skulle man få goda, dugliga medborgare, dygdiga och husliga kvinnor, som sedan i sin tur skulle uppfostra fromma barn och fromt tjänstefolk.³⁶

Målen förutsatte att undervisningen i hem och kyrka organiserades i nära samverkan med varandra. Husfadern stod i sitt hus i prästens ställe med samma ansvar för sitt husfolk, som prästen hade för sin församling.

KL har inte mycket att säga om hur husfadern skulle utöva sitt ämbete. Lagens starka rekommendationer till hemmet om att verkligen ta sin undervisande funktion på allvar får läsas i ljuset av Luthers rekommendationer t ex i inledningen till hans Stora katekes.³⁷

Desto mera har KL 1686 att säga om hur prästen skulle utöva sitt ämbete. Ett karakteristiskt uttryck för detta var de i KL 1686 ofta förekommande uttrycken undervisningsförmana-varna-driva katechismi lära. I den svenska ortodoxin var det prästen som hade nyckeln till utläggningen i sin hand. Sin manande och varnande funktion hade han både som representant för samhället och för kyrkan. Rätt lära blev liktydigt med den, som prästen förkunnade från predikstolen. Den hade åhörarna att följa. Ordets ämbete hade inrättats av Kristus. Han fullgjorde genom predikoämbetet i kyrkan sitt frälsningsverk intill sin återkomst.³⁸

Ämbetet garanterade enligt ortodoxin rätt lära. För folkundervisningen var den bäst formulerad i Luthers Lilla katekes. Denna skulle därför prästen-läraren "inpräglad...hos folket". De skulle "bringa folket därhän, att det veta, vad som är rätt och orätt...".³⁹ Om folket bara visste, så skulle de också inse nyttan av det som förkunnats. Prästen måste därför utöva sitt ämbete enkelt och konkret.

Luther utvecklade detta metodiska program på många olika ställen, bl a i anslutning till undervisningen om nattvarden:

framställ blott tydligt, vilken nytta och skada, nöd och hugnad, fara och hjälp som är förknippad med detta sakrament, så skola de väl komma utan ditt nödgande. Men om de icke komma så låt dem fara och säg dem, att de, som icke akta på eller känna sin stora nöd och Guds nådiga hjälp, de äro i djävulens våld.⁴⁰

Liknande formuleringar finns i KL 1686: "texten skall ordentligen, dock korteligen och enfaldeligen, förklaras efter dess egentliga mening med allvarsamma undervisningar och förmaningar, lämpade till åhörarnas förstånd, tröst och uppbyggelse, så att alla, enkannerligen de unga och enfaldiga, må det grundligen fatta, begripa och sig till förkovring i lära och leverne nytteligen anlägga". Prästerna "skola vänja sig till att tala rätt svenska och bruka ord, som allom kunniga äro... icke fika efter något högt svassande tal eller alltför djupsinniga och ofta onödiga och onyttiga frågor...".⁴¹

Det låg en spänning inbyggd i detta system. Undervisningen kunde leda fram till att människor intog andra ståndpunkter än dem samhälle och kyrka valt för dem. Astrid Norberg har i sin avhandling om "uppfostran till underkastelse" beskrivit denna konflikt som underkastelse uppåt och herravälde nedåt.⁴²

Luther tillmätte den enskildes egna ställningstaganden stor betydelse. I hans tanke om det allmänna prästadömet låg som en självklar förutsättning människors rätt att tänka och tro själva. Människor måste, menade Luther, vara medvetna om konsekvenserna av ställningstaganden, som låg utanför dem, som accepterats av samhälle och kyrka:

Ty ehuru man icke kan eller skall tvinga någon till tro, så skall man dock bringa folket därhän, att de veta, vad som är rätt och orätt hos dem, bland vilka de vilja bo, ha sin utkomst och leva. Ty den som vill bo i en stad, han skall känna till och hålla den stadens lag, under vilken han vill leva, likgiltigt om han tror därpå eller om han invärtes är en skälm och skojare.⁴³

Ville man inte acceptera reglerna i det land där man bodde, så stod det en fritt att lämna det. Både socialt och religiöst kunde detta få genomgripande följder. För tid och för evighet gjorde man ett oåterkalleligt val. Ur Luthers synpunkt och ur KL 1686:s dessutom ett felaktigt val. Sådana svårigheter kunde förläda människor till att spela en annan roll i hem, kyrka och samhälle än de innerst inne stod för. I så måtto träffar Astrid Norbergs karakteristik något väsentligt i den lutherska tolkningen.

Undervisningstillfällen i senare stadgor och förslag

I KL 1686 utvecklades ett undervisningsprogram för hela människans liv. Detta hade formulerats för den enskildes skull, men också för att garantera enheten mellan stat och kyrka.

Det självavårdande draget var en viktig utgångspunkt för KL 1686. Den enskilde hade rätt att få möta en evangelisk-kristen samhälls- och kyrkomiljö, som kunde introducera och vidareutveckla den evangelisk-lutherska kristendomstolkningen. Samtidigt var kontrollen av den enskildes kristendom viktig. Alltför privata kristendoms-tolkningar kunde leda in personlighetsutvecklingen på felaktiga spår ur samhällets synpunkt.

Detta kontrollerande drag förstärktes under 1700-talet. Man värnade om uppdelningen

i husfaderns ämbete, läroämbetet och överhetens ämbete. Mot pietisternas kritik av den ortodoxa samhällsmodellen och församlingssynen inrättade man nya undervisningsfunktioner för att stärka sammanhållningen i den ortodoxa församlingen.⁴⁴ Konventikelplakatet 1726 tog upp undervisningens roll i hemmen: "...Föräldrar och husfäder måge och böra / efter den kristelige plikten / deras barn / anhörige och tjänstefolk uti sine hus lära och undervisa / samt lära och undervisa låta / uti katechism och deras kristendom / efterfråga och förhöra vad de kunna om helgedagarna, lära av predikan / dagligen med dem hålla bön / läsa utur bibeln eller några andra Gudelige och här i vårt rike vedertagne böcker / så ock ett troget inseende hava på deras leverne / och dem med eget exempel till gudaktighet föregå".⁴⁵

Genom husandakt och predikoförhör skulle husförsamlingen uppbyggas i tron. Husfadern med biträde av husmodern var lärare. De hade sina givna åhörare.⁴⁶ Att däremot olika familjer/hus samlades "det anse vi varken för nyttigt eller oumgängeligt / utan mera såsom en skadelig nyhet". Sådant skulle stävjas av läroämbetet inte enbart genom husbesök och katekesförhör, så som det rekommenderades i KL 1686, utan även genom regelrätta förhör i "några hus i staden eller byar på landet...på det de med alla säkerhet måge förnimma deras framsteg i kristendomen."⁴⁷

Även överhetens ämbete hade sin del i detta utvidgade undervisnings- och säkerhets-system. Fiskaler, uppsyningsmän och betjänter skulle övervaka efterföljden av stadgan om eder och sabbatsbrott från 1687. Detta låg i ämbetsmannens eget intresse. De fick själva del av böterna.⁴⁸

Undervisningen fick en nyckelroll. Det låg i linje med Luthers tilltro till undervisningens betydelse för personlighetsutvecklingen. Under 1700-talet blev undervisningen dock mera en samhällets kontrollfunktion än en självavårdande verksamhet. Detta framträder tydligt i Religionsstadgan 1735. Där upprepas prästernas förpliktelser till katekes-, prediko- och kommunionförhör samt husförhör. Dessutom skulle de flyttande förhöras; den studerande ungdomen vid universitetet undervisas.

Detta var läroämbetets plikter. Husfadern ålåg att se till att husfolket mötte upp vid förhören, vid risk av höga böter. Det världsliga ämbetet skulle inskrida om det trots förhör och förmaningar visat sig att någon inte lät rätta sig i sina villfarelser. Ingen fick resa utrikes utan att vara prövad i sin kristendom. Religions-saker fick inte bli liggande vid domstolarna.

Under 1700-talet trängde nya teorier om förhållandet mellan stat och kyrka in i den svenska debatten.⁴⁸ Frihetstidens begynnande partistyre innebar en viss uppmjukning.

Undervisningens roll för att bevara trosenheten minskade inte för det. I Förslag till kyrkohandbok (HBF) 1799 spelade således undervisningen en viktig roll. Föräldrar och faddrar skulle vid dopet erinras om sina förpliktelser till undervisning och fostran av det döpta barnet. De uppmanades i det nya formuläret till "konfirmation" att delta i akten som föregick barnens första nattvardsgång inte enbart för barnens skull utan även för deras egen skull. Akten skulle betraktas som ett undervisningstillfälle. Även äldre kunde då "för deras egen del hämta ... den uppbyggelse, som påsyftas och därav hämtas bör".⁴⁹ I formuläret för sjukbesök kallades prästen än präst, än lärare. Hans undervisande funktion var starkt markerad.⁵⁰ Undervisning kunde vara en förutsättning för att få genomgå kyrkoplikt.⁵¹

I Kyrkohandboken (HB) 1811 hade undervisningen samma framträdande roll. Den var både förutsättning för och komplettering till de liturgiska akterna.

Kyrkotukt och undervisning skulle enligt prästeståndet vara de medel genom vilka "kyrkoväsendets förfall" skulle hävas.⁵² Den tidigare enhetligheten började emellertid ifrågasättas på allvar. Territorialister och kollegialister anlade olika syn på kyrkans och samhällets funktion.⁵³ I Regeringsformen 1809 # 16 försvann principen om enheten i religionen som den rätta grundvalen för ett gott regemente. Inte enbart de bildade kunde tillgodoräkna sig denna frihet utan rätten att tänka och tycka fritt gällde alla. Ingen fick dock sprida avvikande religionsuppfattningar eller uppenbart avfalla från den antagna bekännelsen. En sådan person kunde bli en samhällsfara. Konfessionskravet tolkades alltså "som förenligt med samvetsfrihetens princip".⁵⁴

Principerna om konfessionskrav och samvetsfrihet motiverade att den undervisande funktionen i kyrkan kunde fortsätta att tjäna samhället samtidigt som den borde kunna bli en resurs till frigörelse. Sambandet kyrka-samhälle kom exempelvis till uttryck i kravet på nattvardsgång för rätt till äktenskap.⁵⁵ Den kyrkliga undervisningen betraktades som ett viktigt led i arbetet på att bygga upp en etisk och religiös värdegemenskap i samhället⁵⁶ samtidigt som den hade ett viktigt "inomkyrkligt" värde som instrument i den religiösa mognadsutvecklingen.

I kyrkolagsförslaget (KLF) 1828 beskrevs den förändrade situationen för kyrkan: lagar och regler för gudstjänst och undervisning "efterleves icke; ty de stå i strid med tidevarvets fria håg, som omfattar fördragsamhet och evangelisk frihet". Detta innebar inte att man utan vidare önskade upprätthålla den kontrollerande funktionen. Lagar och regler "hava icke ... någon grund i Guds heliga ord och skulle, med stränghet handhavda, leda till skrymteri och ogudaktighetssken, icke till... broderlig samdräkt i församlingen".⁵⁷

Samspelet läroämbete-husfaderns ämbete-överhetens ämbete kring undervisningen finns kvar i KLF 1828. Den centrala rollen intog prästerna. "En öm och outtröttelig omsorg skall användas på den allmänna undervisningen, så väl i de offentliga gudstjänsterna, som vid husförhören, icke mindre i allmänna skolor än i enskilda hus".⁵⁸ Husfaderns ämbete stod kvar: "Att dageligen hemma uti husen åkalla Gud, är en helig kristendomsplikt och övning, vilken ingalunda försummas må".⁵⁹ Tyngdpunkten låg emellertid mera på det självavårdande: "Förmärkes någon enskild fara vilse i den rätta trons grundläror, då skall han med all omsorg, saktmod och nit av Guds ord undervisas, förmanas och rättas".⁶⁰

Inriktningen på den enskilde var en del av utvecklingen i samhället. Den kunde också vara influerad av ett mera pietistiskt och kongregationalistiskt/lågkyrkligt orienterat församlingsideal. I KLF 1828 skrev man om kravet för konfirmanden. Fullt beredda var "de, som befinnas icke allenast hava med minnet fattat, utan ock väl förstå katekismi lära, hjärteligen ångra synden, tro på försoningsnåden och ådagalägga allvarligt uppsåt att vandra i ett nytt leverne".⁶¹ Ett annat uttryck för en ny tid i församlingen är att KLF betonar den kristna kärleksverksamhetens betydelse.⁶²

Undervisningen skulle enligt KLF 1828 tillgodose behovet i olika stånd. Den traditionella synen på samhällets organisation slår alltså igenom. Samspelet mellan kyrka och samhälle framgår också av hur skolan ses som ett led både i den religiösa och sekulära personlighetsutvecklingen. Fångar skulle undervisas.⁶³

Beskrivningen i KLF 1828 av det kyrkliga undervisningsprogrammet präglades fortfarande av utvecklingen från KL 1686 och dess helhetsperspektiv.⁶⁴ Prästerna hade ansvar för barnens kristna fostran. De skulle övervaka att barn från 6 års ålder fick undervisning i skolan och/eller i hemmen. De gamla och sjuka "skola prästerna, såväl vid husförhören, som ifrån predikstolen, allvarligen varna emot bättringens uppskjutande intill sotesängen, samt förmana folket, att, när en eller annan bliver sjuk, sådant i tid tillkännagiva".⁶⁵ Mellan barnundervisningen och ålderdomens sjukkommunion kom husförhör, kyrkoförhör, kommunionförhör, vigselförhör, flyttningsförhör etc.

Bakom KLF 1828 låg framför allt J H Thomander.⁶⁶ Därmed introducerades tankar från den pågående debatten bl a om församlingssynen i arbetet på en ny kyrkolag.⁶⁷ Thomanders tankar präglade mycket av det KLF som lades fram 1846.⁶⁸

Thomander var personligt intresserad av den kyrkliga undervisningen.⁶⁹ Han ville att den skulle vara en kyrkans angelägenhet. Skolans undervisning såg han som en sam-

hällets uppgift till medborgerlig bildning. Som biskop uppmanade han sina präster att upprätthålla husförhör och hålla bibelförklaring som en motvikt mot de tilltagande konventiklarna.⁷⁰ Särskilt husförhören betraktade Thomander som "väl-signelserika". Predikoförhör och kommunionförhör var också angelägna arbetsformer.⁷¹

En viktig strävan för Thomander i hans kyrkolagsarbete var att skriva en kyrkolag för kyrkan. Detta innebar att intresset riktade sig mer mot de kyrkliga än de kyrkligt-samhälleliga funktionerna. Enligt KLF 1846 bestämdes regler för liturgi och andakt bara till sin 'yttre' del av samhället.⁷²

Det undervisningsprogram, som KLF 1846 rekommenderade, företedde stora likheter med vad som växt fram utifrån KL 1686. Av formuleringarna att döma är dock förslagsställarna böjda för att se mindre till den kontrollerande och mera till den själavårdande funktionen i undervisningen. Inte otroligt har Thomanders tänkande spelat en roll för denna inriktning. Därbakom låg utvecklingen inom samhälle, politik och kyrka.

En liknande större öppenhet präglade KLF 1873. "I övrigt må med hållande av veckopredikningar, så och av bibel- eller så kallade kapitelförklaringar samt offentliga morgon- och aftonböner, förhållas efter som var församling med sitt prästerskap överenskommer" står det exempelvis.⁷³ Tiden för dop hade utsträckts till "inom sex veckor". Döps inte barnet inom denna tid skulle kyrkoherden erinra föräldrar och målsmän om detta.⁷⁴ Våldsingripanden nämns inte. Man skrev heller inte något om att dopet måste ske i kyrkan: "Barndop bör i sammanhang med allmän gudstjänst eller bönestund i kyrka förrättas, där icke skäl förefinnes att det sker i barnets hem eller i prästens bostad eller på annat lämpligt ställe".⁷⁵ Liksom tidigare KLF formulerade man sig däremot kategoriskt om konfirmationen: "Konfirmation skall årligen, på sätt kyrkohandboken föreskriver, i var församling eller pastorat anställas...".⁷⁶

Husfaderns ämbete lyftes fram: "Föräldrar och de, som i deras ställe satte äro, skola kristligen uppfostra sina barn och låta dem i den rena evangeliska läran undervisas". Prästerna skulle understödja och kontrollera.⁷⁷ Eftersom skolorna övertagit en stor del av hemmets kristna fostran, så ålades prästerna i KLF 1873 att "utöva uppsikt" över kristendomsundervisningen i skolorna. Läroämbetet överordnades alltså husfaderns ämbete (eller folkskollärarens i hans ställe). Prästerna var å sin sida underkastade kyrkans officiella lärodokument: "Vid offentlig kateketisk kristendomsundervisning skall begagnas den katekes, som är i Svenska kyrkan vederbörligen antagen".⁷⁸

En jämförelse mellan de undervisningsprogram, som lades fram KLF 1846 och 1873 visar, hur situationen för den kyrkliga undervisningen har förändrats under 1800-talets senare del:

KLF 1846	KLF 1873
1 6 gånger per år <u>skall</u> förhör med förra årets nattvardsbarn hållas	-
2 Kyrkoförhör 6 gånger per år	-
3 Kommunionförhör inför nattvardsgång <u>skall</u> ske	Den som vill av den heliga nattvarden bliva delaktig <u>skall</u> vara konfirmerad och äga nödtorftig kristendomskunskap. Allmänna kommunionförhör <u>må</u> anställas, när omständigheterna därtill föranleda.
4 Årligen <u>skall</u> husförhör hållas	Inom var församling <u>skola</u> , till underhållande och förökande av församlingsmedlemmarnas kristendomskunskap husförhör årligen ... hållas
5 Med in- och utflyttade <u>må</u> förhör anställas	-
6 Lysningsförhör <u>skall</u> äga rum	För medlem av Svenska kyrkan, som ej begått den heliga nattvarden, <u>må</u> lysning till äktenskap ej utfärdas eller avkunnas.

Av uppställningen framgår att situationen för den kyrkliga undervisningen förändrats efter 1800-talets mitt. Före 1850 hade man fortfarande en tämligen optimistisk syn på vad som skulle gå att upprätthålla. 1873 var man mer resignerad.

Detta framgår också av kommentarerna till KLF 1873. Katekesförhör enligt modellen i KL 1686 på sön- och helgdagar före gudstjänsten företrädesvis bland barn och ungdom hade ersatts av konfirmationsakten. Dessutom hade alla undantag som redan fanns, t ex att de ej skulle äga rum under skördetid eller under den mörka delen av året, medverkat till att katekesförhören kommit ur bruk, att "inställandet av förhören

snarare blivit regel än undantag". Husförhören hade fortfarande en förankring i församlingarnas fromhetsliv. "Erkänt är (att de) verka till välsignelse, där de rätt handhas, samt utgöra en för Svenska kyrkan egendomlig inrättning, som även inom främmande protestantiska kyrkor vunnit lovord".

Kommitterade konstaterar att predikoförhören inte någonsin kommit riktigt i bruk. Att nu via lagstiftning försöka upprätthålla dem torde inte vara möjligt. Något liknande gällde om kommunionförhören. "I en stor mängd församlingar i riket förekomma de aldrig. Vid sådant förhållande har kommittén ansett lagen böra låta deras anställande bero av det behov som i sådant avseende i särskilda församlingar kan göra sig gällande".⁷⁹

Utvecklingen i KLF:n motsvarades av en liknande utveckling i handboksförslagen. Om kommunionförhör skrev man i HBF 1854 att "innan allmänt skriftermål hålles, bör kommunionförhör i vanlig tid och ordning hava föregått".⁸⁰ I HBF 1855 möter samma formulering.⁸¹ I HB 1894 står: "sedan det angelägna kommunionförhöret, så vitt ske kan, före eller i sammanhang med anmälningen ... ägt rum, förrättas det allmänna skriftermålet".⁸² I HB 1917 slutligen står en liknande formulering.

Undervisningen spelade en central roll i fråga om kyrkoplikten, vid "dödsfångars beredelse" och vid besök hos de sjuka. Om denna verksamhet uttrycker sig senare HBF och HB mera kortfattat. Dödsfångars beredelse finns inte med längre. Formuleringarna kring särskilt skriftermål och sjukas nattvardsgång i HBF 1854 och 1855 nämner inte längre undervisningen som en del av besöket.⁸³ Detsamma gäller HB 1894 och 1917.

Enligt dokumenten koncentrerades den kyrkliga undervisningen alltmer till konfirmationsläsningen. Skolan övertog ansvaret för de mindre barnens kristendomsundervisning. Kring sekelskiftet betraktades skolan som en del av kyrkans verksamhet.⁸⁴ Samtidigt började det administrativa sambandet mellan kyrka och skola att upplösas.⁸⁵ Samspelet mellan andligt och världsligt regemente minskade. Kyrkan accepterade att dopet kunde förrättas på andra platser än i kyrkan även utan tvingande skäl. Samhället avskaffade en hel del av de restriktioner, som motiverade flera förhör. Det övergripande, livslånga undervisningsperspektivet bröts igenom.

Kyrkans undervisande funktion isolerades, husfaderns ämbete övertogs av skolan, t o m husandakten. Med konfirmationen som motivering försökte man hävda att undervisningsprogrammet från KL 1686 alltjämt var tämligen intakt. En förändrad syn på kyrkan som självständig storhet och inte enbart som en gren i samhällsorganisationen ledde samtidigt till nya sätt att arbeta. Informella undervisningstillfällen växte fram.

KL 1686 innehöll ett idealt undervisningsprogram. Detta har inte tillräckligt observerats i tidigare forskning. Därmed har helhetstolkningen skymts bort. Man har inte sett undervisningsinsatserna i ett totalperspektiv.

Ett av skälen till detta kan vara att programmet i KL 1686 är en vision; att omsätta det i praktiken innebar stora svårigheter. Genomgången av KLF och HBF har visat, att man framför allt på 1800-talet ställdes inför praktiska svårigheter, när det gällde att upprätthålla programmet. Det kan ha skymt bort visionen.

Ett annat skäl till att helhetsprogrammet i KL 1686 kommit bort kan vara att man i forskningen inte belyst hur det faktiskt fungerade i en enskild församling. De undersökningar, som hittills gjorts har exemplifierats med undervisande aktiviteter, ofta från olika församlingar, men de har inte undersökt den samlade undervisningsaktiviteten i en bestämd församling eller vad som utifrån KL 1686 saknades i denna. Därmed har man inte haft möjlighet att i detalj beskriva, hur utvecklingen blev för det kyrkliga helhetsprogrammet.

En särskilt intressant epok att undersöka är 1800-talet. Då skedde stora förändringar i produktion, kommunikationer, handelsförbindelser och lagstiftning. Detta påverkade lokalsamhället och fick följder för hur man kunde utöva det kyrkliga undervisningsprogrammet.

I det följande beskrivs denna utveckling över 70 år i Fleninge församling i Lunds stift i Skåne. Församlingen har valts av olika skäl: den representerar en etablerad bondemiljö, där programmet från KL 1686 hade stora möjligheter att leva kvar, dess kyrkböcker finns datoriserade vid Demografiska Databasen i Umeå, i kyrkoarkivet finns bl a en praktiskt taget obruten svit mässlysningsböcker/pålysningsböcker, som prästen använde för sina meddelanden från predikstolen på söndagarna. Där kan man söndag för söndag följa vilka aktiviteter, som skulle förekomma i församlingen närmaste veckan.⁸⁶

Kap 2

FLENINGE - en presentation

Inledning

Utom alla sön- och helgdagspredikningar, likpredikningar, skriftermål och kommunion, 1) håller vid tre tider om året offentlig katekisation i församlingen, 2) vid alla lediga stunder gärna besöker folket hemma i husen och där efterfrågar deras inbördes leverne och enskilda andakt samt överser deras böcker och om allt vad jag finner nödigt vidare undervisar och påminner dem, 3) att all ungdom innan den första gången toges till nattvarden åtminstone ett halvt år förut alla söndagar, vid den församling där sist gudstjänst hållits, av mig själv förhöras och undervisas. Detta allt ville jag gärna hålla vid like men kan svårligen medhinna allt.

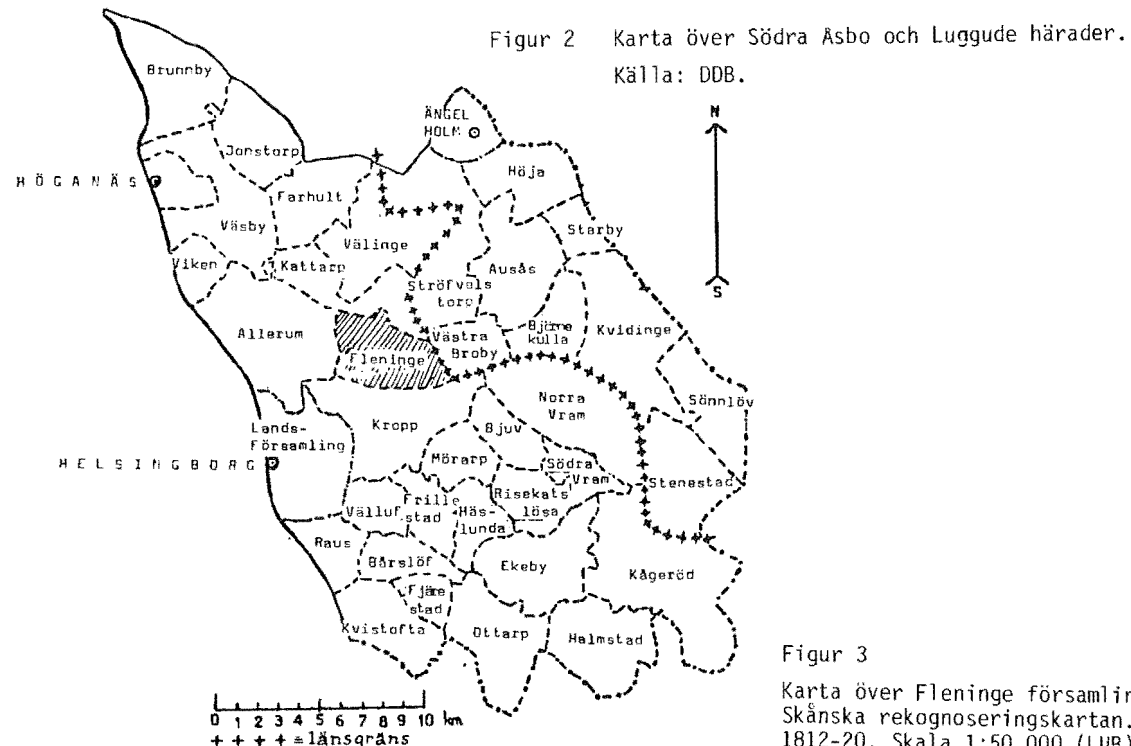
Så skrev kyrkoherden i Allerum-Fleninge J.N. Sundius till domkapitlet i Lunds stift år 1739. Det undervisningsprogram, som Sundius försökte upprätthålla i församlingen, var som framgått omfattande och grundligt. Så borde det också vara i församlingar, som var ett av de första fästena för den herrnhutiska rörelsen i Sverige.¹

Den herrnhutiska och senare lågkyrkliga traditionen präglade till långt fram i tiden Fleninge och Allerum. Det var en förutsättning för den verksamhet, som kyrkan skulle komma att utöva under 1800-talet.²

Natur och kultur

Fleninge på kartan

Fleninge ligger ungefär 1 mil norr om Helsingborg och 1,5 mil söder om Ängelholm (figur 2). Det ingår i Luggude härad och Luggude kontrakt. Församlingen är annex

Figur 3
Karta över Fleninge församling.
Skånska rekognoseringskartan.
1812-20. Skala 1:50.000 (LUB).

till den större Allerums församling i väster. Fram till 1880 hade församlingarna gemensamt prästerskap, bosatt i Allerum, men från 1880 fick Fleninge en egen komminister, underställd kyrkoherden i Allerum.

Ur kommunikationssynpunkt var Fleninges läge mycket fördelaktigt. Församlingens area är välformad och bildar en ganska sluten enhet med stor närhet mellan kyrkbyn och församlingens yttre delar.

Samtidigt fanns goda möjligheter till kommunikationer med yttervärlden. Genom Fleninge passerade huvudvägen söder ifrån. Just i Fleninge delade den sig i två: mot Stockholm och Göteborg. Om man bortser från att vägnätet framför allt under regntider kunde vara uselt så betydde i alla fall den passerande trafiken en kontakt utåt. Gästgivaregård behövdes och post lastades om. 1885 fick man järnväg i Ödåkra.

Naturgeografiska förutsättningar

Fleninge är ett typiskt slättland. Skog finns inte i området och inte heller några sjöar eller vattendrag av betydelse. I norr fanns före uppodlingen sankmark och mossar. Lera och stenkolsfyndigheter kunde man lokalisera. De var dock inte värda att exploateras.

I "Skånes Kalender" 1876 finns följande korta beskrivning av Fleninge:

Socknen, som har en jämförelsevis regelbunden form, ligger öster om moderförsamlingen Allerum på en jämn slätt som endast i sydöstra delen är något kuperad. Med undantag av en del mager utmark i nordvästra delen, har socknen över allt bördig lerjord. Skog förekommer endast sparsamt spridd här och där.³

I "Historiskt-Geografiskt och Statistiskt Lexicon" från 1860 upplyses att socknen har 4166 tunnland. Av dessa är bara 4 sjöar och kärr. Jordmånen beskrivs som "sidländ lera".⁴

Jordmånen karakteriserade prosten Arrhén i en redogörelse från 1828 som "i allmänhet bättre, än i Allerums socken, mindre sand, mera lera". Han bekräftar i övrigt vad som redan sagts om Fleninges naturgeografi. "Några fiskarter eller stenbrott finnes inom denna socken icke". "Inga mossodlingar". "Skog finnes ej, utom till Ödåkra By och Fleningetorp, Fege-Gunnestorp bestående av ek och diverse surskog. Ingen skogsavkastning eller någre planteringar". "Fiskerier inga."⁵ Fornfynd tycks tyda på att Fleninge befolkades ganska sent.⁶

Gårdar och bostäder

Jordbruk var den dominerande näringen. Detta präglade också bosättningsens lokalisering inom församlingen.

Före enskiftet låg socknens gårdar samlade längs den gamla byvägen i Fleninge by (figur 3). Med skiftena skapades en helt ny situation. Gårdar placerades ut på slätten. Fleninge kyrkby blev inte längre ett självklart centrum (figur 3). När traditionerna börjat upplösas, kunde de tidigare mindre byarna Ödåkra och Gunnarlunda, belägna i västra respektive östra delen av socknen, hävda sig mot kyrkbyn t ex i skolfrågor.⁷

1828 rapporterade prosten Arrhén att Fleninge församling innefattade 40 hemman (tabell 1).

Namn:	N:r	Mil	Natur:				
Fleninge	1	1/8	Skatte.	27	1/2	Skatte.	
	2	—	Obebygd kronoplats.	28	1/4	Skatte.	
	3	—	Skattlagdt Torp.	29	3/8	Skatte.	
	4	1/4	Skatte.	30	1/8	Skatte.	
	5	1/8	Skatte.		1/4	Krono.	
	7	3/4	Skatte.	6	1/2		
	8	1/2	Krono.	31	1/12	Qvartermästare Boställe.	
	9	1/8	Klockaren, ansl Hbgs skola.	32	3/8	Skatte.	
	11	—	Skattlagdt Torp.	36	1	Skatte.	
	12	—	Skattlagdt Torp.	37	3/8	Skatte.	
	13	3/8	Utsockne frälse.	—	—	Hus & N:r 17:s ägor.	
	15	3/8	Skatte.				
	16	1/8	Skatte.	Fleningetorp	1	3/4	Krono.
	17	1/4	Skatte.	Fleninge Gunnestorp	1	3/8	Skatte.
	18	1/4	Skatte.	Skoggömmaregården eller			
	19	1/2	Skatte.	Jeppas Qvarn			
	20	1/4	Skatte.	Ödåkra	1	1	Skatte.
	21	1/4	Skatte.		2	1/4	Skatte.
	22	—	Skattlagdt Torp.		3	1/2	Krono.
	23	3/8	Skatte.		4	1	Skatte.
	24	1/3	Skatte.		6	—	Skattlagdt Torp.
	25	3/8	Skatte.	Norrbölinge	1	1/2	Skatte.
	26	3/8	Skatte.				

Allerum 30 Juli 1828.

S:C:Arrhén

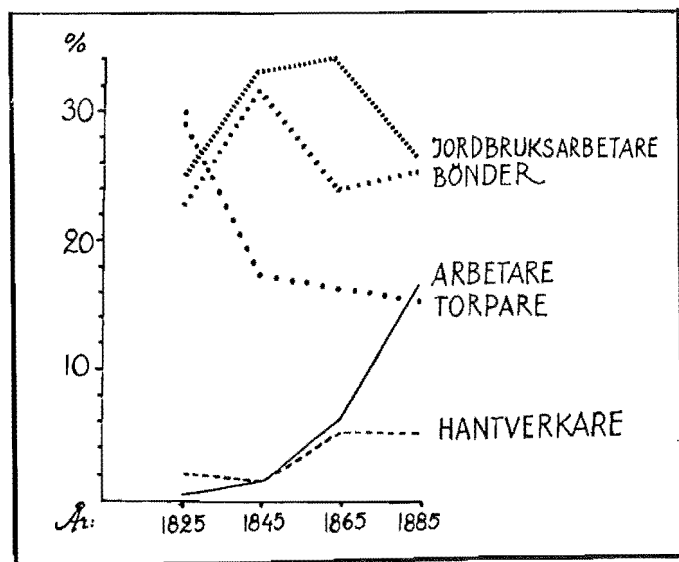
Tabell 1 Hemman och lägenheter i Fleninge 1828.

Källa: Fleninge socken 1982 s 13f.

Under 1800-talet försiggick en utveckling mot allt mindre brukningsenheter. Man "klöv sitt hemman och rev sina torp".⁸ I "Historiskt-Geografiskt och Statistiskt Lexicon" 1860 meddelas att ingen gård var att beteckna som "större". Utvecklingen gick mot allt mindre hemman och hemmansdelar.⁹

En viktig pådrivande faktor i denna utveckling var befolkningstillväxten. Denna steg kraftigt efter 1845. Större delen av sockenborna var sysselsatta i jordbruket. Hantverkarna var en minoritet. Mot slutet av perioden ökade andelen "arbetare" samtidigt som andelen "jordbruksarbetare" minskade. Detta skulle kunna tyda på en mera differentierad arbetsmarknad under 1800-talets senare del. För kyrkobokföraren var skillnaden mellan arbetare och jordbruksarbetare antagligen inte särskilt väl-definierad. Kvar står emellertid iakttagelsen, att "arbetarbefolkningen", som ju inte ägde jord, var i majoritet. Torparna, som kunde äga en liten del jord, minskade under 1800-talets gång sin andel av befolkningen och "proletariserades". Majoriteten av sockenborna ägde följaktligen inte rösträtt utan styrdes av den mindre andelen bönder (figur 4).

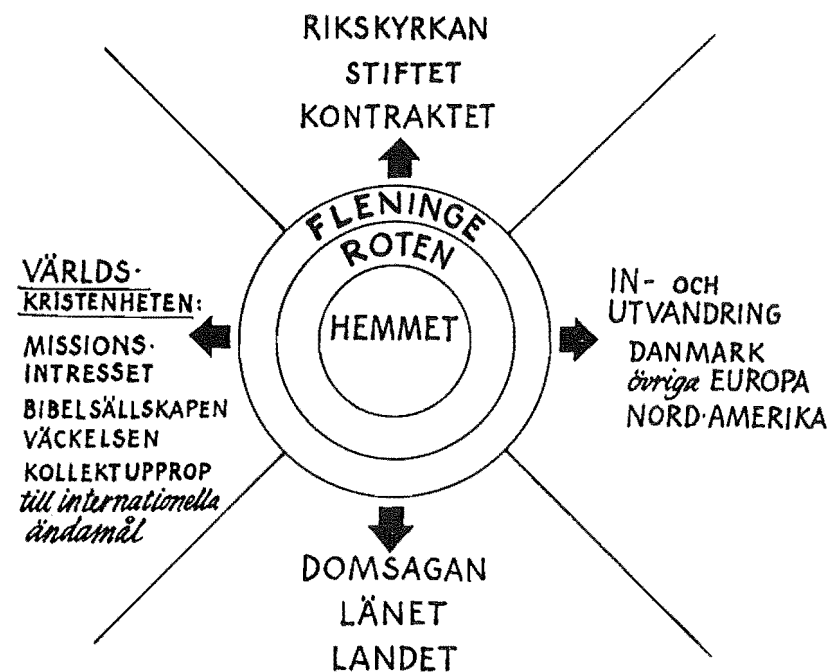
För att hålla uppsikt över befolkningen var församlingen indelad i rotar. Arrhén nämner 1828 följande rotar: Ödåkra, Gunnarlunda, Västra och Östra roten. I samband med skiftena fick ny rotindelning genomföras. Bl a tillkom då den s k Norra roten.

Figur 4 Några yrkesgruppers andel av totalbefolkningen i Fleninge åren 1825-85. Tjugoårsintervall. Källa: Arkhult-Danielsson 1981 s 9.

Den kallades just "utflyttarna". I rotarna hölls husförhör och uppteckning till mantalslängd. I rotarna gick den s k "stamboken" runt, i vilken församlingsborna kunde anteckna sig för kollekt. I roten valdes särskilda "sexmän", som skulle hjälpa prästen att se till att god ordning och sed upprätthölls. De skulle också övervaka att ingen vistades i församlingen, som inte hade rätt att vara där.¹⁰ När skolan byggdes upp spelade rotarna en viktig roll.

Hem - rote - församling var således viktiga delar av en församlingsbos rumsliga orientering (figur 5). Församlingen var i sin tur del i andra "rum": kontraktet, där kontraktsprosten var förman, stiftet, där biskopen var förman, och Svenska kyrkan som helhet, där konungen var summus episcopus i enlighet med den evangelisk-lutherska kyrkans syn på förhållandet mellan kyrka och stat. På samma gång var socknen del i domsagan, där häradshövdingen hade den dömande makten, i länet, där landshövdingen var den ledande, och i riket, där också konungen var högsta verkställande organ. Denna enhet mellan andligt och världsligt skulle alltmer ifrågasättas under 1800-talet.

Figur 5 Hem-rote-församling i ett rumsligt perspektiv. Källa: fritt efter Buttimer 1978 s 17.

Under 1800-talets gång ökade kontakterna med de yttre rummen alltmer. I församlingen uppmanades man att ge kollekt till nödlidande och förföljda i Sverige och i andra länder. Intresset för missionen öppnade ögonen för längre bort liggande kontinenter. Ökad produktion och försäljning av spannmål innebar, att socknens intresse för längre bort liggande marknader ökade (figur 5). Denna utveckling fick naturligtvis både religiösa, kulturella och ekonomiska konsekvenser. För att kunna bedöma utvecklingen i Fleninge församling bör man därför beakta vad som tilldrog sig på kontrakts- och stiftsplan. Möjligheter till resor, emigration etc fick betydelse för församlingsbornas förhållande till sin omvärld.

Kultur

I sin redogörelse från 1828 meddelar prosten att

folkets lynne, seder, vanliga sysselsättningar, matordning, arbetstid, byggnadssätt och tjänstefolkets avlöning /var/ i intet avvikande från vad om Allerums socken är anfört, om icke, att någon mera lyx här torde vara rådande.

Fleninge var 1828 en välmående församling, som kunde kosta på sig ett och annat. Jordbruket gick redan då bra:

ungefärliga utsädet och avkastningen överstiger något lika starkt hemman i Allerums socken, emedan denna socken är mera odlad och har i längre tid haft sitt enskifte.¹¹

Man fick inte framgångarna gratis. Arrhén uppger i redogörelsen för Allerum att folket i hans pastorat arbetade från ungefär 5 på morgonen till 8-9 på kvällen när man hade som mest att göra.¹² Koncentrationen på jordbruket medförde att andra kulturmönster än dem som var anknutna till modernäringen hade svårt att göra sig gällande: "För slögder (slöjd) ingen sig utmärkt" konstaterade Arrhén exempelvis.¹³

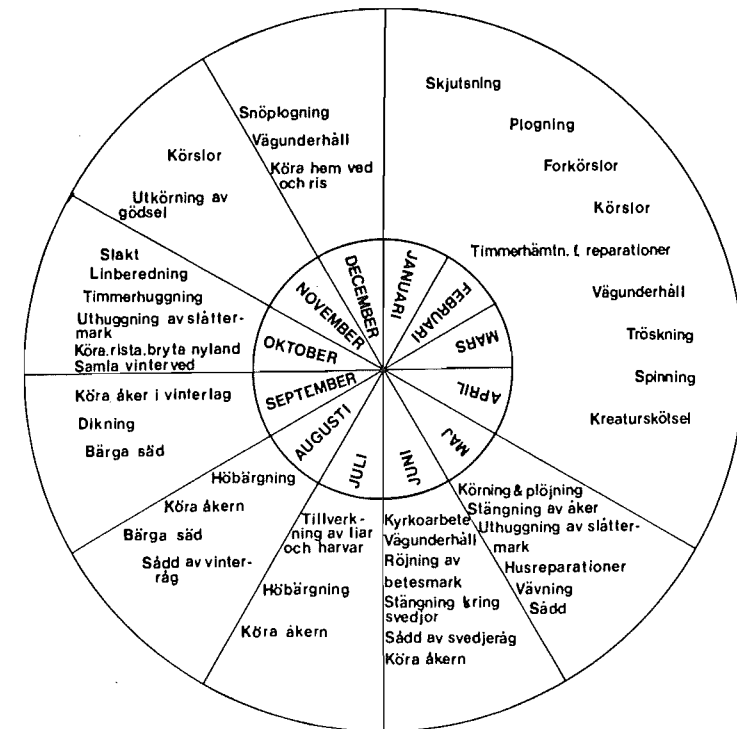
Välmågan var koncentrerad till böndernas krets, även om ingen led direkt nöd i Fleninge. Jordbruk är både klimat- och konjunkturkänsligt. Allteftersom den lokala ekonomin blev mer och mer beroende av regionens, landets och internationella förhållanden, så påverkades också den kulturella och social situationen i Fleninge.

Produktion och rum

Bostad, arbetsplats och service var koncentrerade till en mycket liten region under 1800-talets förra hälft. Produktionen bestämdes i hög grad av gårdens egna behov. Arbetsuppgifterna gav sig naturligt utifrån årets egen rytm. Arbetet och vila hade sina bestämda perioder. Dessa kunde i regel förutses långt i förväg. Behovet av att planera på lång sikt blev mindre. Bondens år blev "cirkulärt". I Selångers församling i Medelpad tog sig bondens år ut som i figur 6. Fleninge låg visserligen i Skåne, men av mässlysningsböckerna att döma hade man liknande rutiner där.

Bondens olika förpliktelser hade sin bestämda tid under året. Kyrkan skulle exempelvis ha sin tillsyn under juni månad. Det passade in mellan vårbruk och höskörd.

De naturgeografiska och kulturella förutsättningarna för denna stabila miljö i Fleninge hade grundlagts under medeltiden. Då hade man börjat odla upp de troligen

Figur 6 Arbetsåret i Selånger 1764 enligt länsman Lars Tiréns beskrivning. Källa: Selånger 1983 s 117.

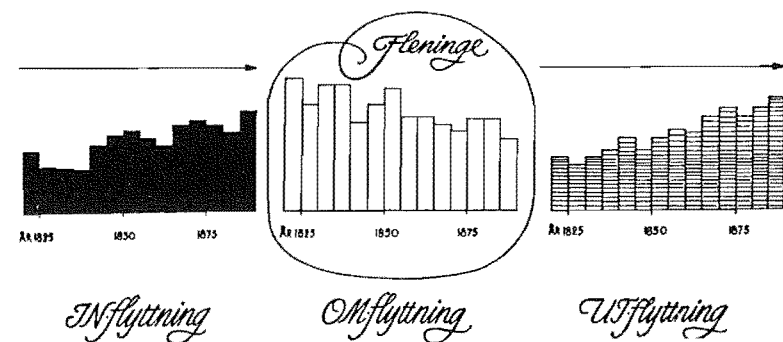
täta och svårgenomträngliga skogar, som växt där. Redan då bildade troligen näringsliv och sysselsättning en helhet. Åkerbruk på röjnings- och svedjemark, ambulerande ängsodlingar, får- och boskapsskötsel och kanske jakt på fågel och vilt utvecklade sig. I och med uppodlingen blev åkerbrukskulturen den dominerande. I huvudsak producerade man för egna behov.

I början av 1800-talet hade Fleninges ekonomi sakta börjat kopplas till den omgivande regionens. Arrhén meddelar, att man främst drev handel med spannmål. Tre vatten- och en väderkvarn hade länge varit en hjälp. Gunnarlunda by drev handel med hö "varav nämde bys jordägare årligen avyttra 20 till 30 lass till den i Helsingborg förlagde husareskvadron".¹⁴

Den stora omvälvningen i jordbruket och därmed socknens totala ekonomi kom vid mitten av 1800-talet. Då fanns en god internationell marknad främst för havre. Åkerarealen ökade kraftigt på bekostnad av ängs- och betesmarker.¹⁵ Utskeppning kunde ske över Helsingborgs nyutbyggda hamn. Fleninge hade blivit beroende av den internationella handeln. Det framgår bl a av att när efterfrågan på havre sjönk under 1870-talet, så gick man i Fleninge över till animalieproduktion, främst av hästar, kor och svin.¹⁶

Hög lantbruksproduktion medförde ökat intresse för en mekanisering av jordbruket.¹⁷ I Fleninge började man undersöka, om andra naturtillgångar kunde vara värda att exploateras. Brännvinstillverkning hade länge varit allmän på gårdarna. Arrhén skrev 1828 att "brännvinsbränning idkas allmänt".¹⁸ 1896 byggdes en spritfabrik i Ödåkra.¹⁹ Under 1870-talet sökte man utnyttja stenkolsfyndigheter i Fleninge by, men gruvgångarna vattenfylldes och kunde inte läns pumpas.²⁰ På Fleninge 7 fanns ett mejeri från 1880-talet fram till 1918.²¹ Tegeltillverkning fanns i socknens norra del under en period. Därmed syns emellertid möjligheterna till industrialisering ha varit uttömda. Hantverket kunde inte utvecklas utöver den efterfrågan, som svarade mot lantbrukets behov. Skogsavverkning för husbehov eller brytning av torv fanns det inte naturliga reserver för.²² När man måste inrätta nödhjälpsarbeten lät man de arbetslösa knacka sten. Den skulle användas för kommande vägunderhåll. Arbetarna fick 25 öre tunnan.²³

Den huvudsakliga produktionen omkring år 1900 i Fleninge var således alltjämt knuten till gårdarna. Dessa fungerade som "småindustrier" och gav arbeten åt de omkringboende. Arbetskraften hämtades inte bara från den egna socknen utan i stigande grad under 1800-talet från den närmast omgivande regionen. Ett tecken på detta är den ökande omflyttningen mellan Fleninge och kringliggande församlingar; allt fler fick tillbringa någon tid av dagen utanför hemmet (figur 7).

Figur 7 In- och utflyttning samt omflyttning inom Fleninge församling 1825-90.

Principskiss efter data i DDB.

Produktionen sändes utanför den egna arean i allt större utsträckning. Socknens ekonomi kom i beroende av andra regioners ekonomiska utveckling. Konsumtionsvaror måste köpas in till socknen eller inhandlas framför allt i Helsingborg. "Rummet" hade vidgats. En annan planering av ekonomi, produktion och arbetstid blev nödvändig. Allt detta påverkade bondens verklighetsuppfattning. Med en viss överdrift kan man påstå att bondens "cirkulära" år blev "lineärt".

Under seklet blev man efterhand alltmer beroende av internationella konjunkturen, av faktorer, som man kunde råda lika lite över som över väder och vind.

De ideologiska förutsättningarna för gemenskapen i Fleninge baserades på den kyrkliga institutionen. I kristendomsundervisning, husbesök och husförhör, i predikningar och enskild själavård, sökte prästerna förmana sina församlingsbor att hålla sig till det enhetliga värderingssystem, som kyrkan och samhället byggt upp och stod som garant för.²⁴

Skolan företrädde till en början samma värderingar som kyrkan. Skollärarna kom emellertid att under 1800-talet alltmer söka sig en egen linje, frigjorda från det direkta beroendet av pastor och kyrklig institution.

I samband med att kommunallagarna infördes 1862 överfördes en del viktiga avgöranden från sockenstämman till kommunalstämman. Dit hörde bl a frågor, som nära berörde liv och död: sjukvård (t ex val av barnmorska) och fattigvård.²⁵ Det kunde innebära, att det kyrkligt ideologiska perspektiv, som rådde när frågorna behandlades på sockenstämman under kyrkoherdens ordförandeskap, försvagades. En sekulariseringsprocess hade börjat. Viktiga existentiella frågor kunde behandlas och åtgärder beslutas utanför den kyrkliga värdegemenskapen.

Värderingssystemet, om det var kyrkligt eller kommunalt, befordrade de skötsamma, dem, som rättade sig efter systemets regler, och korrigerade dem, som överträdde. Sådana marginalgrupper fanns naturligtvis i Fleninge. De ogifta mödrarna var en sådan grupp, som det kyrkliga sanktionssystemet utpekade.²⁶ Tiggarna var en annan grupp, som först det kyrkligt-samhälleliga och sedan det kommunala systemet sökte komma till rätta med. Missväxtåret 1867 beslöt fattigvårdsstyrelsen/kommunalstämman "att undersöka om verkligt behov av fattighjälp för någon eller några erfordras, och sådant på vederbörligt sätt anmäla, på det något bettlande icke må förekomma".²⁷ Att komma på fattighuset kunde innebära att få ge upp viktiga delar av sin självständighet: "Hjon som utan erhållen tillåtelse avlägsnar sig från inrättningen mister rättigheten till erhållandet av kaffe under en tid av en vecka första gången sådant sker, samt 2 veckor andra gången i fall förseelsen förnyas".²⁸

Under 1800-talets gång inträffade mycket, som förändrade de ideologiska förutsättningarna för gemenskapen i Fleninge. Förändringarna hängde i stor utsträckning samman med det vidgade rummet: sociala rörelser växte fram, som krävde större rättvisa mellan folkgrupperna. Folk från Fleninge var exempelvis inblandade i en protest mot nya utskrivningsförfordningar, som genomfördes i Helsingborg 1811.²⁹ Nya kristna rörelser, främst med anknytning till Evangeliska Fosterlandsstiftelsen, påverkade den andliga situationen i församlingen.³⁰ Arbetsresor till Danmark och emigration till bl a USA öppnade för nya inflytanden. Pressen, främst Öresundsposten, kanaliserade liberala och fritänkareföreställningar till Fleninge.³¹ Det ideologiska helhetsmönstret från enhetskyrkans tid började undergrävas. Detta skulle naturligtvis få betydelse för hur kyrkliga seder skulle kunna fortleva och nya utbildas.

Kyrkans undervisning i Fleninge

Under stora delar av 1700-talet verkade den herrnhutiskt påverkade kyrkoherden Johan Sundius i Allerum och Fleninge.³² Han insåg undervisningens betydelse för den enskildes trosliv. Det kan man utläsa av en anhållan till domkapitlet i Lund om en medhjälpare i ämbetet:

här vid är likväl ingalunda min tanka, att skona mig själv för arbete i Herrans åkerverk, så länge hälsa och krafter i det yttersta tillåtat; utan att dels hjälpa till med predikande, så ofta det behöves och jag förmår, och dels att ensam, genom nåden, draga den förnämsta själavården i församlingarne, med discipline, katechismi förhör, husbesök, och enskilda samtal med var och en efter dess hjärtas beskaffenhet och tillstånd inför Herran; vilka stycken äro väl för svaga krafter minst mödosamma, men dock veterligen till verkliga

uppbyggelsen allra oundgängligast, och mest bidragande, enkannerligen ibland enfaldigt folk.³³

Karakteristisk är den kombination av självvård och undervisning, som Sundius beskriver ger uttryck åt. Kyrkolagens formuleringar har tolkats som personlig omvårdnad om den enskilda människan, inte minst om de enklare människorna i församlingen.

Det herrnhutiska arvet i Fleninge och Allerum betydde att kyrkans verksamhet omfattades med respekt. Flera präster försökte föra det lågkyrkliga arvet vidare under slutet av 1700-talet och under 1800-talet.

Gabriel Thulin verkade mellan åren 1788 och 1821.³⁴ Denne berättar följande om sitt undervisningsprogram:

I samband med fastepredikningarna har pastor undervisat "confirmandi" i prästgården, vilken undervisning och vilka förhör därefter fortsatt var åttonde eller var fjortonde dag till midsommar. Att leda barnen till uppriktig ånger, levande tro och nytt leverne i helgelsen har varit målet för undervisningen och förhören. "Uti dessa små förhören, dem jag alltid själv förrättat, haves beständigt till ögnamärke, huru deras kunskap genom Guds nåd måtte bliva dem levande i hjärtat, nämligen att de så väl måtte komma till syndaeländets känedom, förknippad med en allvarlig ånger över synden och sorg efter Guds sinne, som ock därigenom varda ledda till Försonaren".

...

Deltagande i församlingens nattvardsfirande hade ett organiskt samband med dopet: "förbundet, som de med Honom i döpelsen ingått hava, föreställas dem såsom å deras sida brutet, men ock Han icke dess mindre å sin sida är trofast och rättvis, som vill återupptaga dem i samma nådeförbund igen".

...

Konfirmationen har förrättats Midsommardagen. Före gudstjänsten har barnen kommit till prästgården "där de uti sina föräldrars jämte mångfaldiga andras närvaro måste giva skäl till det hopp, som uti dem är". Själva konfirmationen har därefter skett i kyrkan.³⁵

Under nästan lika lång tid som Thulin verkade Sven Claesson Arrhén inom församlingarna (1821-1854). I sin krafts dagar försökte han på olika sätt verka för

väckelsens arbetsformer och material. Många exempel på detta redovisas i den följande undersökningen. Dessvärre svarade inte hans personliga egenskaper mot uppgiften. Detta gav till resultat instabilitet och oro i det kyrkliga undervisningsprogrammet i församlingarna.³⁶

De båda senare kyrkoherdarna, Otto Bernhard Pommer, 1856-1869,³⁷ och Sven Olof Sjögren, 1871-1885,³⁸ var inte på samma sätt profilerade, men arbetade i viss mån i sina företrädares anda.

Med Arnold Nathanael Hammar, 1887-1915, bröt en ny och öppnare tid in i den kyrkliga verksamheten i pastoratet.³⁹

Under undersökningsperioden verkade en del komministrar och ämbetsbiträden. Några av dem fungerade periodvis som vice pastor och skrev bl a ämbetsberättelser. Det gäller under Arrhéns tid J. P. Ramberg⁴⁰ och under Pommers och Sjögrens tid skolprästen N. J. Gislander.⁴¹ Från 1881 verkade Sven Novén som komminister i Fleninge.⁴² Samtliga präster presenteras närmare i sitt sammanhang.

Arvet från 1700-talets fromhetsliv påverkade verksamheten under 1800-talet i positiv riktning. Prästerna kunde upprätthålla den gamla traditionen även om de inte själva drev väckselinjen. Deras personligheter och tjänstbarhet spelade en viktig roll. Det framgår av den följande undersökningen. Vidare medverkade Fleninges karaktär av välmående jordbruksbygd till homogenitet och stabilitet. Förutsättningar fanns således för att hålla samman församlingen kring kyrkan och hejda splittringstendenser.

1862 års kommunallagar påverkade både direkt och indirekt handläggningen av olika frågor. De viktigaste under 1800-talet var fattigvårdsfrågan och skolfrågan. Fattigvården fördes i princip över till den borgerliga kommunen, men prästerna kände fortfarande stort ansvar för denna. Skolfrågorna handlades inom den kyrkliga beslutsordningen. Samspelet mellan skola och kyrka blir därför en viktig faktor att studera på lokalplanet, om man skall få perspektiv på hur kyrkans undervisande program utvecklades under 1800-talet.⁴³

Material för undersökningen

En viktig förutsättning för den här framlagda undersökningen är det datormaterial, som registrerats vid den Demografiska databasen vid Umeå universitet. Husförhörlängder och övrigt material från kyrkböckerna i Fleninge finns inlagt där. Datori-

seringen medger beskrivningar av utvecklingstendenser och fördelning av materialet ur olika aspekter.

Datormaterialet kan hjälpa till både med att ställa och lösa problem. Beskrivningarna via datorn är emellertid inte nog i sig. De måste kompletteras med material som kan ge ytterligare underlag för beskrivningen av hur undervisningen faktiskt gick till. I Fleninge kyrkoarkiv, förvarat i Landsarkivet i Lund, finns bl a mässlysningsböcker, pålysningsböcker från åren 1829-1891. Där presenteras det kyrkliga undervisningsprogrammet sådant det såg ut från prästernas horisont. Detta material har bearbetats och systematiserats.

I visitationsprotokoll⁴⁴ och mässlysningsböcker möter prästernas och den kyrkliga överhetens tolkningar av hur undervisningsprogrammet borde byggas upp och deras reaktioner på församlingsbornas religiösa aktivitet.

Den allmänna debatten i religiösa och kulturella frågor belyses med material hämtat från de båda lokaltidningarna Öresunds-Posten(ÖP) och Helsingborgs Tidning (HT). De presenteras nedan i sitt sammanhang.

Material från folklivet kan illustrera hur det officiella programmet uppfattades av församlingsborna. Sådant material finns representerat i denna undersökning exempelvis genom uppteckningar från Kyrkohistoriska arkivet i Lund och i dokument från Hembygdsföreningens arkiv i Fleninge, däribland en dagbok förd under flera år av Hans Persson på Fleninge nr 15.

Centrum för undersökningen skall dock vara det kyrkliga undervisningsprogrammet, hur det utövades och hur det avvecklades eller förnyades. Religionsetnologiska synpunkter användas därför endast som kompletterande belysning av huvudmaterialet.⁴⁵

Undersökningsperioden avgränsas till den tid databasens material omfattar, dvs ca 1820-1890. För denna avgränsning i tiden kan också anföras principiella skäl. Denna period är just den epok då det kyrkliga undervisningsprogrammet kan förväntas genomgå störst förändringar.

Kap 3

UNDERVISNING BLAND BARN OCH UNGDOM

Inledning

I en förmaning till faddrar och föräldrar i dopritualet i kyrkohandboken betonades det ansvar som den evangeliska kyrkan lade på husfader och familj i fråga om barnets kristna fostran. De skulle ge barnen "bistånd med råd, undervisning och nödiga påminnelser".

I detta avsnitt skall de undervisningstillfällen, som var förenade med denna undervisningsprocess behandlas.

Dopet som undervisningstillfälle

Kyrkolagen 1686

"Alla fullkomligen till världen födda och levande barn skola av deras föräldrar /åtminstone inom det åttonde dygnet / till den heliga döpelsen befordras".¹

En förutsättning för att föräldrarna skulle följa denna förpliktelse var att de var medvetna om dopets innebörd och betydelse. KL 1686 uppdrog därför åt prästerna att undervisa om dopets betydelse för frälsningen. "Döpelsen" var den akt, där "vår Herre Jesus Kristus... tager oss till vänskap och förlåter synderna".² Prästerna

skulle också undervisa om hur deltagarna i dopet skulle förhålla sig: "prästerna, så ofta därom läres och predikas, förmana folket att hava vid dess förrättande sådana åthävor och tankar, som andäktiga kristna höves, på det ingen må förargas eller sakramentet vanäras".³

Blivande mödrar skulle "förmanas att tacka Gud för deras livsfrukt och befalla den uti Guds beskydd med trogna böner". Av prästerna skulle de också varnas för att handskas så vårdslöst med de nyfödda att de kvävdes.⁴

Undervisning om dopet kunde prästerna meddela exempelvis vid ottesången i städerna. Vid dessa undervisningstillfällen skulle katekesen utläggas.⁵ Läran om dopet ingick i fjärde huvudstycket. På landet kunde man anknyta till undervisningstillfällen som katekes- och husförhör.

Handböckerna

KL 1686 följdes upp med kyrkohandböcker. På så sätt skulle den enhet i religion och seder som KL 1686 förutsatte garanteras även i de kyrkliga akterna.

Den handbok, som följdes i Fleninge församling under undersökningsperioden, bar årtalet 1811.⁶

I ritualet för dop framträdde de undervisande dragen företrädesvis i de bibeltexter, med vilka dopet motiverades, samt i de avslutande orden till hem, faddrar och församling.

Innebörden i dopet utvecklades i de inledande tilltalsorden till dopföljet och församlingen. I dessa inledningsord spelade kunskapen en viktig roll: "Oss kristna är igenom Guds ord väl kunnigt (spärrat här), att alla människor födas med synd. Vi vete ock, att, om Jesus, Guds son, vår Frälsare, icke kommit i världen, hade vi blivit evigt förtappade".

Slutorden i dopritualet är en undervisning både till faddrar och församling. Faddrarna påmindes om sitt löfte "att näst barnets föräldrar, och i synnerhet vid deras fränfälle, i barnets omyndiga år, sorgfälligt tillse, att det uppväxer i dygd och Herrans fruktan".⁷

Det undervisande draget i dopritualet framträdde vidare i tillsägelsen till församlingen: "Påminnom oss det viktiga förbund, vi alle have gjort, och glömmom aldrig de

löften, vi i dopet svurit vår Gud och Frälsare Jesus".⁸

Undervisningstillfällen kring dopet i Fleninge

Dop och faddrar

Husfaderns kristliga plikt i kraft av sitt ämbete var att se till att dopet verkligen kom till stånd. KL 1686 stadgade böter om så inte skedde.⁹

Reglerna att låta döpa sitt barn så snart som möjligt följdes också i Fleninge. Alla barn döptes i praktiken under hela undersökningsperioden. Prästerna behövde knappast ingripa mot föräldrar som vägrade. Ett enstaka exempel nämnes i ämbetsberättelsen 1870. Barnets föräldrar var "snärjde i baptistiska villfarelser".¹⁰

Husfadern skulle vidare utse faddrar och dopvittnen. Faddrarna kunde komma att spela en viktig roll i den kristna undervisningen och fostran vid förfall för föräldrarna. De skulle därför enligt KL 1686 vara "av vår religion, till laga ålder komna och i katechismi lära väl kunniga". Ingen som var överbevisad om "uppenbar last och missgärning" skulle få utöva fadderns ämbete så länge han inte bättrat sig.¹¹

Till pastors ämbete hörde att kontrollera att faddrarna uppfyllde kvalifikationerna för att få undervisa och uppfostra barnet i den evangeliska läran om så blev nödvändigt. Denna kontroll utövades lättast om faddrarna kom från den egna församlingen. Så var det under de första åren på 1820-talet. Under senare delen av årtiondet vidgades perspektivet; för hela tioårsperioden kom ca 1/5 av faddrarna från främmande församlingar. Under tioårsperioden 1860-69 hade situationen ytterligare förändrats. Då hämtades 2/5 av faddrarna från församlingar utanför den egna.¹²

Faddrarna kom mest från det egna Luggude och det närmast angränsande S Åsbo kontrakt.¹³ De flesta kom från grannförsamlingarna V Broby, Strövelstorp, Allerum, Kattarp, Helsingborg och Kropp.¹⁴ Faddrarna kom alltså nästan uteslutande från två prosterier, som var ganska likartade till sin religiösa struktur.¹⁵ Prästerna kunde därför känna deras allmänna bakgrund ganska väl. Om faddrarna skulle behöva träda in som undervisare och fostrare av barnen så skulle inte detta medföra några kraftigare avvikelser från den syn på kyrka och församling, som härskade i Fleninge under undersökningsperioden.

Efterhand som samhället övertog den kristna undervisningen och fostran genom sin utbyggda skolundervisning så blev faddrarnas uppgift mindre betydelsefull.¹⁶ I

Fleninge antecknades från 1840-talet i allmänhet endast två dopvittnen.¹⁷ Samhället övertog den ämbetsuppgift, som skulle ha fallit på faddern.¹⁸ De undervisande förpliktelseerna flyttades över från hemmen till skolan. Föräldrarlösa barn ackorderades ut på socknen.¹⁹

Nöddop

Behovet av att ibland förrätta nöddop gav upphov till ytterligare undervisningstillfällen. Församlingen skulle underrättas om i vilka situationer nöddop fick genomföras och i så fall på vilket sätt. Kunskap i kristen tro krävdes av den som skulle få förrätta sådant dop. Dopförrättaren skulle vara "gudfruktigt och till laga ålder kommet, förståndigt och i katechismi lära väl underrättat folk av mankön och, där ingen därav är för handen, någon av kvinnökönet".²⁰

Trots bestämmelsen om företräde för mannen var det oftast barnmorskorna, som fick fullgöra denna del av prästens ämbete. Detta hade också kyrkolagen förutsett. Barnmorskorna skulle undervisas särskilt av prästerna om hur nöddop skulle förrättas, prövas "uti deras kristendom" och undervisas om "huru de med tröstliga ord skola styrka barnaföderskorna uti deras nöd och vånda samt förmana dem till hopp och tålmod".²¹ Genom denna undervisning kunde barnmorskorna framstå som "legitimerade" utövare av prästens ämbete.

Detta förpliktade barnmorskorna till att delta i det kyrkliga livet. Barnmorskorna var tämligen flitiga vid nattvardsbordet under 1800-talets förra del och i allmänhet även vid husförhören. Under 1800-talets senare del minskade deras aktivitet avsevärt. Betyg från husförhören visar, att barnmorskorna hade goda insikter i innanläsning. Deras betyg i katekes, förklaring och begrepp var sämre.²²

Barnmorskorna hade troligen bättre begrepp om och antagligen också djupare personlig relation till de nöddop, som de måste förrätta under förra delen av 1800-talet. I takt med att barnmorskornas allmänna skolbakgrund förbättrades under 1800-talets senare del kändes troligen prästernas särskilda undervisningstillfällen för dem överflödiga och otidsenliga.

Det framgår av KL 1686 att man lade stor vikt vid att prästen verkligen fick utöva sitt ämbete som dopförrättare. Dop i hemmet utfört av någon annan än prästen skulle vara undantag. Prästen skulle noga undervisa sina församlingsbor om detta. Nöddop skulle bekräftas av prästen i kyrkan så snart ske kunde.²³

Nöddop var ingen särskilt vanlig företeelse i Fleninge.²⁴ Avstånden var korta och budskickning efter prästen kunde gå jämförelsevis snabbt.

Platsen för dopet

Dopet skulle enligt kyrkolagen regelmässigt förrättas i kyrkan. Under 1800-talet kom de att mer och mer förläggas utanför kyrkorummet. Detta gällde inte enbart under den kalla årstiden utan också då det varit möjligt att ha dopen kvar i kyrkan, om man velat.

I och för sig hade denna utveckling börjat redan under 1600-talet.²⁵ I följande brev från en församlingsbo till kyrkoherden Pommer i Allerum får man en bild av hur dopet kunde gå till bland de mindre besuttna i församlingen vid denna tid:

Jag vill härmed anmoda om att Kyrkoherden ville vara god att nästkommande söndag döpa ett av mig den 3^{dje} i denna månad framfött flickebarn vilket i dopet skall erhålla namnet Gunilda Marie. Och som i Fleninge kyrka på söndag är sist gudstjänst så önskar jag gärna att Kyrkoherden ville under resan dit förrätta dopet - Huset där jag bor ligger utför vägen som uppgår till Ola Perssons i Ödåkra. Såsom barnets fader uppgives Carl Johansson å N° 24 i Fleninge, till att bära barnet antecknas Pigan Soffi Persdotter å N° 21 i Fleninge och såsom faddrar Pigan Maria Larsdotter Fl. Gästgivaregård, och Johanna Andersdotter i tjänst hos F Hallander Ringstorp.

Ödåkra den 13/2 1868

Ingrid Andersdotter

Skriven hos Hultberg N° 2 Ödåkra.²⁶

År 1822²⁷ och 1832²⁸ meddelades att dopen "oftast" hölls i kyrkan. 1856 skedde de fortfarande "oftast" där.²⁹ År 1862 omtalade kyrkoherden Pommer att dopen nu skedde "sällan i kyrkan, någon gång hemma i husen men oftast i prästgården".³⁰ 1868 förrättades dopen "högst sällan" i kyrkan.³¹ När komministertjänsten inrättats i Fleninge kunde dop förrättas i dennes bostad.³²

Mot bakgrund av det ortodoxa församlings- och ämbetsidealet föreskrev kyrkolagen att dopet skulle ske "såvida möjligt är ... på någon söndag, helgdag eller bönstund, när den kristliga församlingen är tillhops och kan samhälleligen bedja Gud för barnet och uppväckas till andakt och vördnad för detta salighetsmedlet".³³ För dopföljet var det enligt KL viktigt att få bära fram barnet inför församlingen. Dopaktens

karaktär av förkunneelse och undervisning för hela församlingen underströks. Dopföljet inneslöts i en större gemenskap.

Under 1800-talets lopp förlades dopet till andra ställen än kyrkorummet och utan i anslutning till något gudstjänsttillfälle. Samspelet mellan hem och kyrkorum minskade. Ur kyrkans synpunkt var detta riskabelt. Därför framhöll prosten Witt vid prostvisitation i Allerum-Fleninge 1871 "det önskvärda i att dop någon gång, i synnerhet under den blidare årstiden, förrättas i kyrkan".³⁴ Det var emellertid för sent; att flytta dopen till kyrkan har inte låtit sig göra "till följe av föräldrarnes obenägenhet härför" meddelade kyrkoherden Sjögren inför prästmötet i Lund 1876.³⁵ Det kunde finnas skäl till denna "obenägenhet" från föräldrarnas sida:

Däremot vilja vi icke undanhålla det högv. ämbetet en del av de anmärkingar som ofta hos redakt. göras utav personer både från stad och land över det något godtyckliga och stundom icke fullt humana sätt, varpå vissa dess medlemmar ännu gå till väga. Sålunda anföras klagomål över, att vissa präster även under den nu inträdda kyligare årstiden, tvinga sina församlingsbor att låta döpa barnen i kyrkan och att de där stundom få vänta hela timmar utöver den bestämda tiden, varvid de späda barnen lätteligen ådraga sig förkylning till och med bröstinflammationer, ifall de äro fallne för att skrika. Detta förfarings sätt å prästerskapets sida vittnar icke om kristlig anda, snarare om en oförlätlig okunnighet och hjärtlöshet, den vi önskade för alltid vore bannlyst från prästadömet. Och vad blir följderna av denna tanklösa ämbetsmannafullkomlighet hos prästerskapet, annat än, att baptister och mormoner vinna insteg där, varest statskyrkan visar sig alltför hårdhänt.³⁶

Sådana övertramp befrämjade naturligtvis inte samspelet mellan hem och kyrka.

Husandakten och barnundervisningen i hemmet i Fleninge

Kyrkolagen 1686

"Föräldrarna måste troligen förmanas att låta sina barn i deras kristendomsstycken väl och fliteligen underrättas".³⁷

I Lilla Katekesen formulerade Luther kraven på föräldrarna: "På morgonen, när du (husfadern) stiger upp, skall du signa dig med det heliga korstecknet och säga 'I Faderns och Sonens och den Helige Andes namn'. Därefter knäböjande eller stående läsa trosbekännelsen och Fader Vår".³⁸

I inledningen till Stora katekesen gav Luther utförliga anvisningar om hur hufadern borde gå till väga, när han undervisade i hemmet:

Det är... varje hufaders plikt att åtminstone en gång i veckan förhöra sina barn och sitt tjänstefolk för att så utröna, vad de i katekesen veta och lära sig, samt, där de intet kunna, med allvar tillhålla dem att lära sig den. /De nödvändigaste styckena, tio Guds bud, tron och Fader vår måste man/ först och främst ... lära sig att ord för ord upprepa. Och i fråga om barnen bör man göra det till en daglig vana, att de, när de om morgonen stiga upp, när de gå till bords eller om aftonen lägga sig att sova, få läsa upp dem ur minnet, och man bör icke giva dem vare sig mat eller dryck, förrän de hava gjort det. Dessutom tillkommer det också varje hufader att med sitt tjänstefolk, drängar och pigor, iakttaga en sådan ordning, att han icke behåller dem i sin tjänst, om de icke kunna dessa ting eller vilja lära sig desamma.³⁹

Husandakten som undervisningstillfälle för barnen

a) Frekvens

Vid prostvisitationen 1822 konstaterades att "många kristliga hushåll" i Fleninge och Allerum höll husandakt. De förrättade också "krist(lig) andakt" efter gudstjänstens slut. I hemmen fanns Bibel eller Nya Testamenten samt "vanliga andaktsböcker", som Arndts "Sanna kristendom". De flesta hade Evangeliska sällskapets skrifter. Några prenumererade på "Evangelii Framgång".⁴⁰

Vid prostvisitationen 1849 framgick, att "flera finnas, som anställa enskild andakt med sina barn och tjänare, varvid förhör äger rum".⁴¹ 1868 hade seden med husandakt börjat vika. Kyrkoherden Pommer förklarade, att "av husbönder anställd enskild andakt med barn och tjänare brukas kanske ej så allmänt, som önskligt vore".⁴²

b) Utformning

Hur husandakten utformades i Fleninge kan man utläsa bl a ur uppteckningar. Dessa återspeglar situationen i slutet av 1800-talet. Då hade den dagliga andakten i familjen börjat vika:

Husandakt hade vi inte precis. Men far brukade alltid läsa med oss i skymningen på söndagskvällarna. Det var sed. Först läste han en psalm sedan några bibelspråk. Vi knäfölld inte. Man skulle sitta anständigt med händerna knäppta i

knäet. Hemma hade vi inte tyst bön. Farmor hade det nog.⁴³

En annan sagesman bekräftar:

Husandakt hade vi inte. Far läste bara om söndagarna. Vi satt runt omkring honom med knäppta händer.⁴⁴

Hufaderns funktion som ledare för husandakten minskade. Det tycks som om husandakten dels ritualiserades, dels inriktades på barnen, i varje fall när det gällde undervisningen. En sådan utveckling kan man avläsa i uppteckningarna:

På söndagseftermiddagen, då vi kommit hem från kyrkan, läste far ur Luthers skrifter och ur psalmboken. Det var episteln och evangeliet. Far hörde alltid efter om barnen kunde komma ihåg prästens ingångsord. Det måste vi kunna. Vi skulle inte gå i kyrkan för att lata oss. Senare på kvällen hade vi husandakt.⁴⁵

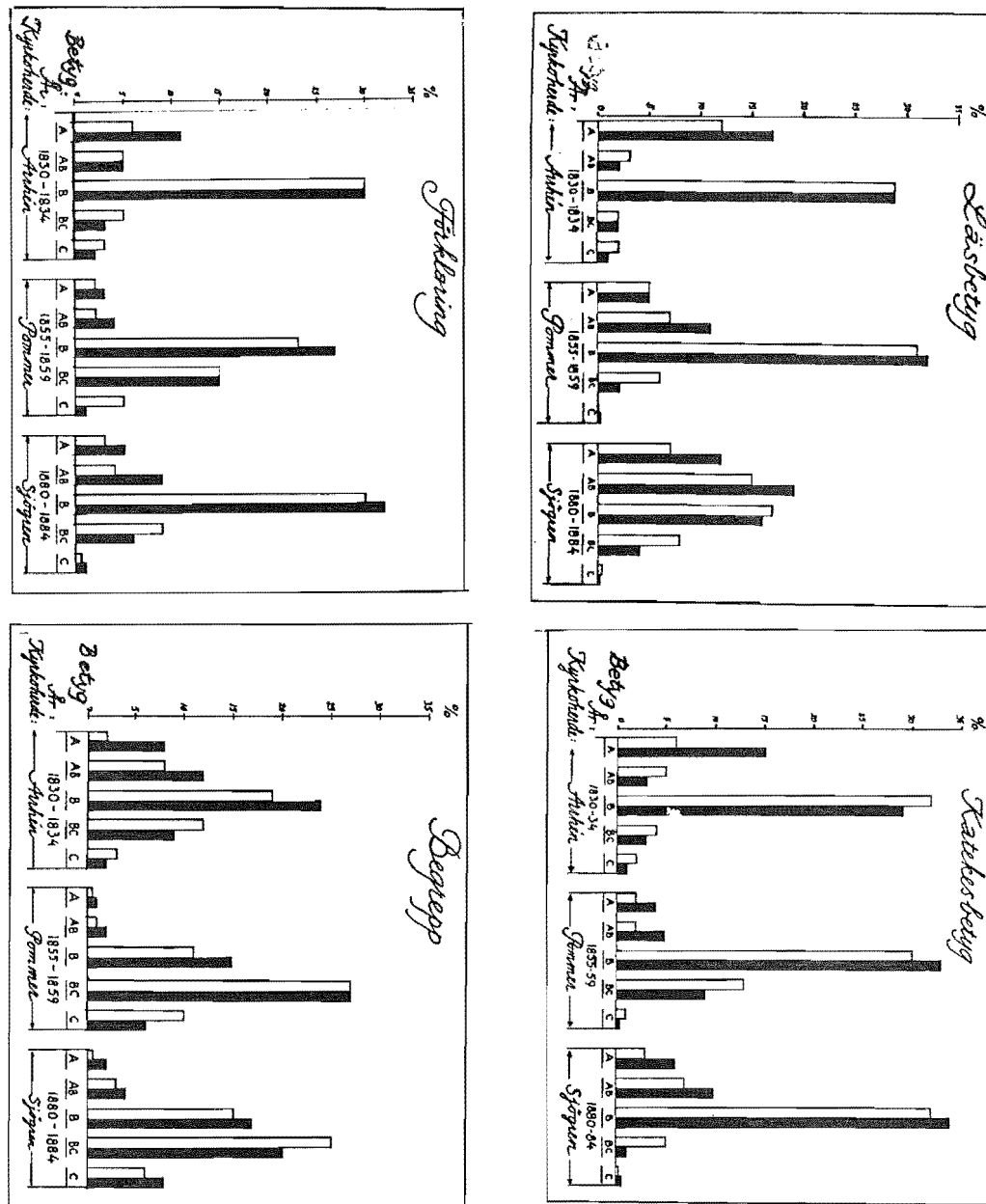
Hufadern hade kvar vissa liturgiska uppgifter. När bordspsalmen "I Jesu namn till bords vi gå" skulle tas upp, så var det "far i huset" som "alltid" gjorde detta.⁴⁶

Husbonden skulle utöva sitt ämbete i nära samspel med vad som för övrigt skedde i församlingen. När hufadern höll predikoförhör med barnen i hemmen, så var det ett uttryck för samspelet mellan prästens undervisning på predikstolen och hufaderns undervisande verksamhet i hemmet. Detta samspel höll sig tämligen länge i Fleninge: "Förr hörde far oss alltid på predikan, men det kom bort med tiden. Ingången fick vi i alla fall komma ihåg".⁴⁷

c) Andakts- och studiematerial för barnen i hemmen

Innehållsligt bestämdes undervisningen i hemmet av Luthers lilla katekes. Den hade karaktär av bekännelsebok antagen av den kristna församlingen och förpliktande för dem, som ansvarade för hemundervisningen. Den var också ett slags "liturgisk handledning" för husandakten med barnen. Där fanns förslag till böner och psalmer.

I Fleninge användes fram t o m 1870-talet "Doct. Mart. Luthers Lilla Cateches, med Förklaring af Doct. Ol. Swebilius. På Kongl. Maj:ts Nådiga Befallning omarbetad och förbättrad af Jac. Ax. Lindblom" från 1811. Förutom Luthers Lilla katekes och Swebilius' omarbetade förklaring innehöll den böner: syndabekännelse, morgon- och aftonböner samt bordsböner; vidare morgon- och aftonpsalm samt botpsalmer.⁴⁸

Figur 8 Andel betyg i husförhörlängderna fördelade på betygsgrader, män och kvinnor samt tidsperioder. Alder över 16 år.
Källa: DDB.

Efter 1878 övergick man troligen till den då utgivna reviderade 1878 års katekes-utveckling. Vid pålysning av nattvardsläsning betonades att man skulle kunna antagna och föreskriva läroböcker i undervisningen.⁴⁹

I de små barnens husandakt användes också psalmboken. När barnen började komma i ålder för nattvardsläsning blev större bekantskap med psalmer viktig. I Fleninge övergick man enligt sockenstämmans beslut den 22 september 1822 till 1819 års psalmbok.⁵⁰

Undervisningen av de små barnen i hemmen föll ofta på kvinnornas lott. Därigenom tränade de sitt eget religiösa tänkande. Kvinnor hade ofta högre betyg vid husförhören än män (figur 8). Förklaringen till detta torde vara kvinnornas högre grad av engagemang i barnens kristna fostran. Husfadern hade sin roll som liturgisk ledare inom huset.⁵¹

Sambandet mellan föräldrarnas ämbete och prästens, mellan hem och församling stärktes genom att prästerna anvisade sina församlingsbor lämplig barnlitteratur.

Denna verksamhet satte ständiga spår i Mässlysningsboken. Den 27 efter Trefaldighet 1845 gjordes reklam för "pastor Fjellstedts" skrift "Herdegossen" - en kort berättelse om Fjellstedts eget liv. Den 15 efter Trefaldighet 1847 i Allerum talade prästen om provexemplar av en barnbok, som han ville visa; det sägs dock inte vilken: "de föräldrar eller barnavårdare, vilka önska en passande, nyttig och underhållande läsning för sina barn, kunna anmäla sig hos mig eller H Carlberg ... och att "om någon åstundar för instundande år en liten barntidning: 'Dufvorösten' kallad, kan provblad därå beses efter gudstjänstens slut i dag". Den 6 efter Trefaldighet 1850 stod i mässlysningsboken: "De som begärt den lilla tavlan över 'Fader vår' för nattvardsungdom - kunna avhämta den efter konfirmationsaktens slut - i prästgården." Uppropet kom igen den 9 efter Trefaldighet. Då talades också om en bild föreställande "Frälsaren med Törnekronan" som en del tydligen beställt.

Det var vanligt att prästen förmedlade material. De beställda trycken kunde hämtas "på vanligt ställe" - troligen i prästgården i Allerum eller i prästbondegården i Fleninge.⁵² Prästen kunde inspireras av litteraturanmälningar i Lunds domkapitels cirkulär.⁵³

Bibeln var en viktig del av studiet i kristendom. Det gällde även i barnundervisningen. I visitationsprotokollet från prostvisitationen 1812 står att "inga andra böcker nyttjas än Lilla och Stora katechesen och Bibelen" i barnundervisningen.⁵⁴ Biblar började spridas på allvar i Fleninge vid 1800-talets början. Barnen fick ett

eget Nya testamente eller en Bibel i samband med nattvardsläsningen.⁵⁵ I barnundervisningen och nattvarvsförberedelsen användes hemmens biblar. Redan 1822 fanns biblar i flera hem. Biblar utdelades i samband med konfirmationen,⁵⁶ till en början på prästernas initiativ och i regel som gåvor. 1856 vilade det på föräldrarna om barnen skulle få någon Bibel eller ett Nya testamente: "De föräldrar, som vilja giva Biblar eller Testamenten m.m. åt sina barn vilka komma att konfirmeras nästkommande Heliga Annandag påsk, kunna sådana erhålla: Biblar till 2 Rd 24s per styck, samt Testamenten till 36s stycket och psalmböcker à 36s allt riksgäld. De barn som undfått sådan gåva torde medhava medlen därtill nästkommande tisdag...".⁵⁷ Prästen förmedlade fortfarande inköpen: "De bland förra årets nattvarvsbarn, som ännu ej betalt sina av mig anskaffade Biblar, anmodas liquidera inom veckans slut."⁵⁸

1867 hade bibelinköpen helt lagts på föräldrarnas ämbete och ansvar: "medhavande sina konfirmationsbiblar, som av dem själva anskaffas".⁵⁹

Utläggning av bibelordet blev en allt viktigare del av nattvardsundervisningen. Man behövde ha bibeltexterna tillgängliga redan före det att konfirmationsbiblarna delades ut efter nattvardsläsningen. Pålysningar om nattvardsläsning kombinerades därför efterhand med uppmaningar att ha med sig åtminstone Nya testamenten redan när läsningen började.⁶⁰ 1871 var barnen "under hela undervisningstiden... försedda med Nya Testamenten".⁶¹

En viktig förutsättning för att kunna överlåta inköpen på föräldrarna och kunna kräva att texterna medfördes till läsningen var att föräldrarna fick tillfälle att handla i boklådor. De kunde göra detta i Helsingborg eller Ängelholm. I dagstidningarnas annonser, t ex Öresunds-Posten och Helsingborgs Tidning, kunde föräldrarna i Fleninge få information om var de kunde köpa konfirmationsbiblar, konfirmationspsalmböcker samt bokgåvor och liknande inför konfirmationen.

I tidningarna annonserades även annat material för barn: "Uti Johan Svenssons Bokhandel... Nya Barnböcker" bl a "Lilla Esthers Söndagsbok af L.S., 7-8 samlingen à 25 öre".⁶² I samma bokhandel kunde man på våren 1868 bl a köpa "barnböcker, samt alla religiösa arbeten".⁶³

Genom tidningsannonser och besök i boklådor inspirerades församlingsborna i Fleninge till inköp av andlig litteratur från biblar till minneskort från konfirmationen och enkla sånger för barn. Ett religiöst inflytande av bredare slag och utanför prästens direkta kontroll kunde göra sig gällande i hemmen i Fleninge. Prästämbetets insyn minskade; den traditionella synen på ämbete och församling kom under debatt.

I tidningarna fanns artiklar om kristen fostran. Mest var de kritiska mot kyrkans sätt att sköta konfirmandundervisningen. Någon gång diskuterades aktuella utvecklingstendenser i modern pedagogik; 1878 gav t ex Helsingborgs Tidning uttryck åt sin skepsis mot nya pedagogiska riktningar framför allt i Danmark. Det fanns risk för "en god del pjosk och osund känslsamhet".⁶⁴ 1868 diskuterade en insändare en form av "alternativ pedagogik":

Barnets andliga liv. Tidigare än vi vanligtvis äro böjde att tro, utvecklar sig hos barnet det andliga livet, sväva dess tankar omkring och söka sig likasom vinrankan ett stöd, vid vilket de må hålla sig fast och stiga mot höjden... De lärdomar, modern under lek meddelade barnet; den åskådning vilken hon bibragt detsamma om världarnes herre och hans upphöjda verk genom att låta barnet betrakta blommorna, det stjärnprydda himlavalvet eller det storartade ovädret; de inpräglas fastare och varaktigare i barnahjärtat, än allt annat, som det senare med möda och ansträngning måste lära... Försummen eder icke, I mödrar, att låta de unga, törstande varelserna få den näring, efter vilken de så långtansfullt skåda upp till eder ... Det bor en ängel i varje barnahjärta... Barnets andliga verksamhet börjar tidigt, och mycket beror på de intryck det först emottagit.⁶⁵

Citatet återspeglar en annan syn på barnets roll i den kristna fostran-processen än den traditionella. Det dittillsvarande kateketiska mönstret med fråga-svar ifrågasattes. Barnet började komma i centrum.

Förberedelser i hemmet för nattvardsläsningen

Innehåll

De innehållsliga kraven för tillträde till nattvardsundervisningen formulerade kyrkoherden Arrhén på följande sätt:

De barn, som tänka att nästa år första gången begå H. Hel. Nattvard, kallas härmed att nästa tisdag kl. 9 på morgonen infinna sig i prästgården. Alla barnen erinras, att de böra kunna väl läsa i bok, samt utantill de bägge antagna läroböckerna.⁶⁶

De bägge föreskrivna vanliga läroböckerna var Luthers lilla katekes och Lindbloms förklaring.⁶⁷

Hemundervisningen fick inte resultera enbart i automatiska utantillkunskaper. Arrhéns krav var "tydligt och med begrepp".⁶⁸ Väl utvecklade begrepp var en förutsättning för att förstå prästens utläggningar i nattvardsundervisningen.

Nattvardsbarnen kunde få en uppfattning om vad det handlade om genom att gå till prästens nattvardsundervisning som auskultanter året före sin egen nattvardsläsning:

giver det angelägna råd, att gå med de andre barnen, på läsedagarne till prästgården, för att höra på nattvardsundervisningen första året, då de så mycket lättare och med mera nytta för dem själva kunna framtagas det därpå följande året.⁶⁹

I den mån Arrhéns rekommendation följdes resulterade det i praktiken i en tvåårig nattvardsläsning.

Genom att förmedla studiematerial hjälpte prästen nattvardsbarnen och deras föräldrar att förbereda nattvardsläsningen. Annandag Jul 1830 "anmodas församlingen stanna kvar ... efter gudstjänstens slut, på det att så måga, som åstunda den lilla kateketiska läroboken eller förklaringen över den vanl. katekesen, varom anmälan upplästes sistl. söndag - många få tillfälle att låta anteckna deras namn och exemplarens antal å medföljande lista".

Den 3 söndagen i Advent 1831 "giver /prästen/ tillkänna att Gagners förklarade Katekes nu ankommit till prästgården, - och kunna alla de som anmält sig till densamma, eller annars åstunda den, avhämta den nästa måndag kl. 2 e.m. emot det utsatta priset Sb^{CO} innebunden". Följande söndag lyste prästen på att "församlingen anmodas att stanna kvar i dag efter gudstjänstens slut, då de, som ännu icke avhämtat Gagner(s) kateketiska förklaring kunna densamma erhålla, på det att ungdomen, i synnerhet nattvardsbarnen, må hava tillfälle att därmed sysselsätta sig i den instundande julhelgen".⁷⁰

Pastor räknade med att hemmet tog aktiv del i nattvardsförberedelsen. Gagners katekes var av upplagorna att döma mycket spridd under 1800-talet.⁷¹ Den byggde på Luthers lilla katekes och Swebilius-Lindbloms utveckling. Skillnaden mellan Lindbloms och Gagners utgåvor var att den senare utarbetat frågor till Lindbloms förklaringar. På detta sätt kunde inlärnningen fördjupas. Frågorna bidrog till en aktiv inlärningsituation i hemmen.⁷²

I Gagners utgåva fanns också en "Biblisk Historia, bearbetad efter Joh. Hübner". Hübners "bibliska" var en mycket vanlig lärobok vid denna tid.⁷³

Vidare fanns - liksom i Lindbloms katekes - bibelställen angivna för bibelstudium. Dessa kunde inbjuda till aktivt arbete med Bibeln i hemmen. Kunskaper i bibeltexter och biblisk historia underlättade förståelsen av prästernas utläggningar.

Förhören som ett led i den kristna fostran

Förhören var viktiga led i att följa upp och stödja hemmen i den kristna fostran.

I ett prostvisitationsprotokoll från 1812 meddelas att "klockaren undervisar barnen om sommartiden i kyrkan där sist mässa hållen varder".⁷⁴ Klockaren hade i och med detta del i pastors ämbete, även om han inte var prästvigd.⁷⁵

När man tillsatt skolmästare och börjat bygga skolhus i Fleninge 1814 så fick skolmästaren liknande uppgifter:

Om helgedagarna låter Skolmästaren så många av sönerna hos sig samlas, som kunna komma, vilka bliva honom följaktige till kyrkan, och äger han, tillika med dessa, rättighet att uppgå på orgelläktaren, förutan den skillingsavgift, som andra dit uppgående ålagd är. Och måste han hava tillsyn, att ingen av dem uppehåller sig bakom org(el)verket, utan står framom, samt att var en uppför sig stilla och ordentligt. Efteråt följa de honom hem, och han förhör dem vad de kunnat fatta av predikan, samt låter dem läsa några kapitel i Bibeln.⁷⁶

Redan 1814 utövade alltså skolmästaren husfaderns ämbete och höll predikoförhör. Klockarens engagemang i undervisning och förhørsverksamhet beskrivs i ämbetsberättelserna och i mässlysningsboken: "Komministern Bring, som även är klockare, deltagar i barnundervisningen och anställer förhör efter slutad gudstjänst med den mindre ungdomen".⁷⁷ Förhör lystes på t ex den 12 efter Trefaldighet 1826 och den 5 efter Trefaldighet 1830. Av den senare pålysningen kan man förstå att förhören av barnen hölls rotevis. De kunde uppskjutas med kort varsel, men togs då igen senare.⁷⁸

Sådana förhör pågick i varje fall 1849.⁷⁹ Efterhand som skolorna byggdes ut lades emellertid särskilda förhör med de mindre barnen ned. Det framgår av en pålysning från prästen den 1 efter Trefaldighet 1850:

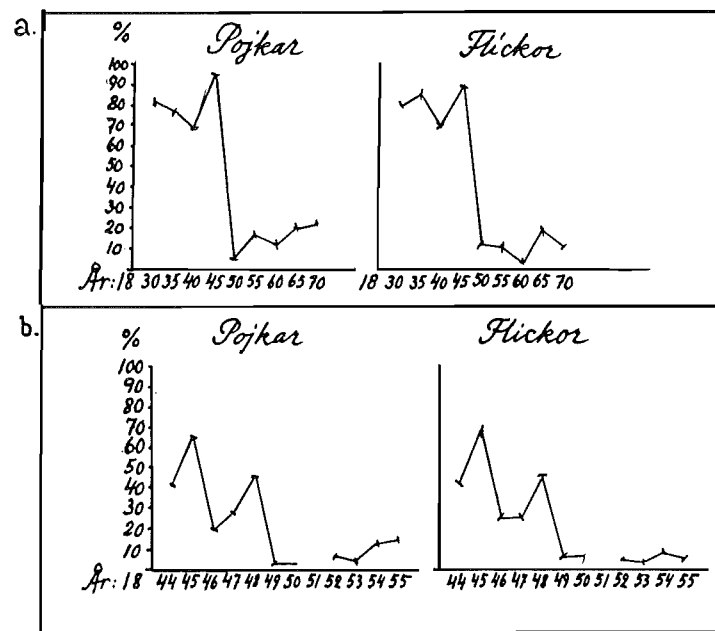
Församlingen erinras om det till i dag kl 2 e.m. utlysta husförhöret, som hålles i skolhuset - och anmärker, att icke små barnen äro kallade till förhöret, emedan de tillhöra skolan.

Klockaren löstes från sin befattning med undervisning i Fleninge enligt sockenstämmobeslut 1860:

Yttrade församlingen enhälligt, att, sedan skolväsendet inom socknen numera var så ordnat, att undervisning i den fasta skolan eller småskolorna kunde utan svårighet lämnas alla i socknen varande skolbarn, någon undervisningskyldighet för klockaren inom socknen icke ansågs behövlig ...⁸⁰

Vid mitten av 1800-talet var tiden definitivt ute för förhör med den "mindre ungdomen". Den 14 efter Trefaldighet 1864 hade man tänkt sig ett omfattande förhör bland församlingens ungdom inför skolrådet. Pålysningen ströks emellertid.⁸¹ Tiden hade kanske löpt från sådana undervisningstillfällen. Hänvisningen till skolan var tillräcklig.

Föräldrarna ansvarade tillsammans med präst och klockare för dessa förhör. Prästen uppmanade föräldrarna att delta i förhören och att tillsammans med prästerna bedöma barnens framsteg och brister.⁸²

Figur 9 Andel barn som deltog i husförhör
a vart femte år 1830-70. Alder
10-14 år.

b årsvis 1844-55. Alder över
fem år.

Källa: DDB.

Detta kom också till uttryck i husförhören. Framför allt förhöres barn och tjänare. Det låg väl i linje med det uppdrag Luther lagt på föräldarna exempelvis i "hus-tavlan" i den Lilla katekesen: "I fäder, reten icke edra barn till vrede ... utan fostren dem i Herrans tukt och förmaning".⁸³

Barnen deltog tämligen flitigt i husförhören under 1800-talets förra del (figur 9a). Av visitationsprotokoll från 1822 framgår att ungdomen då var en viktig grupp i husförhören: "varje person av de yngre i synnerhet ... särskilt förhöres".⁸⁴ På detta sätt kontrollerade läroämbetet husfaderns ämbetsutövning. Förhören ansågs så effektiva att särskilda undervisningsanstalter inte behövde vidtas: "Söndagsskola är icke inrättad, men de årlige förhören bevisas otvungit, så att någon åtgärd av författningarne icke behövt anlitas".⁸⁵ Pastor Ramberg omtalade 1849 att barnen förhöres på förmiddagen.⁸⁶

Vid husförhören kunde prästen bistå hemmen i deras nattvardsförberedelse genom att ge anvisningar om hur man skulle förbereda sig.⁸⁷

Fr o m 1849 upphörde barns deltagande i husförhör nästan helt (figur 9b). 1857 fann sig pastor föranlåten att understryka för församlingen, att husförhör hädanefter endast gällde konfirmerade personer. Barnen hänvisades till skolans undervisning.⁸⁸ Detta fick viktiga följder för synen på hur föräldrar och pastor skulle utöva sitt ämbetsansvar. Undervisningens naturliga brännpunkt var inte längre samspelet hem-församling-kyrka. Centrum blev istället skolorna. Barn deltog under tiden efter 1850-talet endast marginellt i husförhör (figur 9a). Denna utveckling avspeglas i Reglemente vid fasta skolan i Fleninge, författat av v. pastor Pommer 1854. Folkskolläraren ålades att undervisa de barn som inte gick regelbundet i skolan. Det skulle ske på söndagseftermiddagarna, på just den tid då husfadern skulle hålla andakt och förhöra sina barn och sitt tjänstefolk hemma på predikan.⁸⁹

Skolundervisningen som stöd för hemundervisningen

Under 1800-talets förra hälft verkade skolan i första hand som stöd för hemundervisningen. 1822 meddelade Arrhén att barnen borde delta i undervisningen, som ordnades från sex års ålder. Att utebli betecknades som ett "ogudaktigt förhållande".⁹⁰ Ambulatoriska skolor som i Ödåkra och Gunnarlunda och den fasta skolan var en naturlig del av det kyrkliga fostransprogrammet.⁹¹ Skolläraren Hedengran förhöorde under en period dem, som ville börja nattvardsläsningen.⁹²

I "Erinran för skollärare" i den lindblomska katekesen beskrivs hur undervisningen skulle läggas upp. Grunden var innanläsning och stavning. Därefter gavs en kort introduktion till "Religions-Historien" dvs kristendomens historia sett i gammaltestamentligt- och nytestamentligt perspektiv. Denna förmedlades genom att

läraren själv uppläser, långsamt, högt, tydligt och begripligt, en eller flera meningar därav, och låter sedan barnen, i sin ordning, redigt uppläsa samma stycke. Därpå berättar han enkelt och tydligt, dess innehåll, och gör, genom frågor, som ur stycket lätt kunna besvaras, barnet så bekant därmed, att det kan, på sitt eget enfaldiga språk, berätta det. Till att muntra barnen, och underhålla uppmärksamheten, låte han stundom någotdera bland dem, framställa frågorna till de andras besvarande, vilket bör vara en belöning för dem, som väl fattat saken. Härmed fortfares, till dess de fattat historien i hela sitt sammanhang.⁹³

Liknande riktlinjer gavs för inläring av katekesen. Innanläsning var utgångspunkten. I riktlinjerna betonades att barn inte fick tvingas lära sig stycken utan till som de inte var mäktiga. Förståelsen var viktig och fick inte glömmas bort. "Veta" var väl en sak, men barnen skulle också inse "nyttan, vikten och förträffligheten av var och en lärosats, samt i vad nära förbindelse dess antagande och utövning står, med barnets egen plikt och välfärd".⁹⁴

Av samma skäl fick inte böner läras in mekaniskt. Läraren hade "att besörja, det bönerna först göras begripliga, sedan fattas i minnet, och att barnet vänjes att tänka, känna och önska det samma, som munnen uttalar, under Guds åkallande." På liknande sätt skulle barnen tränas i bibelstudiet att se sambandet mellan bibelställe och en kristen grundsanning.⁹⁵

Pålysningarna i Mässlysningsboken antyder att skolläraren undervisade enligt dessa riktlinjer i Fleninge: "Nästa tisdag kl 9 p.m. komma åter alla nattvarsdbarnen till orgelnisten Hedengran, att ytterligare fortsätta deras läsning och svar i deras kristendomsstycken."⁹⁶

Det yttersta ansvaret för undervisningen vilade dock på föräldrarna:

Föräldrar och fosterfäder förmanas därför ömt och allvar. att härefter handla såsom kristliga och förståndiga folk böra handla mot deras barn i denna högst viktiga angelägenhet - att sorgfälligt tillhålla dem att de med all flit vinnlägga sig om att använda deras tid till överläsning under bön till Gud, att deras förstånd och hjärta må invigas i de gudoml. sanningarnes helgedom till

blivande intryck och välsignelse för deras levnad, som de så väl behöva för en förestående framtid.⁹⁷

Under 1800-talet betonades alltmer föräldrarnas ansvar för att barnen verkligen deltog i skolan som förberedelse för nattvardsläsning. Förberedelsen i hemmet tonades ned. Denna viktiga förskjutning i det husfaderliga ämbetets ansvar hängde samman med formen för antagning till nattvardsläsning. Under förra delen av 1800-talet var "antagningsförhör" inför prästen det vanliga.⁹⁸ 1859 skulle antagningen till nattvardsläsning grunda sig på intyg från skolläraren: "Den ungdom som önskar beredas till sin första nattvardsgång, kallas att infinna sig i prästgården nästa tisdags fm kl. 9 försedd med betyg från skolläraren inom vars och en distrikt över sitt i skolan inhämtade kunskapsmått".⁹⁹ Denna formulering återkom sedan ständigt i inbjudan till nattvardsläsning. 1861 lyste prästen t o m på att "barnen därför kallas att hos skolläraren inställa sig tisdags efm. kl. 5 för att erhålla sådant betyg".¹⁰⁰ Ett tilltänkt förhör inför skolrådet som inträdesprov till nattvardsläsningen 1864 kom ej till stånd. Kanske var det otidsenligt. Den "formalistiska" linjen segrade.¹⁰¹

1867 markerades sambandet mellan skolgång och "läsning" starkt: "Anteckning till skolgång under ingångna lästermin sker nästa ondags efm kl. 3. Alla de barn, som önska avgångsbetyg från skolan för att i konfirmationsundervisningen deltaga böra vid detta tillfälle anmäla sig".¹⁰² Starkare kunde prästerna knappast hävda skolans roll som nattvarvsförberedande. Folkskollärarna fick en allt viktigare roll i det undervisande ämbetet; de ingick i arbetslaget kring den kristna fostran.

1826 förmanades föräldrarna enligt gammal tradition i församlingen att noga övervaka barnens förberedelser hemma inför nattvardsläsningen: "Föräldrar! glömmen icke de ömma skyldigheter, som häruti åligga eder, att sörja för deras undervisning. Förgäten icke vad den store ... Jesus sagt: 'Vad I haven gjort en av dessa minsta, det haven I ock gjort mig'."

1828 uppmanades föräldrarna att sända de barn, som pastor utpekade, till skolan för ytterligare förberedelse. Skolan framstod då som ett erbjudande och ett komplement till hemmens egen förberedelse för nattvardsläsning. Efterhand som skolan byggdes ut blev uppmaningar till alla föräldrar att sända sina barn till skolan mera naturliga.¹⁰³ Därmed inskränktes föräldrarnas ämbetsansvar.

De barn som inte kunde bevista skolan försökte församlingen ta ansvar för på olika sätt. Man kunde inrätta en särskild söndagsskola för dem,¹⁰⁴ man kunde inkalla dem till examina och kontinuerliga förhör och repetitioner,¹⁰⁵ man kunde beordra samt-

liga barn till inskrivning, även dem, som inte avsåg att gå kontinuerligt i skolan¹⁰⁶ eller hålla lördagsförhör med dem.¹⁰⁷

Skolan var inte enbart ett instrument för den direkta kristna fostran. I samarbete med hemmen var den ett led i barnens moraliska fostran. Utgångspunkt skulle vara den moral som främst beskrevs i Luthers lilla katekes. Denna fostran hade tidigare legat på präst och föräldrar. Ansvaret kunde utövas på olika sätt. Arrhén rapporterade i ämbetsberättelsen 1836, att han "efter därom givna föreställningar emottagit av nattvardsungdomen nykterhetslöften vid dess konfirmationsberedelse".¹⁰⁸

Skolans och föräldrarnas gemensamma ansvar för den etiska och moraliska fostran formulerade Arrhén 1822 så:

Barn, som svärja, straffas av lärarne och agas av föräldrarne, men hava icke till vidare ansvar varit ställda.¹⁰⁹

Skolans roll som moralisk socialisationsagent underströks i Pommers Reglemente vid fasta skolan i Fleninge antaget av Domkapitlet i Lund 1854: "Läraren beflite sig att i allt vara för barnen ett föredöme av sann kristelighet, med sorgfällighet undervisa samt med mildhet och vis provning varna eller bestraffa de felande".¹¹⁰ I # 12 stod det att "barnen böra med all flit vinnlägga sig om gudsfruktan och sedighet visa lydnad för sin lärare samt utan motstånd emottaga hans föreskrifter varningar eller aga".

I skolan fick barnen regelbunden andaktsfostran: "Undervisningen börjar och slutar med bön".¹¹¹ I Reglementet för skolan i Fleninge stod att "bön och sång börja och sluta undervisningen varje dag ävensom de årliga examena".¹¹² Det är inte uteslutet att detta kan ha påverkat hemmen i riktning mot mindre ansvar för den kristna andaktsfostran.

Man försökte bevara församlingens och föräldrarnas ansvar för barnens kristna fostran i skolorna genom att kalla föräldrarna och skolstyrelsen som representanter för församlingen till examina. Examen förrättades av prästen, men övertogs efterhand av lärarna.¹¹³

Pastor besökte skolorna "så ofta tiden det medgiver".¹¹⁴

Förpliktelsen att delta i examina innebar att föräldrarnas ansvar för barnens kristna fostran formaliserades. De behövde inte längre bära det direkta ansvaret. De kunde rentav känna sig tillbakasatta. Den kristna fostran av deras barn hade över-

tagits av specialisten skolläraren. Föräldrarna miste kontakten med själva undervisningssituationen. De inspirerades inte av prästerna att vidmakthålla den hemma utan uppmanades att acceptera att andra övertog deras ämbetsansvar.

Prästerna hade olika bedömning av hur föräldrar och skollärare bar sitt ansvar. Pommer som var speciellt intresserad för skolfrågor och medverkade till att flera skolhus byggdes, hade en relativt ljus bedömning.¹¹⁵ Gislander kritiserade föräldrarna: "En stor del av de barn, som den 30sistlidne september av mig inskrevos såsom konfirmander voro ganska litet försigkomna tillföje därav, att de så litet begagnat... skolorna". Han såg ljusare på skolans möjligheter.¹¹⁶ 1890 rapporterade kyrkoherden Hammar, att skolgången var "jämförelsevis ordentlig". Prästerna varnade dock fortfarande "tredskande" föräldrar.¹¹⁷

I den ortodoxa församlingssynen sågs samspelet mellan hem och kyrka som en grundläggande förutsättning för församlingens bestånd. Vad som försiggick i hemmen ägde rum på församlingens uppdrag.

Luther talade om föräldrarna som "an Gottes stad". Detta motiverades med ett patriarkaliskt resonemang, men den djupaste motiveringen var teologisk: föräldrarna skulle vara ett medel för Guds eget verk. I dopet är vatten vatten, men dessutom något, som pekar ut över sig själv. På liknande sätt har föräldrarna en funktion, som innebär att Guds ord förs vidare genom dem. Liksom dopet är Guds eget handlande, så är föräldraståndet ett instrument för att föra Guds handlande vidare; föräldrarna är konstnärer, som verkar i Guds verkstad.

Luther jämställde sakrament och ståndens uppgifter i kyrka och samhälle. Alla har sin funktion, sina ämbeten, i arbetet på att hela kyrkan. "Ordet" blir ett skapande ord. Detta har sin grund i skapelsetanken och i de ordningar, som avspeglas i Guds bud. Luthers uppfostransbegrepp var nära knutet till skapelsetanken.¹¹⁸

I kyrkoförsamlingen avgränsades de olika ämbetenas uppgifter klart. Husfaderns ämbete fick tillämpas i hemmet. Detta vare en av Gud ingiven skapelseordning. Innehållet i undervisningen var noga fixerat både för kyrkans och för samhällets skull. Utanför hemmen började prästens ansvarsområde. Nattvardsläsningen var barnens första längre bekantskap med detta prästerliga ämbete.

3:2 NATTVARDSUNDERVISNINGEN - ETT DOMINERANDE UNDERVISNINGSTILLFÄLLE

Nattvardsundervisningen som undervisningstillfälle

Kyrkolagen 1686

Utgångspunkt för nattvardsundervisningen var följande formulering i KL 1686: "Till avlösning och Herrens nattvard skall ingen tillåtas ... som intet kunna göra reda för sig uti deras kristendomsstycken; ej heller barn, som äro yngre än 13 eller 14 år, med mindre hos dem efter flitigt förhör skönjes ett gott förstånd om avlösningens nytta och den heliga nattvardens värdighet, så ock en synnerlig andakt och längtan där efter, särdeles i dödsfaran, då ock väl yngre än förmält är må därmed tröstas och vederkvickas".¹

Förhöret före första nattvardsgången var motiverat av omvårdnad om sakramentet. Ingen fick komma till nattvardsbordet utan tillfredsställande kunskaper i den kristna tron. I ett särskilt Memorial till prästerskapet i Lunds stift 1813 betonade biskopen Vilhelm Faxé vikten av att nattvardsundervisningen inte sysslade med elementära ting - dess skulle vara avklarade före läsningens början - utan tjänade "förståndets upplysning och det unga hjärtats danande".²

Handboken 1811

I det första officiella formuläret för en avslutande akt på nattvardsundervisningen (senare konfirmation) i HB 1811 stod: "Denne dag vare alltid för eder en årlig högtidsdag, en viktig räkenskapsdag, då I uti stilla enslighet eftertänken edra löften, och prøven eder själva, huru vida I haven hållit, eller brutit dem! Vare från denna stund edert liv, alla edra krafter åt Gud helgade, helgade till Hans vilja och tjänst i Kristo Jesu!"³

Målet för nattvardsundervisningen var inte bara kunskap. Den skulle vara ett led i den kristna personlighetsutvecklingen i ett bredare perspektiv. I KL 1686 var den grundläggande synpunkten att goda kunskaper som man förstod utgjorde en garanti för frälsningen. Olika grupperingar inom kyrkan var ense om detta. Formuleringarna i HB 1811 var också uttryck för de krav på personlig fromhet, som främst pietisterna drivit under 1700-talet. Medvetenhet och handlingsberedskap skulle vara viktiga kvaliteter hos den unge kristne.

Utvecklingen kan följas i pålysningarna om nattvardsundervisning och konfirmation

samt inbjudan till nattvardsbarnens första nattvardsgång. I ämbetsberättelsen 1831 talas om konfirmation.⁴ Den vanligaste pålysningen på 1830-talet var dock att i koret offentligen förhöras.⁵ Barnen kallades nattvardsbarn. Läsningens huvuduppgift var att "begynna förberedelsen till deras första nattvardsgång".⁶

Ordet konfirmation förekom på Annandag Pingst 1847; då lystes på om "kristendomsförhör" i stället för offentligt förhör med tillägget "och därefter konfirmeras". 1849 talades det om "nattvardsbarnens konfirmation".⁷ 1852 benämndes akten också "nattvardsbarnens konfirmation" kompletterat med det äldre uttrycket "offentl. förhöras".⁸ 1855 användes uttrycket "admitteras till den heliga nattvardens första begående".⁹ Långfredagen 1856 löd inbjudan: "nästk. Annandag Påsk komma årets nattvardsbarn i Allerums kyrka efter där förrättad sist gudstjänst konfirmeras och stadfästa sitt i dopet gjorda heliga förbund." "Konfirmandernas föräldrar" inbjudes.¹⁰

Under senare delen av 1850- och 1860-talet skiftade ordvalet fortfarande. När läsningen lystes på kallades barnen "nattvardsbarn". Kallelse till första lästillfället formulerades i regel: de som skall "förberedas till sin första nattvardsgång". Avslutningen på läsningen kallades offentligt förhör alternativt konfirmation. "Konfirmation" blev allt vanligare. 1867 hette det "konfirmationsbiblar" och "konfirmationsundervisning" men "nattvardsbarn".¹¹

Denna växling i ordvalet bestod under hela undersökningsperioden. Den tycks ha motsvarats av en liknande vacklan i folkspråket. I Hans Perssons dagbok kallades ungdomarna först nattvardsbarn; 1870 skrev Persson "läsebarnen". Persson kunde också kombinera uttrycken: "konfirmeras nattvardsbarnen". 1868 skrev Persson enbart "konfirmeras barnen här".¹²

Språkbruket i pålysningarna kan vara inspirerat av formuleringarna i HB 1811. Förhör och konfirmation skulle hållas samma dag; nattvardsgång påföljande söndag. I Fleninge var också förhör och konfirmation förenade i tiden till en sammanhållen akt, skild från nattvardsgången. Denna förrättades i regel följande söndag.¹³

I Fleninge tycks det ha varit självklart att man skulle gå och "läsa för prästen". Den diskussion som fördes i landet om risken för slentrian och intrång i privatlivet finns det inga spår av i dokumenten från Fleninge.¹⁴

Nattvardsundervisningen i funktion i Fleninge

Antal deltagare

Nattvardsundervisning var en förutsättning för nattvardsgång. Denna var i sin tur väsentlig för att den unge skulle bli socialt accepterad. Den markerade övergången till ett liv på eget ansvar. Fadrdars och vårdnadshavares förpliktelser upphörde i princip när man "gått och läst". Detta var en realitet i Fleninge. Det framgår exempelvis av följande "kontrakt" bland sockenstämmans handlingar:

Undertecknade förbinder oss att försvarligt underhålla pigan Botilla Dafvids dotters dotter Maria med föda och kläder ifrån och med denna dag och till att hon uppnått femton års ålder eller och blivit 'konförmert' samt hålla henne till undervisning i sin kristendom. Så att hon kan bli antagen till nattvardsgång, för en bestämd och betald summa tvåhundra tjugonio 229 Rd 24S Riksgäld. Som av Fleninge fattigstyrelse blivit erlagd och härmed kvitteras.¹⁵

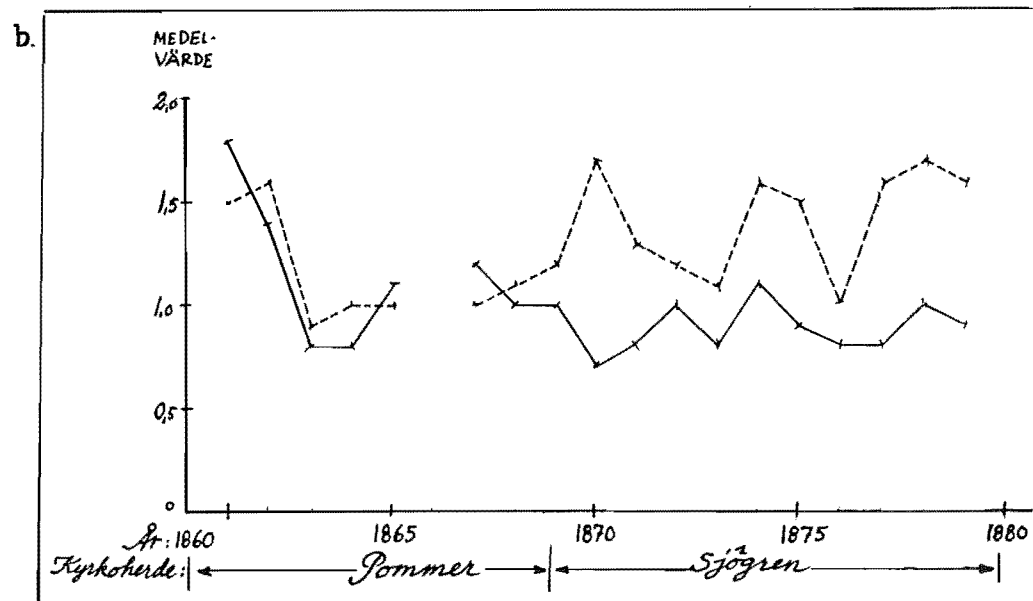
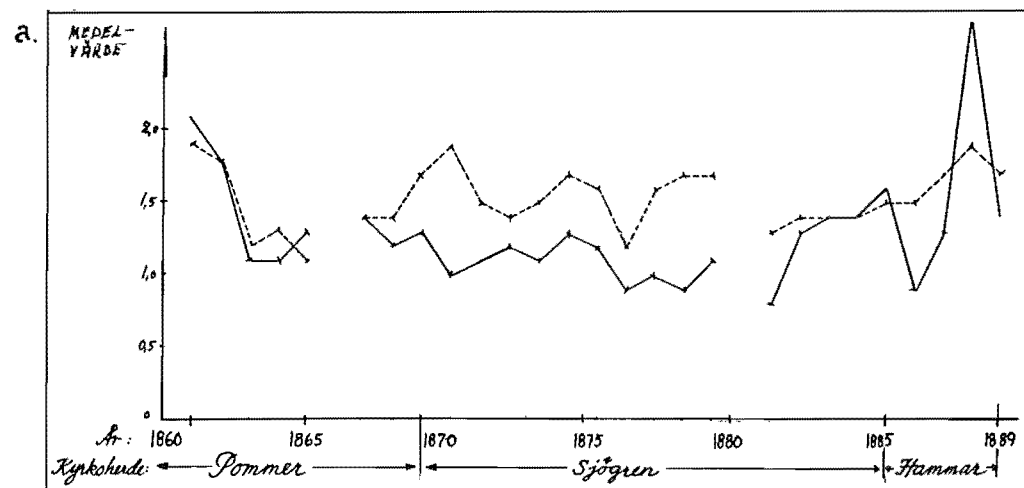
Nattvardsläsningen kan säkrast följas efter 1856. Då började prästerna föra särskild längd över nattvardsungdomen. Längden bestod dels av anteckningar i husförhörlängden avseende åren 1856-1865, dels av särskild längd över nattvardsungdom 1867-1889 (forts). För läsåren 1857/58 och 1865/66 har inga anteckningar om konfirmationer kunnat återfinnas.¹⁶ Eftersom undersökningen avser nattvardsläsningen i Fleninge undersöks endast sådana som verkligen konfirmerats i församlingen.

Sättet att föra konfirmationslängderna har varierat. En del uppgifter har fått kompletteras genom efterforskningar i husförhörlängderna, bl a om barnens målsmän och om deras betyg.

För perioden 1856-89 har totalt 694 konfirmationer kunnat beläggas. Böndernas barn övervägde. De var den inflytelserikaste samhällsklassen vid denna tid. Hantverkarnas barn blev alltfler under perioden. De lägsta samhällsgruppernas barn minskade sin andel. Det torde hänga samman med att perioden 1856-68 sammanföll med nödåren. En del utvandrade till Danmark eller Amerika. Andra fick det så småningom bättre i Fleninge och kunde avancera socialt.

Betyg

Nattvardsundervisningen hade inte bara betydelse som kyrklig undervisning. Bra betyg "för prästen" kunde vara en fördel om man ville söka arbete. Man gav i betyg A,a,ab, ba,b,bc och c. Bc var godkänt betyg.¹⁷

Figur 10 Betyg i nattvardsläsning för pojkar respektive flickor

a medelvärde samtliga betyg 1861-89
(Uppgift saknas 1866,1880).

————=pojkar
-----=flickor

b medelvärde förklaring och begrepp 1861-79
(uppgift saknas 1866).

Källa: Längder över nattvardsungdom

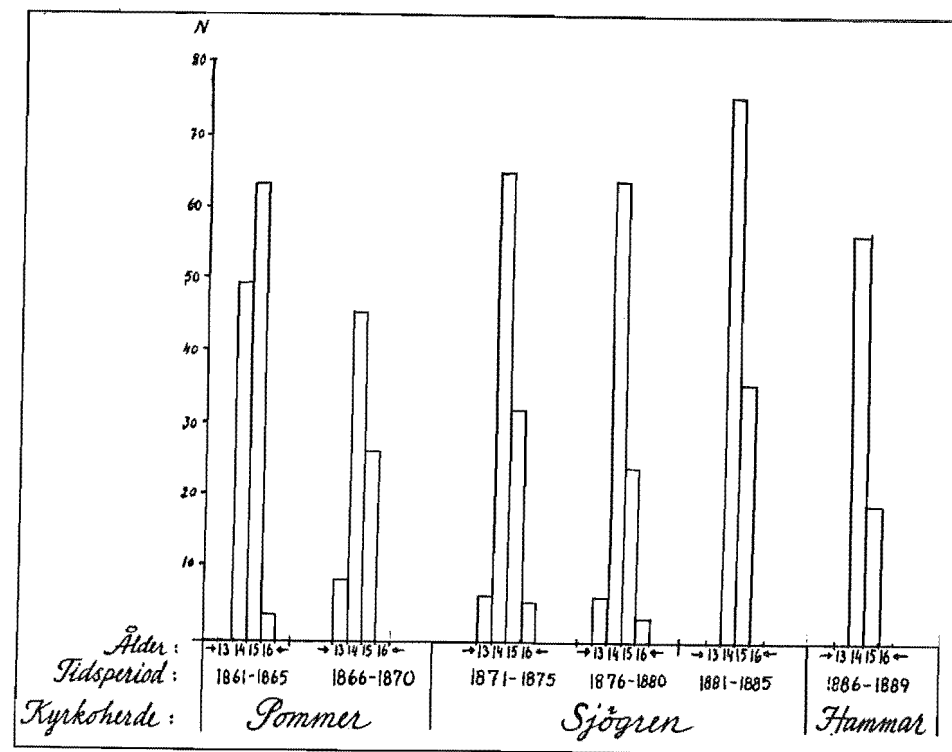
Åboarnas barn fick betyg, som fördelade sig tämligen jämnt från låga till höga. De var den största gruppen. Husmäns och torparens barn hade liknande resultat. Barn från underprivilegerade samhällsklasser visade goda resultat med hänsyn till omständigheterna. Detta gällde inte minst flickorna. Hantverkarnas flickor skötte sig fint.¹⁷ Ett skäl till detta kan vara att de ville ut i ett annat förvärvsliv än bönders, husmäns och torparens barn. Hantverkarflickorna representerade en "framåttänkande" arbetarklass. De kunde betrakta skola och nattvardsläsning som en möjlighet att kvalificera sig för något annat yrke än bondpiga.

Flickornas studieresultat var i allmänhet betydligt bättre än pojkarnas (figur 10a). Flera betygsättare var engagerade i nattvardsundervisningen under perioden. Därför bör denna tendens inte vara ett resultat av tillfälligheter eller mätfel. I den sammanlagda betygssumman för "förklaring" och "begrepp" framträder skillnaderna klart mellan könen (figur 10b). Flickorna hade troligen bättre handlingsberedskap hemifrån. Att lära de yngre barnen katekes var ju länge kvinnornas uppgift. Äldre syskon kunde undervisa yngre. När skolundervisningen slog igenom under 1870- och 1880-talen förstärkte flickorna sin position. I den mån resultaten från nattvardsundervisningen var betydelsefulla för andra ändamål än de specifikt religiösa, t ex som merit vid ansökan till seminarium eller för att bli antagen till lärare av pastor, så var det särskilt flickorna, som kunde utnyttja dessa möjligheter.

Läsålder

Läsåldern i Fleninge låg kring 15 år. Detta var i enlighet med kyrkolagens rekommendationer. Variationerna var emellertid stora särskilt under 1800-talets förra del. Efterhand minskade avvikelserna. 1889 var 86 % i rätt ålder. Utvecklingen gick alltså mot att alltfler ungdomar konfirmerades i 14/15-årsåldern (figur 11). Den viktigaste förklaringen till detta torde vara att alltfler besökte skolan.

Avvikelsena fördelade sig på konfirmander både över och under 15 år. Under mitten av 1850-talet hade en hel del ungdomar konfirmerats före 15-årsåldern. 1855 förklarade prästerskapet, att barnen borde ha fyllt 15 år "eller fylla dem under lästerminen" för att få genomgå nattvardsundervisningen.¹⁸ Hemställen tycks ha haft verkan. Konfirmanderna blev äldre under 1860-talet. Ett fåtal avvikelser fördelade sig tämligen jämnt på yngre och äldre. Avvikelsena rörde sig övervägande om ett år upp eller ner. En del konfirmerades dock som 17-åringar. Däremot var det ovanligt att 13-åringar konfirmerades (figur 11).

Figur 11 Konfirmandålder 1861-89
Summering på femårsperioder. Fasta tal.
(Uppgift saknas 1866).
Källa: Längder över nattvardsungdom.
→ upp till 13 år
← efter 16 år

Orsakerna till avvikelserna kan vara flera. Problemen under kyrkoherde Arrhéns sista år kan ha lett till att konfirmander släppts fram för tidigt. Inför nattvardsläsningen 1857/58 förklarade pastor att "ingen som ej kan läsa rent i bok och de föreskrivna katekeserna blir antagen". Uttalandet kan tolkas som att Pommer var missnöjd med de antagningsprinciper till nattvardsläsning som rått i pastoratet tidigare.¹⁹

Vid mitten av 1870-talet motarbetades fortfarande alltför tidig nattvardsläsning:

"tillkännagives, att inga böra härtill anmäla sig, som äro födde senare än år 1862".²⁰

Avvikelse från normal konfirmandålder skulle också kunna ha med socialgruppsstillhörighet att göra. Sämre lottade samhällsklasser borde ha behov av att barnen skulle kunna försörja sig själva tidigare. Dessvärre var dess samhällsklasser så små i Fleninge att inga bestämda slutsatser kan dras. Relativt sett hade soldater och sådana utan bestämd samhällsställning störst avvikelser. Jordbruksarbetarnas barn avvek från normalåldern under perioden 1857-68, men inte under åren 1869-98.²¹

Den som inte kunde klara sin nattvardsläsning fick försöka ett annat år. Eftersom de avvisade inte konsekvent noterades i konfirmationslängden så är det omöjligt att med säkerhet säga, hur stor bortfallsprocenten faktiskt var. Enligt ämbetsberättelsen 1868 kunde en tre-fyra individer varje år få vänta och försöka igen ett annat år. Alla konfirmerades dock som hade några förutsättningar för detta.²² När skolan byggdes ut och fick formell ställning som konfirmationsförberedelse minskade riskerna för att ungdomarna började läsningen utan tillräcklig förberedelse.

I konfirmationslängderna finns några belagda fall av bortvisade under perioden.²³

1859/60 avvisades två pojkar, "tillbakasatta av okunnighet". Båda var födda 1845 och hade alltså rätt ålder. Den ene konfirmerades i oktober 1860 med betygen bc, b, bc och c - dvs nätt och jämnt godkänt. Han uppgavs bo på Fleninge nr 3, men finns inte införd i förhörlängden på det numret. Han kan ha varit tillfälligt anställd som dräng där. Konfirmation i oktober var undantag. Prästen kan ha avvikit från regeln om att man fick gå om ett år om man avvisades. Den andre pojken, som var son till en inhyses piga, konfirmerades i ordinarie grupp 1861. Han fick då betygen a, a, a, ab, - ett mycket fint resultat.

1861/62 avvisades också två pojkar. Den ene var född 1847 och var alltså gammal nog för nattvardsläsning. Han var son till en inhyses piga. I juni 1863 blev han konfirmerad med den ordinarie gruppen för det året. Betygen blev b, b, b och bc, alltså fullt godkänt. Den andre var född 1845 och var överårig redan vid läsningen 1861/62. Det finns inga anteckningar om att han försökt tidigare. Pojken var son till en torpare och stenhuggare. Han fick tidigt börja förtjäna sitt eget levebröd. 1863, alltså året efter den misslyckade läsningen, flyttade han som dräng till Allerum. Där finns han antecknad med betygen b,b,b, bc - ett fullt godkänt resultat. Han gick till nattvarden 1864. Nattvardsläsningen måste alltså ha varit avslutad senast det året. Emellertid finns han inte upptagen bland dem, som konfirmerades i ordinarie grupper de åren. Det kan möjligen vara så att prästen haft ytterligare någon

"oktoberkonfirmation", men att han noterat de konfirmerade direkt vid deras namn i husförhörlängden. En annan möjlighet är att prästen förhört pojken enskilt och därefter admitterat honom till nattvarden. Pojken var dräng och stod redan på egna ben. Dessutom var han kraftigt överårig.

1866/67 förekom fyra namn i konfirmationslängden, som inte admitterades till HHN. Tre var födda 1851 och en 1852. De tre äldre var sålunda ett år äldre än normalgruppen. Alla står antecknade som drängar. Den ene hade flyttat in från grannförsamlingen Kropp 1866. Han skrevs in som "Dr(äng) Gossen" och arbetade på Udåkra nr 4, men flyttade oadmitterad som dräng till Allerum 1868. Där antecknades han för nattvardsgång 1869. I betygskolumnen finns enbart betyg i innanläsning: bc - dvs acceptabelt. Den andre skulle tillhöra Udåkra nr 1. Där finns en med angivet namn men med senare inflyttningsdatum. De båda andra står i konfirmationslängden på Fleninge nr 11, dvs fattighuset. Där finns de dock inte kyrkoskrivna vid den angivna tiden. Inget anges heller om deras föräldrar/målsmän.

1867/68 bortvisades en flicka för "okunnighet". Hon var i rätt ålder. Inga föräldrar finns antecknade. Hon förekommer inte i senare konfirmationslängder. Liknande gäller om en flicka läsåret 1863/64. Om henne står antydningssvis, att hon inte besökt skolan. Båda var troligen pigor.

1870/71 ströks en pojke från listan. Han står dock ej antecknad som "bortvisad". Denne var åbosen och konfirmerades i april följande år vid ordinarie konfirmation med betygen ab, ab, b, b. Anledningen till strykningen är okänd, men den troligaste förklaringen är att han var för ung. 1871/72 var han i rätt åldersgrupp.

De "bortvisade" kom i regel från de lägsta samhällsklasserna. De allra flesta konfirmerades följande år. Pojkarna var helt i majoritet bland de avvisade. En stor del av dem hade redan egna arbeten som drängar och pigor. Dålig underbyggnad genom bristande hem- och skolundervisning är den naturliga förklaringen till att de skildes från konfirmandundervisningen. När skolundervisningen utvecklades försvann anteckningar om bortvisade från längderna.

Innehåll

Hemundervisningens och skolundervisningens roll som nattvardsförberedande markerades starkt av prästerna under undersökningsperioden. Kyrkoherden Arrhén hänvisade 1839 till förberedande undervisning hos "orgelnisten Hedengran":

Den ungdom, som tänker innevarande år första gång begå Herrans Hel. Nattvard, kallas att infinna sig nästa tisdag kl. 9 p.m. hos Orgelnisten Hedengran, för att först höras i innan- och utanläsning av deras kristendomsstycken. Samma ungdom ... erinras att komma till prästgården nästa fredag kl. 9 på morgonen, för att begynna förberedelsen till deras första nattvardsgång. Och erinras ytterligare, att okunnige barn, som blivit försummade, icke kunna emottagas; utan måste först flitigt bevista skolundervisningen.²⁴

1841 lystes på att "nästa tisdag kl. 9 p.m. komma åter alla nattvardsbarnen till orgelnisten Hedengran, att ytterligare fortsätta deras läsning och svar i deras kristendomsstycken".²⁵

Bestämmelserna i Folkskolestadgan 1842 att religionsundervisningen skulle ge "religionskunskap och biblisk historia, till den grad, som erfordras för att kunna hos prästerskapet börja den egentliga nattvardsläsningen / samt / kyrkosång" och "ren och flytande innanläsning i svenska språket"²⁶ medförde inget egentligt nytt i sak för Fleninges del. Det var just vad man redan själv praktiserade. I princip skulle prästen inte behöva syssla med undervisning i innanläsning eller med att nöta in minneskunskaper. Däremot kunde ungdomar året före sin egen läsning auskultera i ordinarie nattvardsläsning.²⁷

Kyrkoherden Pommer formulerade 1856 ett minimikrav: "till konfirmationen admitteras ingen som ej kan läsa rent i bok och de antagna läroböckerna utantill".²⁸ Om ungdomarna väl klarat av de krav, som gällde för skola och hemundervisning, så skulle de också i praktiken klara nattvardsundervisningen.

Efterhand som skolan stabiliserades blev dess betydelse för den innehållsliga fördjupningen av konfirmationsundervisningen allt större. Enligt Folkskolestadgan skulle blivande lärare "erhålla undervisning och övning i de till detta kall hörande ämnena" vid nyinrättade seminarier.²⁹

Med hjälp av föreskrifterna i seminariereglementet 1865 kan man fördjupa innehålls-anvisningarna från stadgan 1842. Till kristendomskunskap hörde enligt reglementet

a) bibelläsning, dels i sammanhang med den dagliga morgonbönen, dels för lärjungarne i särskilda klasser, så ordnad, att, under den för avslutad seminariikurs beräknade tid, något av evangelierna, Apostlagärningarne, någon eller några av Nya Testamentets övriga skrifter, samt någon av Gamla Testamentets läroböcker genomgås och förklaras, - Till bibelläsningen må anslutas en kort översikt av de bibliska böckernas innehåll och historia.-

b) Luthers lilla Katekes, sorgfälligt övad och förklarad under utvecklande sammanställning med den antagna Förklaringen samt hänvisning och anslutning till den Heliga Skrift.

c) biblisk historia efter en någorlunda utförlig lärobok, med jämförande användning av Bibelns historiska böcker, varvid lärjungarne böra handledas att återgiva förklara och tillämpa innehållet av de heliga berättelserna...

d) Kyrkopsalmer till ett antal av tjugo till trettio, vilka efter föregående förklaring böra av eleverna i minnet fästas och väl uppläsas.

e) Huvuddragen av kristna kyrkans historia i synnerhet under det apostoliska tidevarvet och reformationstiden.³⁰

Innehållsangivelserna avspeglar en bred och kvalificerad syn på religionsundervisningen i skolan. Reglementet betonade vikten av att träna sig i att förklara och tillämpa det inlärdaste stoffet. Förklaring och utläggning var normalt prästens funktion i ämbetet. Formuleringen visar hur man såg på skolan som en del av kyrkans arbete. Lärarna betraktades som ett led i den förklarande och utläggande verksamheten. Seminaristerna skulle dock "handledas" i denna utläggning av en lärare som bekände sig till den rena evangeliska läran.³¹

En viktig del av religionsundervisningen var den som integrerades med andra ämnen. Under rubriken "historia och geografi" skulle "huvuddragen av allmänna historien med anslutning till bibliska och kyrkohistorien samt till fäderneslandets politiska historia" behandlas. Den bestämmelsen kan möjligen tolkas så att föreställningarna från 1600-talet om det svenska folkets historia i ljuset av det gammaltestamentliga folkets historia alltjämt levde. I "musik och sång" skulle övningar i "koralsång, såväl en- som flerstämmig; figuralsång, förnämligast av stycken på kyrkomusikens område och av fosterländskt innehåll" förekomma liksom "orgelspel, förberett genom övningar på pianoforte".³²

Undervisningen i "pedagogik och metodik" skulle ge en "översikt av folkskolans undervisningsämnen med hänseende till deras vikt för skolans ändamål".³³ Det betydde, att man måste se religionsundervisningen i samhällets perspektiv, eftersom skolans "ändamål" var så nära knutet till samhällets. Så länge det kyrkliga och världsliga ämbetet samspelade väl borde denna översikt inte ha erbjudit några större problem. Ju mer skolans samhällsliga funktion betonades och dess karaktär av nattvardsförberedande undervisning nedtonades desto mer komplicerad kom denna undervisning i "pedagogik och metodik" dock att te sig.

I Fleninge skulle man i enlighet med Reglemente 1854 behandla "innanläsning bibliska historien katechesen skrivning räkning fäderneslandets historia geografi o(ch) kyrkosång".³⁴

Vid prostvisitationen 1849 meddelade pastor Ramberg, att den mesta tiden i skolan användes till kristendomsundervisningen. Alla dagar lästes i den Heliga Skrift. Undervisningen började och slutade med bön. Den nattvardsförberedande funktionen var alltså uttalad.³⁵

Detta framgår också av inventarieförteckningen från Fleninge fasta skolor. År 1848 upptogs "en stor Bibel, 2 dussin Testamenten, 2 dussin bibliska historier, 1 dussin psalmböcker, 1 dussin Katekeser, 1 dussin Sv(enska) Historier av Åberg, 1/2 dussin Geografier av Dahm".

1867 fanns 10 Hägermans svenska historier och 10 Hägermans geografier upptagna i inventarieförteckningen.

1869 hade man anskaffat "en karta över Palestina klistrad på väv med ram".

1872 hade man femtio "Skolans läseböcker", dvs den 1868 för första gången utgivna "Läsebok för Folkskolan".³⁶

Inventarieförteckningarna antyder, hur Fleninge skola följde den allmänna utvecklingen från nattvardsskola till allmän medborgarskola.³⁷ 1848 togs sådant material upp, som låg väl i linje med nattvardsläsningen; på 1860-talet breddade man kunskapsdelen. Behovet av åskådningsundervisning hade lett till inköp av en karta. 1872 hade man anskaffat en läsebok, som representerade ett bredare humanistiskt-religiöst utbildningsideal.³⁸

Den katekes, som omtalas 1848, var troligen den "allmänt antagna", dvs den Lindblomska från 1811. Den utgjorde inget problem ur prästämbetets synpunkt; den var antagen i laga ordning av den kristna församlingen, av andlig och världslig myndighet i förening. Efter 1878 byttes den ut mot 1878 års katekesutveckling.³⁹ Psalmboken var den wallinska från 1819. Sockenstämman hade 1822 beslutat att den "hädan-efter, i denna församling ensamt kommer att utnyttjas".⁴⁰

Den bibliska historia, som användes, bör ha varit L Åkerblom, "Biblisk Historia, sammandragen och omarbetad mest efter Hübner, samt med frågor utgifven". Den kom i sin första upplaga 1842. I Fleninge nämns den i en examenskatalog från 1855. Boken innehöll de traditionella texterna från den gammaltestamentliga och nytestamentliga

bibelhistorien samt från apokryferna berättelsen om "Susanna i badet". Texterna återgavs i lätt bearbetad, berättande stil. Sidornas nedre del upptogs av frågor till texterna.⁴¹

Boken gavs ut i flera upplagor. 1854 kom den "fjortonde ånyo genomsedda upplagan, med flere olika sorters stilar, för övning i renläsning". Detta svarade mot skolstadgans krav, men var samtidigt en anpassning till en övergångstid i läsutvecklingens historia.⁴²

I upplagan 1854 hade frågeformuleringarna lättats upp något. Vidare hade varje fråga nummererats; tydligen för att göra det lättare för läsarna att förhöra varandra. Särskilt skolor med Lancastermetoden borde ha varit betjänta av detta. De frågor som ställdes till texterna var enkla, innehållsliga frågor. De rymde knappast något av tolkning eller krav på djupare förståelse. Boken passade därför väl in i mönstret: inlärande och innötande uppgifter vilade på hemundervisning och skola, utläggning och förklaring på prästämbetet.

Nattvardsundervisningen byggde på med "Barths Bibliska historia".⁴³ Därmed bör åsyftas tysken Christian G Barths "Två gånger två och femtio bibliska historier för skolan och hemmet... öfversatte och i någon mån tillökta af C.W.S. Lund...1850", utgiven i sjätte upplagan 1860. Boken uppgavs i förordet 1850 kunna vara en god ersättning för den Hübner, som många uppges sakna. CWS står för C.W. Skarstedt, teologisk lärare och översättare av ett stort antal böcker.⁴⁴ Boken innehöll inga metodiska anvisningar och inte heller några frågor för innötande förhör. Utvecklingen gick från den rekapitulerande inläringen till en mer berättande undervisningsform i skolorna.

Religionsundervisningen skulle naturligtvis vara evangelisk-luthersk. Främmande religioner bedömde man utifrån detta perspektiv. Skarstedt formulerade text rubriken "det muhammedanska mörkret" för att markera avståndstagandet.⁴⁵

Enligt folkskolestadgan 1842 var det viktigt att man även i historia och geografi arbetade med stoff, som kunde belysa religionen. Denna inställning präglar de läromedel, som användes i Fleninge. O E L Dahms "Allmän geografi. Försök till lärobok" utgiven i Kalmar 1843 var från början en elementär lärobok i och underlag för kartritning. I den tredje upplagan hade innehållsdelen utvidgats i linje med folkskolestadgans rekommendationer. Bl a förekom ett tillägg om "Palästina" "i forna dagar". Avsnittet innehöll liksom boken i övrigt i huvudsak namngeografi.⁴⁶ Ett exempel på hur "svenska" värderingar slog igenom är följande:

så länge judarne bodde där, var det välodlat och födde rikligen sina bebyggare. Nu däremot, under turkarnes tryckande styrelse, är landet nästan en ödemark, och man kan endast av historien och ruinerna skönja vad det fordom varit.⁴⁷

I den senare i Fleninge använda A Hägerman, "Läse- och Lärobok i Geografi..." står om naturfolkens religioner att

hedningarnes religion som bjuder att dyrka avgudar eller skapade ting i stället för Skaparen själv, är, tyvärr, ännu rådande bland mer än hälften av jordens folk eller 700 mill. människor.⁴⁸

Även historieböckerna präglades av svensk religiös och politisk samhällsideologi. I de båda böcker man använde i Fleninge, L Åberg, "Lärobok uti svenska historien för folkskolor och nybörjare" samt A Hägerman, "Läro- och läsebok i svenska historien", kan man finna exempel på detta. I båda böckerna är ämnesstrukturen orienterad efter regentlängderna; 'Sveriges historia är dess konungars'. I Hägermans bok beskrivs den katolska tiden i motsats till den tidigare "hednatiden" så att "med kristendomens ljus kom en ny bättre tid, som medförde många goda förändringar". Olyckligtvis var det emellertid "icke samma rena lära, som av Jesus och hans apostlar blivit predikad" som den romersk-katolska kyrkan införde. Reformationen blev därför nödvändig. Hedern och äran av detta tillkommer "Konung Gustaf", som "var en värnadsvärd och allvarlig man med ovanliga själsgåvor".⁴⁹ Författaren kunde dock skilja mellan person och sak. Religionen kunde bli ett medel i politikens tjänst:

Sigismund ägde flere gode egenskaper och är den ende svenske konung som blivit avsatt utan någon egentlig förbrytelse mot sitt folk. Orsaken därtill var helt och hållet olikheten i hans och svenskarnes religion samt hans djärva farbroders begagnande därav till sin fördel och Sigismunds fall.

Det fosterländska draget, som enligt riktlinjerna för folkskolan skulle präglade undervisningen, markerades av att 1855 års upplaga avslutades med Tegnér's fosterländska dikt "Svea".⁵⁰

Läromedlen fungerade inte bara kunskapsgrundande utan också attitydskapande. De attityder som grundlades i folkskolan skulle konfirmandläraren kunna bygga vidare på. Den evangelisk-lutherska tron var därför det naturliga perspektiv i vilket personer och händelser sågs och bedömdes. Samspelet mellan kyrklig överhet och världslig förenades i ett naturligt intresse för att befordra fosterländska attityder.

Införandet av "Läsebok för folkskolan" innebar en breddning av det nattvardsförberedande perspektivet. I samma band mötte upplevelseläsning, religion, historia och geografi, prosa och poesi, naturkunskap och teknologi. Alltmer material utanför den kristna församlingens och läroämbetets kontroll infördes.

Det religiösa inslaget försvann naturligtvis inte. I "Läsebok för folkskolan" var det med; redan inledningsdikten angav tonen: "Vem gjorde skyn så klar och blå/Och ängens mark så grön?... Det var vår Fader och vår Gud: Till honom höje sig vår lovsångs ljud!".⁵¹ Kraven på integration resulterade bl a i fördjupade kunskaper om det heliga landets geografi och kultur, förmedlat genom historie- och geografi-böckerna.

Prästens egen nattvardsundervisning skulle bredda och fördjupa skolans religionsundervisning eller motsvarande hemundervisning. Pommer beskrev sin undervisning 1856 så:

de antagna läroböckerna begagnas. Barnen tillhållas att lära sig utantill 20 à 30 psalmer, hela Bibliska historien och vissa ställen av N. Testamentet; Bibel-förklaringar hållas emellanåt.⁵²

Ett särskilt samordningsproblem var kyrkosången. Pommer meddelade 1868 att "undervisning i kyrkosång, som meddelas i skolorne, har ännu ej blivit satt i förbindelse med nattvardsundervisningen, men detta kommer hädanefter att ske".⁵³ V. pastor Gislander meddelade senare att klockaren undervisade i kyrkosång inom nattvardsundervisningens ram.⁵⁴ Sockenstämman i Fleninge hade redan 1860 befriat klockaren från hans befattning med barnundervisningen.⁵⁵ Detta var tydligen förhastat. Den 1 mars 1863 fattade kyrkostämman följande beslut: "På det att skolungdomen i fasta skolan skulle få någon grundlig undervisning i sång, varuti Herr Directeur Been förklarar sig villig att undervisa, beslöts att skjuts skulle till honom anskaffas en gång varje vecka fram och tillbaka och att konstnaden härför skulle utgå proportionsvis av alla hemmanens ägare".⁵⁶

Nattvardsundervisningen för prästen var en innehållsligt kvalificerad kurs. Åren 1883 och 1884 gjorde komministern i Fleninge, Novén, pålysningar, som tydligen var utdrag ur hans almanacka. Dag för dag redogjorde han för sin verksamhet. Han lyste då också på vilka avsnitt han behandlat i sin nattvardsläsning. Man kan av dessa noteringar få en ganska unik bild av nattvardsundervisningen under 1880-talet. Endast ett par gånger har Novén inte redogjort för. Avslutningen av nattvardsläsningen har troligen bestått i att nattvardsbarnen deltagit i passionsgudstjänsterna (figur 12).

Läs-tillfälle	Lördag	Tid	Inled. & 8-ond.	Buden	Huvud-slycke	Bibel-historia 97	Bibel-stud. 87	Psalm nummen
1	26/9		A n m ä l a n					
2	9/10	9	E j a n g i v e t					
3	16/10	9-12	Galat- brev. 1:2 1:13-24	1,2		Kain Ab. Syndafel. Babels Lonn	Psaltt. 33 32:1-5	33
4	2/11	9-12	Galat- brev. 2:16-21	5,6		10,11	Psaltt. 47:9,10,11 103:1-7	
5	6/11	9-12	Galat- brev. 3:1-11	7,8		12,13 14	Psaltt. 50:1-3 103:9-15	
6	15/11	9-12	Galat- brev. 3:12-29	9,10		15-17	Psaltt. 50:4-5 103:15-22	
7	20/11	9-12			1 tros antik.	20-21	Psaltt. 64, tne 103 sista	
8	27/11	9-12	Galat- brev. 4:1-11		2 tros antik	22-26	Jes 53: 1-3 64:2,3	
9	4/12	9-12			2 ant.			
10	12/12	9-12	Galat- brev. 4:12-31		2 ant	31-33 117-121 132	Jes 53: 66 8-10	
11	18/12	9-12	Galat- brev. 5:1-12		3 ant	34,35 133-153	Jes 53: 69 10-12	
12	8/1	10.30 - 12.30	Galat- brev. 5: 12-26		3 ant	154-165	Jes 53 15:1-4	
13	11/1	10.30 - 12.30			3 huvst	166-179	75:18-20	
14	15/1	9-12	Galat- brev. 6		3 huvst	180-197	16-18 Matt. 5: 1-12	75:18-20
15	18/1	9-12	Galat- brev. 6: 11-18		3 huvst	41,42 5-7 Ren.	41,42 27 Matt. 5: 94;91:1,2 13-16	
16	22/1	9-12			4 huvst	43,44 214-232	43,44 24 Matt. 5: 96;3,4;101:3 17-20	
17	25/1	9-12			4/5 huvst	45:1-5 232-238	45:1-5 a-d Matt. 5: 11:1,2 20-26	
18	29/1	9-12	Galat. brev. 2		5 huvst	45:6- 46 26, 27	45:6- 26, 31-37 Matt. 5: 111:3,4	
19	1/2	9-12			rep 5 huvst	47	289 Matt. 5: 706 38-42	111:9,10
20	5/2	9-12		Inl. 1,2			30 Matt. 5: 706 38-42	
21	7/2	9-12	Galat- brev. 3	d-5			31 Matt. 5: 113:1-3 42-48	
22 - 24			S a k n a s					
25	26/2	9-12	Galat- brev. 4		1 ant.	101- 110	Jona 389 127:3,4	
26	4/3	9-12			2 ant. slut	Jona	Hälften av 1 akten i Jesu lid. historia	
27	6/3	11-1			3 ant. 133- 153		138:1,2	
28	8/3	9-12			3 ant. 154- 165		sist. Psaltt. hät- 138: ft 3-5	

Anm.: Siffrorna som inte är likelshuvudsingarna utöver textstatistiken i katekesen.
Konfirmation pågår! Annan-dag påsk den 14/4 1884.
Duaemalton låg enligt Mässlysningssboken
passionsmedeltidningarna över 2 och
3 oaktan samt påskhelgen

Figur 12 Komminister Novéns plan för nattvardsläsning 1883-84.
Källa: Mässlysningssboken Fleninge.

Kyrkoherde Sjögren konstaterade i sin ämbetsberättelse 1876 att "en grundligare nattvardsundervisning har möjliggjorts genom folkskolans verksamhet synnerligast därigenom, att barnens förstånd blivit mera utbildat och deras tankeförmåga uppövad".⁵⁷

När nattvardsläsningen avslutats fick konfirmanden betyg i

- . innanläsning
- . Luthers lilla katekes
- . förklaringar
- . begrepp

Från och med 1880-talet gavs i regel två betyg, i innanläsning och begrepp.

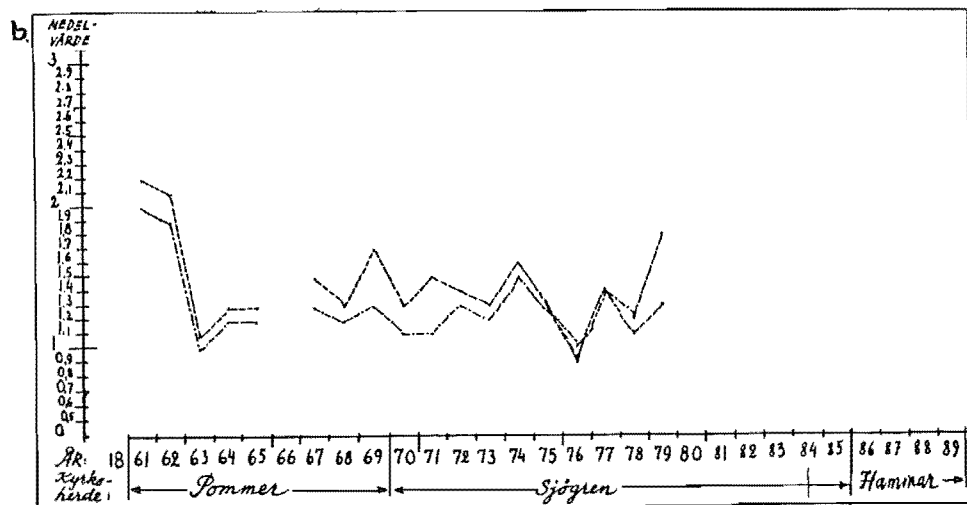
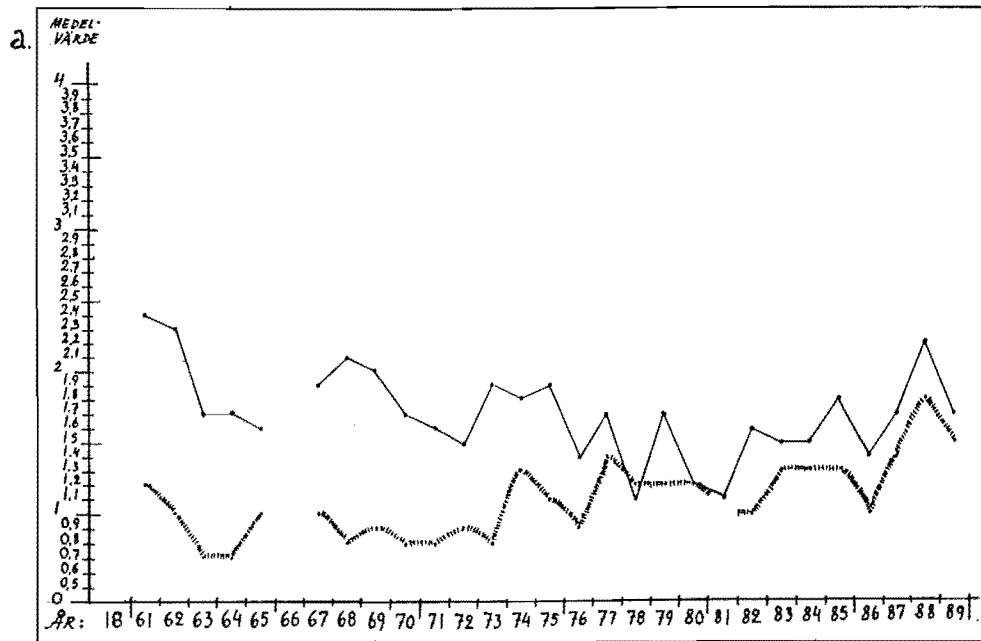
Betygsättningen motsvarade distinktionen mellan att veta och att förstå. Mot bakgrund av Sjögrens omdöme borde betygsättningen visa en förbättring framför allt av betyget i begrepp.

I medeltal gavs under perioden 1861 - 1889 ungefär lika höga läsbetyg. Innanläsningsfärdigheten var ganska god redan vid mitten av 1850-talet; i varje fall förbättrades den inte nämnvärt enligt prästernas bedömning (figur 13 a).

Kunskaperna i Luthers lilla katekes blev något sämre enligt prästernas bedömning. Kritiken mot det mekaniska råplugget satte spår i sämre minneskunskaper.⁵⁸ Något liknande gällde betygen på förklaringarna (figur 13 b).

Betygen i begrepp bekräftar Sjögrens bedömning. Konfirmanderna blev faktiskt - mätt med betygen - bättre i begrepp under 1800-talets gång (figur 13 a).

Ungdomarnas bättre intellektuella förutsättningar gjorde att prästerna kunde nå längre i sin nattvardsundervisning. Det prästerliga ämbetets roll förstärktes inom ramen för nattvardsundervisningen.

Figur 13 Betyg i nattvardsläsning, pojkar och flickor

a medelvärde för innanläsning och begrepp 1861-89.

————=innanläsning
=begrepp

b medelvärde katekes och förklaring 1861-79.

-----=katekes
 -.-.-.=förklaring

Källa: Längder över nattvardssundom.

Kritiken mot en alltför reproducerande metodik hade skapat sämre baskunskaper i kristen tro. Oppositionen mot en alltför eftersägande pedagogik riktade sig bl a mot ämbetsauktoriteten. Folkskollärarna blev allt självständigare. Allt fler undervisningstillfällen för vuxna avvecklades efterhand. Det prästerliga ämbetet fick allt svårare att göra sig gällande utanför nattvardsundervisningen.

Undervisningsmetod

Prästernas huvuduppgift var att "driva katechismi lära uti / sina / församlingar". Klockaren skulle hjälpa till.⁵⁹ Att "driva" innebar framför allt att lära barn läsa och att inpränta Lilla katekesen och den bibliska historien. Denna metod tillämpade skolorna också före 1842.

Av de första protokollen från den nybildade skolstyrelsen i Fleninge och Allerum 1842 tycks framgå, att man kände en viss metodisk vilshenhet. I varje fall konstaterade man i ljuset av förordningen från 1842 att brister fanns "helst ingen bestämd metod vid undervisningen följes eller tjänlig disciplin blivit införd". Denna osäkerhet kan ha lett till att "Fleninge skola begagnas av allt mindre antal barn med varje år".⁶⁰

Skolstadgan 1842 innebar en organisatorisk och metodisk uppryckning. I Pommers Reglemente stod att "det åligger läraren att efter den användbaraste växelundervisningsmetod" undervisa i de ämnen som skolstadgan nämner.⁶¹ Av skolrådets första protokoll framgår också att man ville sprida utbildningstillfällena i Fleninge och anställa ytterligare en lärare.⁶² Lärarens roll var viktig för barnens kristna och samhälleliga personlighetsutveckling.⁶³

1856 begagnades Lancastermetoden i skolorna.⁶⁴

Växelundervisningsmetoden befanns dock vara ett metodiskt misstag. Detta gällde inte minst i förhållande till religionsundervisningen. Ytligt sett passade metoden väl till katekesundervisningen så länge man höll sig till rena fråga-svar-nivån. Förklaring och utläggning däremot fick stå tillbaka.

Efterhand som den metodiska utvecklingen i skolan gick från växelundervisning mot krav på mer förklarande undervisning närmade sig skolan och nattvardsundervisningen varandra i metodiskt avseende. Utläggning av texter blev viktig både i skola och kyrka. Då var det av stor betydelse vilka kunskaper och vilka personliga engagemang lärare och präst hade. I princip representerade de samma ämbete.

Inför visitationer 1822 och 1831 förklarade pastor, att nattvardsbarnen påmindes om att lära sig den antagna läroboken "utantill" både vid husförhör och andra förhör samt i pålysningarna i kyrkan. Förhör och pålysningar var således viktiga delar av nattvardsundervisningen.⁶⁵

V. pastor Ramberg skrev 1849 om nattvardsundervisningen att påbjudna böcker användes. Man läste och förklarade ett à två kapitel i Bibeln. Metoden var analytisk.⁶⁶ Kyrkoherden Pommer rapporterade 1856 att han hade reglementsenliga krav på barnen i nattvardsundervisningen.⁶⁷

Gislander har ganska utförligt redogjort för hur han byggde upp sin undervisning metodiskt. Pastorn började undervisningen med bön, gick därefter igenom en psalm ur svenska psalmboken och en avdelning i katekesen:

Bibliska historien har blivit inflätad i den kateketiska undervisningen. Vid bibelläsningen har avsetts, att barnen måtte inlära grundragen av Romarebrevet, varföre bibelläsningen varit inskränkt till denna bok. Läsningen har varit åtföljd för varje gång av en kortare förklaring. De psalmer, som blivit genomgångna, hava avhandlat samma ämne som den kateketiska undervisningen för dagen. Under hela undervisningstiden äro barnen försedda med Nya Testamenten och vid konfirmationen har varje barn sin Bibel.⁶⁸

1890 meddelade kyrkoherden Hammar, att undervisningen byggdes upp kring bön, bibelläsning, enkel förklaring över det lästa bibelstycket, biblisk historia, katekes och inlärd psalmsverser. "Ingen annan lärobok än den påbjudna begagnas." Alla barn fick Biblar eller N. testamenten.⁶⁹

Hel eller delad grupp var ett undervisningsmetodiskt problem. Hammar skilde av tradition pojkar och flickor åt vid läsningen. Det är dock omöjligt att fastställa, om prästerna haft hela eller delade grupper. En pålitlig uppgift finns i Mässlysningsboken 1846. Då läste man med pojkarna på förmiddagarna och med flickorna på eftermiddagarna eller tvärt om.

Pojkar och flickor kunde också läsa på olika dagar.⁷⁰ Det är troligt att prästerna tillämpade delad grupp när barnantalet steg, i varje fall vid en del lästillfällen. Dessa framgår dock inte av Mässlysningsboken utan meddelades underhand till nattvardsbarnen.

En förklaring till att det inte talas så mycket om skilda grupper för Fleninges del kan vara att fleningebarnen i regel inte var så många. De kunde hållas samman

bättre. I Allerum fanns större grupper som kunde behöva delas.

Av ämbetsberättelser och visitationshandlingar att döma ägde ingen större förändring rum i konfirmandundervisningsmetodikerna under århundradet. Det tycks ha skett mer på skolans än på nattvardsundervisningens område i detta avseende.

Läsperioder

Nattvardsläsningens omfattning och inriktning krävde långa undervisningsperioder. I ämbetsberättelserna uppges att undervisningen pågick i perioder från september till maj. Mässlysningsbokens pålysningar visar att variationerna var stora. Avvikelserna berodde bl a på att präster var sjuka eller av andra skäl inte orkade hålla programmet (figur 14).

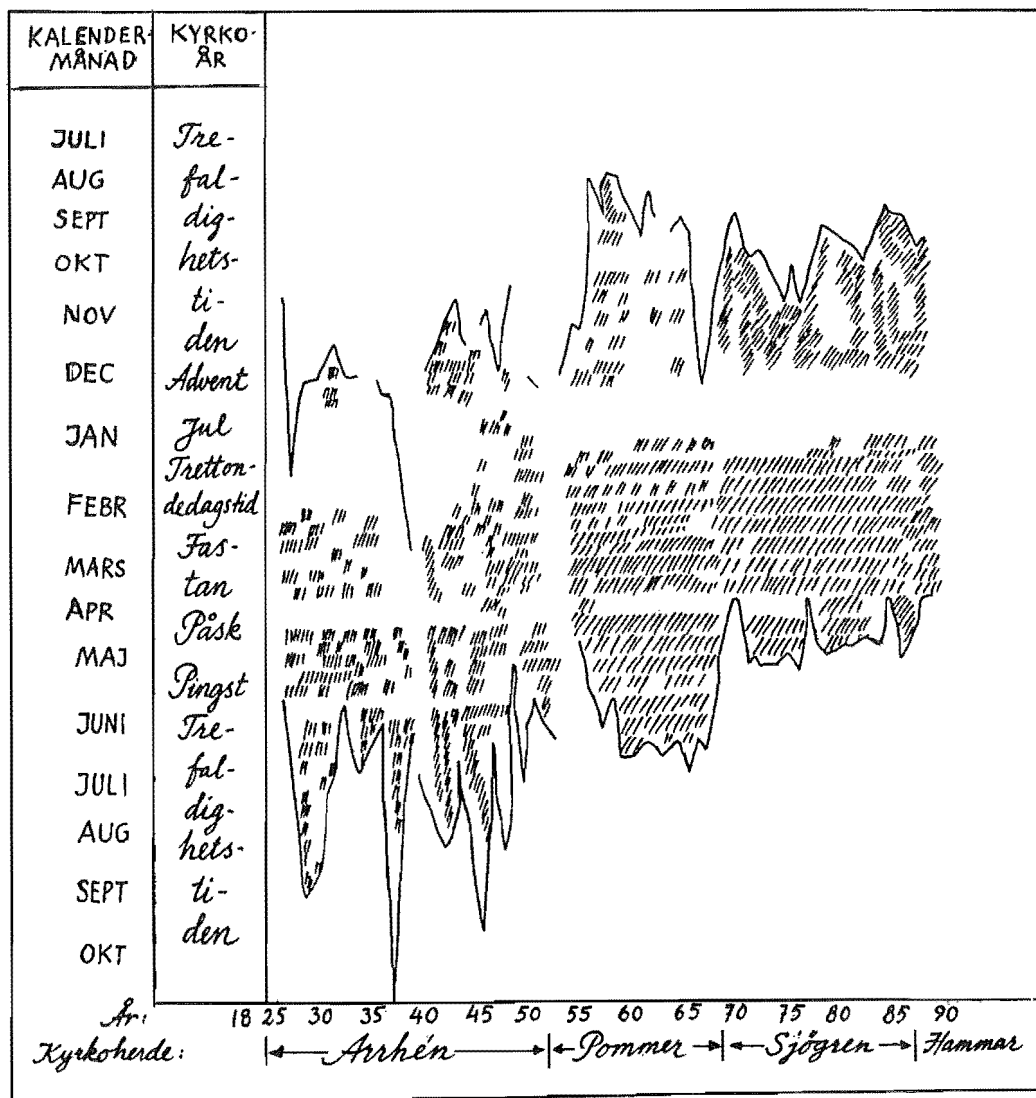
Midsommartid var den traditionella konfirmationstiden i Allerum-Fleninge. Den traditionen stod sig i stort sett fram över 1830-talet. Konfirmation skedde i regel någon av söndagarna efter Heliga Trefaldighets dag. Läsningen hade startat någon av adventssöndagarna, men skett främst under våren.⁷¹

Under 1840-talets förra del var konfirmation kring mikaelitid regel. Förberedande nattvardsundervisning hos skolläraren pågick fram till jul och i början av våren.

Under 1800-talets förra del hade prästerna omfattande nattvardsförhör och stora nattvardsgångar att tänka på i anslutning till passionspredikningarna. Dessa låg mitt i veckan och inte på söndagar. Därför var läsningen för prästen glesare under fastetiden.

Senare upphörde nattvardsgångar i samband med passionspredikningar;⁷² prästerna kunde ta över den förberedande nattvardsundervisningen från skollärarna tidigare. Läsningen med konfirmanderna blev regelbundnare. Denna omfördelning av arbetsbördan för prästerna var en förutsättning för de tidigare konfirmationerna under våren vid undersökningsperiodens senare del.

När läsningen för fleningebarnen på 1870-talet flyttades till hemförsamlingen kombinerades passionspredikningar och nattvardsläsning; detta besparade pastor resor till annexförsamlingen.⁷³

Figur 14 Lästillfällen pålysta 1826-90.
Principskiss.
Källa: Mässlýsningsboken Fleninge.

Under senare delen av 1840-talet konfirmerade man under senvåren och försommaren. Läsperioderna var korta - troligen beroende på kyrkoherden Arrhéns långvariga ledigheter. Början av 1850-talet visar av samma skäl stora oregelbundenheter, men när Pommer blev kyrkoherde infördes på nytt traditionen med konfirmationer i början av trefaldighetstiden. Denna sed upprätthölls under 1860-talet. Under 1870- och 1880-talen skedde en markant förändring. Konfirmationsläsningarna blev intensivare under hösten och konfirmationerna skedde tidigare under våren.

Två orsaker till detta anmäler sig.

Under slutet av 1850-talet och under 1860-talet startade prästerna bibelförklaringar. De försiggick under 1860-talets förra del i en kortare period efter jul samt under intensivare period på eftersommaren och under förra delen av hösten. Detta måste ha orsakat prästerna mycket arbete.

När det visat sig att bibelförklaringarna kommit för att stanna intensifierades utvecklingen mot tidigare konfirmationer och tätare konfirmationsläsning under andra halvan av hösten. Denna utveckling slog definitivt igenom under senare delen av 1870- och under 1880-talen. Då kompletterade undervisningen av konfirmanderna och bibelförklaringarna varandra i tiden så att prästerna i praktiken undervisade året runt.⁷⁴ Detta lät sig göra då husförhören inte längre krävde samma arbetsinsats som förr.⁷⁵

En annan faktor som medverkat till tidigare konfirmationer och intensivare höstläsning var skolans utbyggnad. Under 1850- och 1860-talet tillämpades ett tvåterminssystem med terminerna januari-juli och augusti-december.⁷⁶ Den effektiva läsningen skulle omfatta 9 månader istället för som dittills 10. En förkortning av skoltiden skedde alltså och arbetet koncentrerades.⁷⁷

Under 1860-talet hade man konfirmation vid midsommartid. Läsningen fortsatte efter skolans vårexamen.⁷⁸ 1869 hade examen på våren och avslutningen av nattvardsläsningen närmast sig varandra i tiden.⁷⁹ 1870 hölls avslutningen av nattvardsläsningen före examen i skolorna. Denna tendens till följsamhet mellan vårexamen och konfirmandläsning höll i sig. Läsningen började tidigare och var mera intensiv under hösten, även då delvis i anslutning till skolterminen. Hans Persson antecknade att läsningen 1863 började den 16 september.⁸⁰

Dessa förändringar kan ha gjorts av sociala skäl. Om barnen konfirmerades tidigare kunde de lättare börja arbeta redan på våren. För många familjer var detta viktigt. Nya verksamhetsformer, främst bibelförklaringarna, gjorde också en omläggning

lämplig. Mest var det ändå fråga om en organisatorisk anpassning till skolan. Skolan formade villkoren för kyrkans verksamhet och inte tvärt om. Gemenskapen kring hem, kyrka och prästgård tunnades ut när konfirmationsundervisningen pågick under en mindre del av året. Samspelet mellan skola-prästgård-kyrka blev starkare än mellan hem-prästgård-kyrka.

Denna utveckling underströks av undervisningens lokalisering i rummet.

Lokal för läsningen

Ursprungligen förlades nattvardsförhör och katekesförhör till kyrkan. Man följde den traditionella modellen att förhöra barnen i kyrkans mittgång:

alla barnen ställa sig på gången vid vardera sidorna av bänkraderne under förhöret.⁸¹

Av Mässlysningsboken framgår att nattvardsläsningen i regel ägde rum i prästgården i Allerum. Denna tradition upprätthölls under förra delen av 1800-talet. När kyrkoherdetjänsten var vakant eller vikarie tjänstgjorde, t ex läsåret 1845/46, läste man såväl i prästgården som i kyrkan. Under de vikariefyllda åren mellan Arrhéns frånträde och Pommers tillträde 1856 utnyttjades förutom kyrka och prästgård även skolhuset i Allerum.⁸²

Skolan var redan på 1840-talet lokal för den förberedande nattvardsläsningen. Där gav skolläraren sin repetitionskurs inför nattvardsläsningen. Det var särskilt under åren 1841-45 som Hedengran i Fleninge betroddes av pastor att handha denna särskilda förberedande undervisning.⁸³ Redan tidigare hade Hedengran fått ha ett särskilt förberedande förhör med blivande nattvardsbarn, uppenbarligen för att avråda sådana, som hade alltför svaga kunskaper.⁸⁴

Den definitiva övergången till skolans lokaler i Allerum tycks ha skett successivt under åren 1862-64. Under denna period hänvisades nattvardsbarnen i några fall till prästgården. Den allra vanligaste formuleringen i Mässlysningsboken var emellertid: lokal 'i vanlig ordning'. Av pålysningar till husförhör i Allerum under angivna år framgår, att man räknade med "nattvardsbarnens läsesal" som en känd lokalangivelse. Dit kallade man till husförhör.⁸⁵ Nattvardsbarnen i Allerum kallades Trettondedag jul 1862 till kyrkbyns skolhus. Den 25 söndagen efter Trefaldighet 1863 skrev prästen först "prästgården", men strök över detta och skrev "nattvardsbarnens läsesal".

Man kan tveka ifall denna "nattvardsbarnens läsesal" var en lokal i prästgården eller i skolan. Pålysningarna antyder att det kan ha varit en skollokal man avsåg.⁸⁶ Under Sjögrens tid läste man ofta i prästgården.⁸⁷ Denna växling mellan olika lokaler var naturlig. Samtliga kunde betraktas som "kyrkliga".⁸⁸ På längre sikt innebar det en uppluckring av sambandet mellan hem och kyrka/prästgård.

Läsningen i Allerums prästgård/skolhus innebar en särskild påfrestning på barnen i Fleninge. Det fanns ingen fast veckodag för läsning, utan alla dagar utom söndagar utnyttjades. I regel började läsningen kl 9 på morgonen. Någon enstaka gång började den kl 7 eller 8 på morgonen eller kl 3 på eftermiddagen.⁸⁹ Barnen från Fleninge måste mestadels ha gått till fots till Allerum. De fick starta mycket tidigt på morgonen eller komma hem sent på eftermiddagen. Det fanns alltså goda skäl att söka egna lokaler i Fleninge, om man blev många tillräckligt.

Först 1870 fick Fleninge egen nattvardsundervisning. Då hade folkmängden ökat och kullarna av nattvardsbarn växte.⁹⁰ Skolhuset blev hemvist för nattvardsundervisningen. Detta var i och för sig det enda naturliga om man inte ville utnyttja kyrkan. Fleninge hade ingen prästgård vid denna tid. 1872 läste man i "församlingens folkskolehus".⁹¹ 1873 kallades nattvardsbarnen till läsning i "socknens hus mitt emot folkskolehuset".⁹² 1874/75 hölls nattvardsläsningen i "nya sockenstugan" i Fleninge.⁹³ Där blev man sedan kvar under hela 1870- och 1880-talen. 16 efter Trefaldighet 1884 kallades exempelvis nattvardsbarnen till "kommunalrummet".

Ett ytterligare skäl till att "omlokalisera" nattvardsläsningen till Fleninge var att konfirmationen eller det offentliga förhöret "i koret" alldeles övervägande hölls i Allerums kyrka. Enligt Mässlysningsboken hölls avslutningen på nattvardsläsningen under tiden fram till 1860 endast en gång i Fleninge.⁹⁴ På 1860-talet var det på liknande sätt.⁹⁵ Under 1870-talet förlades konfirmationen till Fleninge åren 1872 och 1874,⁹⁶ men hölls för övrigt i Allerum trots att läsningen skett i Fleninge.

Från 1880 hade Fleninge egen komminister. Då hölls naturligt nog konfirmationerna i Fleninge. Detta bör rimligen ha stärkt samspelet mellan hem och kyrka i församlingen. Utflyttningen till skolans och socknens lokaler tolkades antagligen inte som att relationen hem-kyrka försvagades. Nattvardsbarnen skulle bli delta i gudstjänsterna med sina familjer. Därigenom upprätthölls en del av samspelet mellan hem och kyrka. Den tid, som barnen tillbragte i skolan och i nattvardsläsning i skolans lokaler eller i sockenstugan blev emellertid långt större än den man ägnade kyrkibesöket. På sikt kunde detta inte undgå att få konsekvenser.

Ett indicium på att kyrkorum och prästgård kom att spela en allt mindre roll i associationerna kring nattvardsundervisningen ges i uppteckningarna från Fleninge. Den ena sagesmannen berättar om undervisningen att "vi var aldrig i prästgården". Den andra säger att det bjudits på kaffe i prästgården när läsningen skulle avslutas.⁹⁷

Det är inte orimligt att anta, att efterhand som det blev allt vanligare för barnen att delta i skolans undervisning dels i roteskola, dels i skolan i kyrkbyn, så kom de att känna sig mera hemma i skolmiljön än i kyrko- och prästgårdsmiljön. Vid samma tid började man förlägga husförhören till skolhus och kommunala utrymmen. Kontakt-tillfällena i fråga om religionsundervisning blev flera mellan hem och skolor eller liknande lokaler än mellan hem och kyrka/prästgård. Dopen hölls allt oftare i hemmen och inte i kyrkan. De speciella förhören med mindre barn hade lagts ned med hänvisning till skolan. Klockaren behövde inte längre i sin tjänst befatta sig med skolundervisningen.

Detta betydde att samspelet hem-kyrka-prästgård minskade. Istället skedde en koncentration på roteskolan och centralskolan samt kommunala utrymmen. Dessa kunde rentav komma att utgöra konkurrerande centra till kyrka och prästgård.

3:3 DISKUSSION KRING KYRKLIG UNDERVISNING AV BARN OCH UNGDOM UTIFRAN ÄMBETS- OCH FÖRSAMLINGSSYN

Undervisningsprogrammet i KL 1686 ifrågasatt

De barn som nästa år tänka att första gången begå H.H. Nattvard och övriga erinras nu på förhand att i tid icke allenast enl. författningarne lära sig rent och redigt läsa i bok, utan även tydligt och med begrepp utantill de bägge föreskrevne vanl. läroböckerna, innan de första gången anmäla sig; emedan inga, som ännu häruti äro okunnige, få antagas till nattvardsundervisningen. Föräldrar och fosterfäder förmanas därföre ömt och allvarl. att härefter handla såsom kristliga och förståndiga folk böra handla mot deras barn i denna högst viktiga angelägenhet - att sorgfälligt tillhålla dem att de med all flit vinnlägga sig om att använda deras tid till överläsning under bön till Gud, att deras förstånd och hjärta må invigas i de gudoml. sanningarnas helgedom till blivande intryck och välsignelse för deras levnad, som de såväl behöva för deras förestående framtid; och varföre de skola välsigna Eder en dag, då de snart på egen hand skola träda ut i en försökningsfull och ond värld.¹

Så lyste kyrkoherden Arrhén på nästa års nattvardsläsning år 1826. Inbjudan präglas av det tänkande som låg till grund för KL 1686. Nattvardsundervisningen var en del av socialisationsprocessen och skulle förbereda barnen för ett kristet samhällsliv. Den var också ett led i Guds frälsningsplan.

De olika ämbetenas uppgifter poängterades. Målet för föräldrars och fosterfäders arbete var att barnen skulle komma väl förberedda till nattvardsundervisningen. Förberedelsen gällde inte enbart utantillkunskaper. Förutom att "veta" skulle barnen också "förstå".²

Föräldrarnas, folkskollärarnas och prästernas ämbeten var alla anförtrodda åt dem av den kristna församlingen. De fullgjorde sina uppgifter å församlingens vägnar. Denna församlingsanknytning fick liturgiska uttryck. När pastor i Fleninge skulle inbjuda till konfirmation och första nattvardsgång, så använde han oftast den formulering, som antyddes i HB 1811, t ex Långfredagen 1856:

Nästk. Annandag Påsk komma årets nattvardsbarn att i Allerums kyrka efter där förrättad sist gudstjänst konfirmeras och stadfästa sitt i dopet gjorda heliga förbund. Konfirmandernas föräldrar och målsmän uppmanas vänl. att därvid närvara för att inhämta de lärerika lärdomar som av en sådan helig akt kunna och böra beaktas.³

Inbjudan hänvisade till dopet. Det var den grundläggande teologiska utgångspunkten för det som skulle ske. Akten skulle ske i församlingens mitt, "i koret"⁴, för att manifestera sambandet mellan hem och kyrka. På så sätt kunde akten fungera som undervisnings- och uppbyggelse tillfälle för samtliga närvarande.

Principiellt fungerade barn- och ungdomsundervisningen i Fleninge enligt mönstret från KL 1686 under undersökningsperioden. Utgångspunkten var den ortodoxa församlingssynen. Ordets ämbete stod i centrum. Präst och husfader delade ansvaret inom var sina ramar för att ämbetet utövades. När skolorna byggdes ut, måste prästerna ha uppfattat detta som en intensifiering av den kyrkliga verksamheten. I ett kortare perspektiv var detta en riktig bedömning. Arbetslaget husfader - klockare/skollärare - präst fungerade som ett uttryck för att allt fler måste ta ansvar i en levande församling.⁵

Mycket av undervisningsprogrammet miste emellertid sin enhetlighet under samma tid. Klockaren kopplades bort från barnundervisningen. Skollärarna var inte särskilt intresserade av att lägga en "frivillig" förhållningsverksamhet i kyrkan på söndagarna till sin skoltjänst, som det förutsattes i skolstadgan 1842 och som det tidigare hade tillämpats i den kyrkliga undervisningen.⁶ Husfaderns ansvar övertogs av skolan. I ett längre perspektiv innebar detta en utveckling bort från idealet i KL 1686.

Indirekt minskade husfaderns och prästens befattning med undervisningsfrågor. Samtidigt bedrevs en direkt propaganda mot prästens dominans. Detta kom bl a till uttryck i en insändare i Öresunds-Posten 1868. Prästerna borde besinna att de inte i någon sorts maktfullkomlighet drev sina rättigheter för långt utan besinnade sitt sociala ansvar:

Högvärdiga Prästerskapet uppmanas härmed under pågående nöd och svåra tid, att icke uttaga av befolkningen mer än vad billigt är, samt vid likvider för tionde, för förrättat barndop, konfirmation, vigsel, begravning, lösen av prästsedel m.m. lämna tillbaka de överskott, som isynnerhet fattigt och okunnigt folk är benäget att efter gammal katolsk plägsed offra.

Ävenledes hemställas i all vänlighet, huruvida det icke vore skäligt att inskränka tiden för konfirmationsundervisningen så mycket som möjligt, åtminstone för de barn som visa sig äga nödiga kunskaper, så att dessa måtte lämnas tillfälle att skaffa sig arbetsförtjänst och icke som så ofta händer ligga den fattiga familjen samt kommunen till last.⁷

Inlägget ingick i en större och mera principiellt upplagd kampanj mot det prästerliga ämbetets inflytande.

Undervisning och kunskapssyn

Kritiken mot växelundervisningsmetoden drev fram en friare metod i skolorna. Detta ledde till en undervisning som egentligen borde vara förbehållen prästerna. En kritiker av växelundervisningsmetoden som Torsten Rudenschöld insåg detta. Han argumenterade mot växelundervisningen. Samtidigt pläderade han för en särskild religionsskola, ledd av prästerna. Han värnade också om undervisningen i hemmen.⁸

När den herbartska metoden slog igenom fick lärarna en principiellt motiverad möjlighet att tillämpa inslag av förklara och förstå, av utläggning och tillämpning.⁹ Detta innebar en frihet för lärarna, men gick ut över de fasta minneskunskaper, som prästerna tidigare kunnat räkna med från skolan:

för deltagande i undervisningen ville undertecknad fordra folkskolans minimikurs; men sådant har icke låtit sig göra de senaste åren

skriv Gisländer 1881.¹⁰ Prästerna var naturligtvis oroade (jämför figur 13).

Även bland folkskollärarna fördes en diskussion om kunskapssynen i skolan:

Rönneberga härads folkskollärares möte ... i Sireköpinge skolhus ... öppnades av ordföranden med bön och välkomsthälsning, varvid psalmen nr 430, v. 10 avsjöngs... Sedemera skreds till diskussion över: 1:o Huru långt bör småskolans undervisning sträcka sig? Sedan diskussionen häröver slutats, förenades sig mötets deltagare däruti, att småskolans undervisningspensum bör utgöra:a) obehindrad innanläsning av såväl svensk som latinsk stil; b) huvud och tavelräkning av quattuor species inom första hundratalet; c) skrivning efter förskrift så långt som medhinner; d) muntliga berättelser ur bibliska historien under förevisandet av bibliska planscher, varvid den tanken uttalades, att undervisningen i bibliska historien bleve mera ändamålsenlig, ifall ... begagnades en mindre kurs för småskolan och en större för den egentliga folkskolan; e) Luthers katekes; 2:o Åskådningsundervisningen. Härutinnan yttrades, att åskådningsundervisningen vore dels förevisande och dels hänvisande. Densamma bör alltid vara hänvisande, vilket kan ske utan materiel, då däremot den förevisande alltid fordrar materiel. Såsom materiel härför omnämndes: mineral-samling ... planscher ... 4:o Huru tidigt bör man rätteligen börja att under-

visa barnen uti de ämnen som ej räknas till minimikunskapen? De flesta förenade sig därom, att undervisningen uti alla de i folkskolestadgan föreskrivna ämnen bör börja då barnen genomgått småskolan och inträda i den egentliga folkskolan, emedan alla barnen, som omedelbarligen skola av läraren undervisas, måste utgöra en klass. Fyra av mötets deltagare ansågo, att bibliska historien och katekesen borde till större delen inläras, innan de övriga ämnena i undervisningen inträdde. - Sedan bestämt blivit, att nästa möte hålles i Glumslöfs skolhus, därvid undervisningsprov förekommer i kristendom och sv(enska) språket, avslutades mötet med bön, varvid sjöngs psalmen 28, v. 6.¹¹

De kyrkliga verksamhetsformerna bön och psalmsång fanns med i folkskollärarnas sammankomst. I detta avseende låg folkskollärarnas möte väl i linje med synen på folkskolans roll i kyrkan. Samtidigt visar referatet, hur man avlägsnade sig från de fasta minneskunskaperna. Ett kommenterande och berättande undervisningssätt skulle komplettera de rena minneskunskaperna. Om vikten av biblisk historia och katekes var man tydligen oense, bl a av organisatoriska skäl.

Den vidare kunskap, som skolan eftersträvade, kunde komma i konflikt med kyrkans innehållsliga krav. Diskussionen vid ett annat möte med en skollärareförening visar vilken balansgång man tvingades till:

Vilka delar av naturläran böra isynnerhet behandlas i folkskolan? Alla, som yttrade sig över denna fråga, framhöllo naturlärans stora vikt och betydelse såsom undervisningsämne i folkskolan, emedan kunskapen härutinnan på samma gång den häver mycken rådande vidskepelse och vantro vidgar lärjungens blick både med hänseende till skaparen och det skapade på ett sätt som gör hjärtat gott.¹²

Det fanns folkskollärare som ville markera skolans roll som instrument för socialisationen. När Rönneberga och Luggude m. fl. häraders skollärareföreningar hade sitt gemensamma årsmöte i Landskrona 1878 så var

första överläggningsämnet...: om de väsentligaste hindren ännu för folkbildningen genom folkskolan ... Huvudinnehållet av diskussionen var, att okunnighet och därav härflytande likgiltighet var huvudhindret, varföre alla andra hinder skulle falla av sig själve, när detta vore borttaget, och okunnighet såsom hinder för folkskolans utveckling är av den beskaffenhet, att folkskolan själv bäst kan häva detsamma; dock måste medgivas, att, fastän tvångsåtgärder icke äro önskliga för folkskolans utveckling, lagstiftningen borde vara något mera bestämd med avseende på barnets avgång från folkskolan; lagen borde fordra ovillkorlig godkänd avgångsexamen från folkskolan av alla, som ville komma i

åtnjutande av medborgerliga rättigheter. Såsom nu är fallet, bliver mången konfirmerad, som ej tagit avgångsexamen fr. folkskolan, och sedan han blivit konfirmerad, kan han ej tvingas till skolgång. Detta är ett stort men för folkskolan, ty därigenom hysa många ännu den tanken, att folkskolan blott är en förberedande skola till nattvardsskolan.¹³

Folkskollärarna utmanade kyrkans - av det världsliga ämbetet givna - rätt att avgöra, när man var fullmyndig medlem i samhället. Enligt folkskollärarnas mening borde denna rätt tillkomma skolan. Om det världsliga ämbetet utövades direkt via skolan skulle dess roll i samhället förstärkas. Kyrkans betydelse som den avgörande faktorn i socialisationsprocessen borde minska eller rentav elimineras. Skolans roll som nattvardsförberedande skulle upphöra.

Flera av folkskollärarna rycktes med i väckelsen. I Fleninge tycks det främst ha varit folkskolläraren i Fleninge Norra skola, Anders Åberg, som verkat för den nya rörelsen. Prästerna i Allrum-Fleninge riktade ingen väsentlig kritik mot folkskollärarna för att ha missbrukat sitt ämbete och propagerat för någon annan församlingsordning, närmast den kongregationalistiska. Det vore emellertid märkligt om inte i varje fall Åbergs undervisning präglats av de ideal, som gjorde honom till den drivande kraften i byggandet av Fleninge första missionshus 1883.¹⁴ Privatläraren J. Handberg från Fleninge var kolportör för traktatsällskapet och spred skrifter med delvis andra ideal än de ortodoxa.¹⁵

Psalmsång rekommenderades i Skolstadgan 1842. De framväxande väckelserörelserna hämtade in nytt material främst från England, som skulle kunna fördjupa elevernas upplevelser av religionen. Det första häftet med verklig genomslagskraft översattes av Betty Ehrenborg och utkom i Stockholm 1852: "Andliga sånger för barn. Öfversatte från engelskan af B.E. Utgifne med musik för tre stämmor af P. Palmqvist." I en efterskrift förklarar utgivaren Per Palmqvist, att de "äro i synnerhet ämnade för söndagsskolan eller till uppbyggelse inom kristliga familjer; ehuru de även med urskiljning kunna begagnas i vardagsskolan".

Efterskriften återspeglar den osäkerhet om förhållandet mellan den kristna fostran som åvilade hemmet och den som tillkom skolan. Uttryck som "kristliga familjer" och "uppbyggelse" visar att sångerna vände sig till medvetet kristna hem med pietistiska och kongregationalistiska ideal. Detta kunde innebära en komplikation i förhållandet till den av kyrkan dominerade vardagsskolan. Det är exempelvis inte otroligt att sångerna använts i den söndagsskola, som från mitten av 1880-talet fanns i missionshuset i församlingens norra del.¹⁶

Icke desto mindre blev sånghäftena en mycket stor framgång. Kända och senare traditionella skolsånger som "Morgon mellan fjällen" mötte där för första gången i svensk språkdräkt. Framgången ledde till att Palmqvist 1854 också utgav ett särskilt häfte "Skol-Sånger", som förutom religiösa sånger också innehöll enkla barnsånger med profant innehåll.¹⁷

Sångerna fick stor betydelse för att förhöja och fördjupa känslan inför det kristna budskapet. Särskilt folksskollärare, som arbetade för väckelsen, fick ett instrument med vars hjälp de kunde föra in andra kristendomstolkningar i skolan än den strikt ortodoxa och lutherska. Sångerna användes dessutom av lärare långt utanför väckelsens led. På så sätt fick de större betydelse än deras innehållsliga, musikaliska och litterära kvalitet kanske berättigade dem till.

Viktiga teman i skolsången som helhet var sedelärande flit, ordning och fromhet. De religiösa motiven dominerade i skolsången framför allt under 1860-talet.¹⁸

Samspelet hem - kyrkorum

I traditionell församlingsorganisation enligt KL 1686 kan man urskilja tre rum: hemmet/fastigheten, roten och församlingen (figur 5).

Under förra delen av 1800-talet fungerade det mellersta rummet mest som ort för husförhöret. Lokal var dock hemmen. Man hade endast en skola, belägen i kyrkbyn. Detta förhållande underströk att kyrka och skola var att betrakta som en enhet; skolundervisningen var i första hand nattvardsförberedande och fungerade främst som stöd för hemundervisningen. Prästen kontrollerade i husförhören att allt fungerade normalt.

Under slutet av 1850-talet krävde Ödåkra och Gunnarlunda rotar särskild småbarnsskola. Sockenstämman beslöt att inrätta undervisning under fem månader vardera i de båda rotarna med en gemensam lärare. "Barn från Norra roten äga begagna denna skola, men skolan får ej inom denna rote hållas". Den Norra roten var "utflyttarna", dvs de, som vid skiftet flyttats från Fleninge by. Norra roten var alltså yngst.¹⁹

1860 inrättades i stället två särskilda småskolor, en för vardera Ödåkra och Gunnarlunda. Till lärare utsågs två oexaminerade pigor inom församlingen. De hade "inför Pastor i församlingen avlagt prov vittnande om, att de ägde insikter att bestrida lärartjänsten vid en mindre folkskola och voro för övrigt kända för ... kristelig vandel".²⁰

Efter att ha prövat detta i ett år omorganiserade man på nytt. Tre rotar inrättades: 1) Ödåkra, Fleningtorp jämte del av allmanningen, 2) Norra rotens västra del jämte del av allmanningen samt 3) Gunnarlunda och Norrbölinge med nr 29. Skolan skulle ledas av examinerad lärare. Denna höjning av skolans kompetens motiverades av "det olämpliga och svåra uti att sända sina barn åt 2^{ne} håll till skolgång". Om arbetet i skolan beslöts att "skolan bör hållas 4 veckor inom varje rote, lördagarna härifrån undantagna; varje lördags förmiddag hålles förhör i bestämd ordning uti någon av de rotar, vari ej läses ...".²¹ Reglementet för skolan fastställdes den 24/7 1861.²²

1870 beslöt kyrkostämman att man enbart skulle alternera mellan Gunnarlunda och Ödåkra rotar:

Sedan fråga blivit väckt om att tillsvidare inställa undervisningen i Norra roten, på det att undervisningen i de 2 andra rotarna må kunna fortgå så mycket längre och sedan skolrådet tillstyrkt ett sådant förslag, beslöt stämman i dag, att undervisningen i Norra roten skulle tillsvidare inställas, vadan den ambulatoriska skolan endast kommer att alternera emellan Gunnarlunda och Ödåkra rotar.²³

Därmed hade Fleninge församling fått tre centra för "den andliga utvecklingen": kyrkbyn, Ödåkra och Gunnarlunda. Den norra roten fick senare sin egen skola och ett nytt centrum kom till.²⁴ Inom dessa rotar bildade skolan ett nytt och självklart centrum. Den ökade medvetenheten om betydelsen av skolorna visade sig i att rotemedlemmarna ville ha en om möjligt lika kvalificerad skola som i kyrkbyn. Kyrkbyns skola blev då inte längre centrum för utbildningen.

Skolorna fick efterhand flera uppgifter som instrument för direkt religiös socialisation. Till skolorna fördes husförhören. Prästerna började hålla bibelförklaringar i dem.²⁵ Till kyrkbyn gick man fortfarande för gudstjänstbesök och för nattvardsundervisning, men just nattvardsundervisningen skedde numera i skola eller kommunalhus och inte i prästgård eller kyrka. Vid mitten av 1870-talet gällde att "bevistandet av de offentliga gudstjänsterna snarare av- än tilltager" rapporterade kyrkoherden Sjögren till prästmötet i Lund 1876.²⁶

Det låg nära till hands för nya rörelser, t ex väckelserörelserna, att knyta an till dessa centra i församlingarna. Det var just vad som skedde i Norra roten, utflyttarrotan i Fleninge, den som sist fick organiserad skolundervisning. Därmed kom ett kongregationalistiskt/presbyterialt element in i Fleninge församling.

Utvecklingen kan beskrivas på följande sätt:

Under förra delen av 1800-talet gick förbindelserna mellan hem och kyrkby: barnundervisning, nattvardsläsning och gudstjänstbesök markerade starka samband mellan hem och kyrka. Husförhöret en gång om året avsåg roten, men var förlagt till hemmen. Barnen deltog under förra delen av 1800-talet.

Under senare delen av 1800-talet tog sambandet hem - rote allt mer överhanden. Befolkningsökningen gjorde hembesöken svårare att upprätthålla, trots att man inrättade en särskild komministertjänst i Fleninge. En förbindelse hem-roteskola fri från sambandet med centrala funktioner i kyrkbyn skapades. Husförhören koncentrerades till skolorna (figur 5). Gudstjänstdeltagandet i kyrkbyn minskade. Nya kyrkliga verksamhetsformer förlades till skolorna. Lokala centra med viss självständighet gentemot församlingens traditionella kyrkliga medelpunkt hade skapats. Det tycks som om detta betydde mer för sekulariseringen och väckelsens framväxt än exempelvis skiftena.²⁷

3:4 FLENINGE OCH DEN SAMTIDA DISKUSSIONEN KRING UNDERVISNINGEN AV BARN OCH UNGDOM

Fleninge församling stod insatt i ett större sammanhang (figur 5). Utbildningen inom andra församlingar i stiftet påverkades liksom i Fleninge av vad som hände i kyrka och samhälle i stort. Av prästmöteshandlingar och liknande material på stiftsnivå kan man få en viss uppfattning om den allmänna utvecklingen i stiftet och hur Fleninge förhöll sig till denna. Självfallet kan det här enbart bli fråga om antydningar.

Undervisningen av barn och ungdom i stiftet som helhet tycks ha haft samma problem som i Fleninge. I olika sammanhang påpekas i stiftsmaterialet betydelsen av att dop såvitt möjligt hålles i kyrkan. Om det var kalasen som kändes övermäktiga så fick man hålla mindre kalas.¹ Motiveringen för dop i kyrkan var densamma som mött i Fleninge: dopet var också till för församlingens skull. Därför skulle det ske "i församlingens övervaro".² Omkring sekelskiftet bedömde biskopen att dopen i huvudsak förts tillbaka till kyrkan.³

Betydelsen av bibelspridning till hemmen underströk biskoparna under praktiskt taget hela 1800-talet. Bibeln var ett väsentligt dokument i den kristna undervisningen. Biskop V Faxé betonade tidigt att undervisningen skulle baseras på texter hellre än på utantillinlärda formuleringar. "Med Bibeln i handen" formulerade Faxé programmatiskt sin rekommendation till prästerna.⁴ Så skedde också i Fleninge.

Stiftet hjälpte till med att få ut bra undervisningsmaterial till den kyrkliga barn- och ungdomsundervisningen. Lunds domkapitels cirkulär informerade återkommande om sådant.⁵ Prästerna i Fleninge lyste som visats på i kyrkan och tog in beställningar.

Skolan skulle vara ett hjälpmedel i den kyrkliga undervisningen. Under hela 1800-talet diskuterades det vid prästmötena om skolan fyllde denna uppgift. Problemen var många. Redan 1814 påpekade biskopen att kristendomskunskapen visserligen var i tilltagande, men kunskaper i läsning och räkning hade ökat mera.⁶ Konkurrenten om skolan som ett led i kyrkans fostran respektive i den allmänna medborgarfostran hade alltså kommit till uttryck redan före 1842.

Ett annat problem som Fleninge tydligen hade gemensamt med övriga församlingar i stiftet var att barnen lämnade skolan för tidigt, när läsningen av Luthers lilla katekes väl avslutats. Därmed fick skolan knappast chansen att medverka till en fördjupad begreppskunskap och begreppsutveckling.⁷ Liksom bland prästerna i Allerum-Fleninge växlade bedömningen på stiftsnivå av om skolan verkligen motsvarade förväntningarna. 1870 meddelade hälften av prästerna att det var så; hälften förnekade

det. Kritiken mot bokstavsläsningen var uppenbar: den var "vidrig".⁸ Å andra sidan fick man inte helt överge ambitionen att lära barnen något bibelspråk eller någon psalmvers utantill. Det medverkade till barnens grundtrygghet.⁹ Detta var också handlingsprincipen hos flertalet präster i Allerum-Fleninge.

Det framgår av dokumenten att man på centralt håll i stiftet blev alltmer frågande till förhållandet mellan kyrka och skola. 1856 förklarade biskopen att skolan hade en viktig roll att fylla som sammanhållande länk i ett samhälle som hotades av ideologisk uppsplittring.¹⁰ 1864 måste biskopen försvara sina präster för kritik, som innebar att de förhalade skolans genomförande.¹¹ 1883 formulerade sig biskopen avvaktande om skolan: "den med kyrkan ännu mycket nära förenade folkskolan". Folkskolans "världsliga" ämnen hotade ta överhanden.¹² År 1900 konstaterades att skolgången var ordentlig på vintern, men annars hölls barnen ofta hemma till arbete. Skolans betydelse som nattvardsförberedelse diskuterades inte trots att detta ständigt ventilerades under senare delen av 1800-talet.¹³ Det tyder på att skola och kyrka höll på att gå skilda vägar i stiftet som helhet liksom i Fleninge. Den medborgerliga fostran fick allt större del av skolans arbete. Skolan fick i långa stycken en funktion som man knappast förutsett inom kyrkan.

Det var inte bara innehållet i skolan som avlägsnade sig från det kyrkligt önskvärda. Skolan drev in en kilt mellan hemmen och kyrkan. Redan 1814 skrev biskopen att "tillika öker svårigheten för barnundervisningen genom reglerad skolgång". Biskopen påpekade att "modershjärtat" kunde vara en bundsförvant i hemmen.¹⁴ Utvecklingen i Fleninge bekräftar biskopens farhågor. 1900 förklarade biskopen G Billing att "det är en djupt allvarlig sak, att bandet och samlivet mellan föräldrar och barn genom nyare tidens folkskoleväsende lossnat".¹⁵

Kyrkan fick mer och mer lita till nattvardsundervisningen. I denna deltog alltjämt de allra flesta barn i stiftet. Utvecklingen gick mot mindre utantillinläring och mera om begrepp och om Bibeln. Katekesutläggningen skulle studeras istället för den sk "långförklaringen". Psalmer var viktiga.¹⁶ Den önskvärda bredden i konfirmationsläsningen framgår av följande rekommendationer som uppställdes av prästmötet 1870:

1. att vid undervisningens början varje barn är försett med helbibel eller, till det minsta, Nya Testamentet;
2. att någon särskild av den heliga skrifs böcker fullständigt av läraren genomgås och att i övrigt Bibeln användes såsom stöd för den kateketiska undervisningen;
3. att de dogmatiska och kristligt-etiska sanningarne alltjämt vid under-

visningen belysas genom berättelser och exempel icke endast ur Nya Testamentets utan jämväl ur Gamla Testamentets historia;

4. att konfirmanderna erhålla undervisning, i största korthet, om kyrkoårets betydelse samt kyrkans högtider och perikopsystem, vartill bör knytas undervisning om högmässogudstjänstens ritual och det däri rådande sammanhang; varigenom må kunna vinnas, att ungdomen införes i kyrklig sed och gudstjänstens viktiga liturgiska moment icke bliver för församlingen främmande;

5. att ungdomen under sin beredsetid tillhålls att flitigt besöka allmänna gudstjänsten och att predikoförhör vid näst därefter inträffande undervisningsdag i regeln anställas;

6. att, där omständigheterna sådant medgiva, att nästföljande års konfirmander inkallas till anteckning antingen under tiden för föregående årets konfirmandundervisning eller åtminstone omedelbart efter dennas slut, på det att ungdomen må vara ställd under pastors särskilda inseende och handledning redan någon tid innan den egentliga undervisningen skall begynna; genom vilken anordning torde kunna vinnas, bland annat, att konfirmationen kunde i allmänhet ske under april månad.¹⁷

I denna riktning gick som visats planeringen av nattvardsundervisningen i Fleninge.

Utvecklingen i fråga om undervisningens funktion motsvarades av en liknande utveckling i synen på ämbetet. Vid undersökningsperiodens början var ämbetsbärarna - husfader/husmoder och klockare/präst - aktivt involverade i undervisningsfunktionen. Efterhand övertogs deras ämbete inom den förberedande barn- och ungdomsundervisningen alltmer av skolmästaren/folkskolläraren. Prästen fick en kontrollerande funktion. Denna inskränktes snart till att övervaka kristendomsundervisningen. På grund av andra göromål kunde prästerna bara hinna med det och knappast det en gång.¹⁸ Prästämbetets befattning med barnundervisningen formaliserades.

Flera folkskollärare företrädde andra värderingar än kyrkans. Man kan säga att ämbetet i denna del sekulariserades. Detta var man uppmärksam på från kyrkligt håll. En folkskoleinspektör tog i sin rapport i slutet av 1880-talet upp frågan om lärare i söndagsskolorna. Det fanns "anledning befara, att de flerstädes kunna i mer eller mindre mån komma att medverka till både okyrklighet och separation".¹⁹ Vid prästmötet 1858 påpekades hur betydelsefull lärarens, dvs prästens, personlighet var i nattvardsundervisningen. Kyrkans undervisning var något annat än skolans. Den senare skulle förmedla fakta kring biblisk historia. Nattvardsundervisningen var ett led i utvecklingen av en levande tro. Till detta kunde prästen som person inspirera.²⁰

Ämbetstanken användes för att förklara varför ungdomen blivit allt "tuktlösare" i

sitt uppträdande. Den gamla vördnaden främst för husfadern fungerade inte längre. Ämbetet respekterades inte.²¹ Den allt starkare sekulariseringen bidrog till detta.

Respekten för ämbetet var i avtagande. Känslan för och lojaliteten med församlingen hotade gå samma väg. Skolan var en viktig faktor i den utvecklingen.

1900 talade Gottfrid Billing till Lunds stifts präster om "uppfostran till kyrklighet" och om de problem som en undervisning med denna målsättning hamnat i. Han yttrade bl a om "barnens ställning till det kyrkliga samfundslivet":

Det ser ej sällan ut, som om folkskolan finge för barnen vikariera både för hem och kyrka. Från de svenska hemmen till Herrens hus har sedan gamla tider funnits en banad och välkänd stig, som upptrampats av föräldrar, som hållit sina barn i händerna. Vi vilja hoppas, att det en gång skall komma att finnas en sådan stig även mellan folkskolan och Herrens tempel. Men ännu finns den icke. När föräldrarna släppa barnen ifrån sig och när lärarna ej taga dessa med sig till gudstjänsten, huru, när och av vem skola de då lära att hitta vägen till kyrkan? Och om de ej deltaga i församlingens gudstjänst - på vad sätt komma de för övrigt under motsvarande inflytande av ett kristligt samfundsliv? Vad skall bliva av dem? - De för kyrkligt samfundsliv i allmänhet mycket främmande ynglingaskarorna lämna ett begynnande svar på denna fråga...²²

Billings analys är träffande. I sina grunddrag är den väl tillämplig på utvecklingen i Fleninge. Till det yttre fungerade allt väl. I Fleninge avspeglar sig oproblematiska förhållanden vid Gottfrid Billings visitation 1903:

Till Fleninge kyrka hade kallats denna församlings folkskollärare och de av dem undervisade barnen. Efter hållen morgonbön förhöordes barnen i innanläsning och kristendomskunskap av sina lärare och visitator. Sedan förhöret avslutats, tillkännagav visitator, att han av detsamma mottagit ett ganska gott intryck och talade några förmaningsord till barnen, varefter akten avslutades med Välsignelsen och psalmsång.²³

Det är anmärkningsvärt att föräldrarna är helt ute ur perspektivet. Billing hoppades vid prästmötet 1900 att 'stigen mellan skolan och kyrkan snart skulle vara upp-trampad'.²⁴ Folkskollärarna utgjorde garantin för att barnen kunde kristen tro. Husfaderns ämbete representerades av lärarna. Kontrollen genomfördes i ett institutionellt samspel mellan kyrka och skola, inte mellan kyrka och hem. Med Billings eget uttryckssätt: folkskolan fick vikariera för hemmet när biskopen visiterade. Billing blev själv en bricka i det spelet, när han vid visitationsstämman rappor-

terade till församlingen att förhör ägt rum med gott resultat.

Lika idylliskt var det inte på andra håll. En prost hade strax efter sekelskiftet förhört sina församlingsbarns skolbarn och uppenbart dålig katekeskunskap. Han förmanade barnen att bättra sig före nattvardsläsningens början. Då gick barnen till sommarkonfirmation i en annan församling.²⁵ Större var inte lojaliteten mot den egna församlingen strax efter sekelskiftet. Man vågade trotsa ämbetet. Sådant bådade inte gott för möjligheterna att upprätthålla kyrkans vuxenundervisning. Om detta handlar nästa avdelning i undersökningen.

Kap 4

VUXENUNDERVISNING

4:1 Inledning

Efter nattvardsundervisning och konfirmation/första nattvardsgång vilade ansvaret för den kristna mognadsutvecklingen formellt på den enskilde individen. Det hushåll i vilket man bodde och arbetade skulle vara ett stöd i detta. Det var hufvudens skyldighet att i kraft av sitt ämbete se till att varje religiöst myndig fick möjligheter att fortsätta sin vidareutveckling i tron. Det skulle ske genom att man hemma i huset fick höra Guds ord, träna ytterligare i katekesen och förhöras i sina kristendomsstycken. Man skulle bli förhörd på den predikan man lyssnat till i kyrkan.

Läroämbetet skulle vara till hjälp genom den förkunnelse, som församlingsmedlemmarna mötte i den regelbundna kyrkogången. Läroämbetet skulle också stödja genom enskilda samtal, genom husförhör etc.

I det följande visas, hur detta samspel mellan hem och kyrka kom att utformas i Fleninge församling på vuxenundervisningens område under 1800-talet.

4:2 KATEKESUNDERVISNING FÖR VUXNA I HEMMEN

Hufvudern hade ansvar för att katekesundervisningen fortsatte även efter konfirmationen. Pigor och drängar fick inte bli bortglömda. Om detta inte fungerade i hemmen skulle det bli uppenbart i varje fall när husförhören hölls.

Det finns tecken på att katekesundervisningen i hemmen för de äldre inte utövades särskilt intensivt i Fleninge under senare delen av 1800-talet. Prästerna påpekade den minskade religiösa aktiviteten i hemmen, som betydde en försämrad uppföljning av katekestudierna.¹ Skolan hade övertagit stora delar av hemmens ansvar för barnens kristna fostran. Nattvardsundervisningen blev avslutningen på kristendomsundervisningen för alltfler.

Den vikande husförhörsleden bidrog till att man kände mindre ansvar i hemmen för katekesen. När de vuxna inte längre tränade ungdomen i kristendomsstyckena, så övade de inte heller sin egen kristna kunskap. Eftersom man dessutom efterhand slutade att förhöra de äldre vid husförhören så blev deras motivation för att upprätthålla sina kunskaper än mindre.²

Katekesundervisningen i hemmen hade hamnat i en ond cirkel i varje fall efter 1870.

4:3 KATEKESPREDIKNINGAR OCH KATEKESFÖRHÖR

KL 1686 framhävde predikans samspel med katekesen. Prästerna skulle "underrätta sina åhörare, huru de, vad helst uti predikan bliver framställt, till någotdera huvudstyckena må lämpa kunna".³ Predikans samspel med katekesen betonades genom de katekespredikningar som skulle hållas.⁴ Predikningarna skulle vidareföra och fördjupa de kunskaper åhörarna förutsattes ha. Därigenom förstärktes samspelet mellan hem och kyrka, mellan husfaderns ämbete och prästens. En form för livslångt lärande i kyrka och samhälle för folket skapades. Vissa tillfällen skulle reserveras för utläggning av viktiga delar i den kristna tron.⁵ Katekesförhör skulle hållas kontinuerligt och före högmässan.⁶ Genom den strängare religionslagstiftningen under 1700-talets förra del ökade kraven på dessa aktiviteter även på landet. I HB 1811 återinfördes en bön efter katekismipredikan. Den stod kvar i HB 1894.⁷

Av mässlysningsboken för Fleninge att döma tillämpades knappast katekesförhör i kyrkan under 1800-talet.⁸

Frånvaron av särskilt pålysta katekesförhör i Mässlysningsboken behöver inte betyda att katekesförhör inte hölls alls. De ingick som ett naturligt led i församlingens verksamhet och behövde ingen särskild pålysning. Den kristna undervisningen fick inte betraktas som avslutad i och med att nattvardsläsningen var avslutad. Därför kallades konfirmerad ungdom till ytterligare förhör. Dessa hölls i prästgården eller i kyrkan.⁹ Till sådana förhör kallades hela församlingen. Förhören kunde betyda ökad kunskap även för dem, som inte direkt var föremål för förhör. Prästerna tänkte sig dessa förhör som undervisningstillfällen för hela församlingen:

Församlingen erinras att stanna kvar efter gudstjänstens slut i dag, då, enligt pålysningen sistl. söndag, all den ungdom, som detta år första gång begått H.Hel.Nattvard, skall ytterligare höras i deras kristendoms stycken och vidare uppmuntras till förkovran i desamma; ävensom förra årets nattvardsbarn, jämte ungdomens föräldrar och anhörige, såväl som den övriga församlingens ledamöter uppmuntras att vara närvarande vid detta tillfälle, för att av deras svar, bekännelser och yttrade beslut, för sig själva inhämta den nytta och uppbyggelse, som åsyftas och hämtas bör.¹⁰

Arrhén fortsatte med denna typ av förhör under 1840-talet.¹¹ Pommer fortsatte traditionen.¹² Efterhand tycks dock dessa uppföljningsförhör ha upphört. En kvarleva från dem kan det ha varit när prästen någon gång tog fram en gudstjänstbesökare i kyrkan och förhörde på trons elementa, dvs Fader Vår, trosbekännelsen och tio Guds bud.¹³

Andra och sällsyntare förhörstillfällen var då visitationer hölls i församlingarna. Dessa förhör var enligt KL 1686 en viktig del av visitationerna. Prostarna skulle "flitelligen tillse, huru katechismi lära drives uti kontraktisternas församlingar".¹⁴ Förutom de senaste årens nattvardsbarn förhördes församlingen. För de yngre var det fråga om regelrätta förhör, t ex då Pommer under biskop Thomanders överinseende förhördde sina tidigare nattvardsbarn 1862.¹⁵ Förhören med de äldre fick efterhand mera samtalsform, t ex 1871: "De tvenne senaste årens nattvardsungdom förhördes av vice Pastor Gislander och Herrar assistenter samtalade med de äldre församlingsmedlemmarne över de viktigaste kristendomsstyckena".¹⁶

Vid visitationen söndagen den 2 juni 1822 hölls förhör av konfirmanderna; därefter av prosten i tre timmar med både yngre och äldre.¹⁷ Det förut citerade protokollet från visitationen 1871 antyder en ny syn på kunskapens förhållande till den själavårdande verksamheten. Uppbyggelsen var inte längre lika med fast kunskap.¹⁸ Under 1870-talet blev katekeserna mera själavårdsläror. 1878 års katekes byggde på det gamla mönstret att kunskap är lika med uppbyggelse. Den katekesen fick inte någon större genomslagskraft.¹⁹ Läroämbetet var visserligen fortfarande viktigt. Sättet att möta människorna måste dock bli ett annat.

Av de betyg som församlingen fick vid olika visitationer kan man förstå att kunskapssynen förändrades. Vid visitation 1812 gavs församlingen det vitsordet, att den hade "en del... vacker kunskap och de fleste vanlig enfaldig".²⁰ Efter förhör vid visitation 1831 först med ungdomen och sedan med de äldre konstaterades att kunskapen i allmänhet var "försvarlig och hos många ganska redig och god".²¹ Vid biskopsvisitationen i augusti 1862 befanns kunskapen vara "om icke bättre, åtminstone icke sämre än inom övriga församlingar i häradet".²² Vid prostvisitationen 1868 hade förhöret gett "tillfredsställande svar".²³ Från 1871 gavs inga betyg vid visitationerna.

Utvecklingen av betygssättningen och formerna för visitationsförhören under 1800-talet kan tolkas som ett uttryck för att den kristna fostran börjat söka sig andra vägar än att kontrollera minneskunskaper. Samtal var viktigare än kontroll.

4:4 LITTERATURSPRIDNING I HEMMEN

Bibelspridningen

Under bibelväckelsen engagerades Fleninge församling. I Allerum hade man bildat en bibelförening redan 1816. Beskrivningen av verksamhetsformerna illustrerar husfaderns ansvar:

Var och en husfader i socknen, som hittills varit i saknad av Bibel i sitt hus, måste därmed vara försedd så snart som möjligt. - Är någon alldeles utfattig och oförmögen att kunna betala sin Bibel, skall han anmäla sig hos bibelföreningens ledamöter, som kunna intyga dess torftighet och föredraga honom till erhållande av Bibel utan betalning eller och för halva värdet. - De som kunna betala, erlægga nu genast penningarne, - som tillika med subskriptionssumman skola insändas till bibelsällskapets kommitté i Lund för att, så fort som möjligt är, få biblarne förskrivne från Stockholm.

- Alla husfäders plikt och skyldighet är, att gemensamt med sine barn och husfolk understundom läsa något stycke ur Bibeln, antingen morgonen, eller vid bordet efter måltidens slut, eller aftonen innan man går till sängs - och besynnerligen använda en timmas tid om helgedagarne till sådant ändamål.¹

Bibelföreningen skulle bl a kontrollera bibelläsningen i husen.²

Varje nyfött barn borde få en bibel av sina föräldrar. Ungdomen skulle ha sin egen bibel till "konfirmationen" med namnet inskrivet. De som gifte sig och inte hade någon bibel kunde få en sådan.³

Bibelspridningen stimulerades av bildandet av Svenska bibelsällskapet, som hade den kyrkliga överhetens välsignelse.⁴ Det låg i stiftsledningens intresse att biblar nådde ut i de enskilda hemmen.⁵

Traditionerna från bibelsällskapets första tid höll i sig. Prästerna tog fasta på bibelintresset. 1836 kallade Arrhén nattvardsförhöret för "barnens bibelfest".⁶ 1851 lystes på att nästa söndag skulle det bli bibelutdelning i Allerums kyrka med årets nattvardsungdom. Ungdomarna kallas för att "i koret"

under ett för tillfället lämpat tal, emottaga deras åt dem bestämde biblar och N.Test. under bön till Gud och nedkallande av Hans välsignelse till ett flitigt och kristl. bruk och efterlevnad av dess gudoml. läror, såsom dess rätta,

osvikl. vägledning på deras vandringsväg igenom livet!⁷

Bibelutdelningen kunde ingå i en "förlängd strategi": "den nattvardsungdom, som detta år första gg begått H.Hel. Nattvard, kallas att nästa söndag möta i Allerums kyrka efter gudstjänstens slut, för att ånyo höras i deras kristendoms kunskap, med uppmuntringar till flit och efterlevnad av densamma. Sedan komma barnens biblar följande söndag, eller söndag 8ta dagar att i Allerums kyrka utdelas".⁸ 1868 utdelades 70 à 80 helbiblar till konfirmanderna vid deras konfirmation. Till detta kom enskilt inköpta biblar.⁹

Föräldrarna uppmanades flera gånger i Fleninge att beakta sin föräldraplikt och ge biblar eller Nya testamenten till sina konfirmander. Utdelning av Bibel till sådana som gift sig skedde.¹⁰ Tal förekom och församlingen skulle stanna kvar.¹¹

Bibelspridningen skapade undervisningstillfällen. Den var ett gott stöd vid nattvardsundervisningen och husförhören, där bibeltexter alltmer användes.

Sockenbibliotek

En annan form för spridning av litteratur till hemmen var sockenbiblioteken.¹² De betraktades som ett led i den kristna församlingens undervisning. Det vittnar det faktum om att de togs upp som en punkt i visitationsordningarna. Pastor hade att svara på hur denna del av den undervisande verksamheten i församlingen fungerade.

1859 hade sockenbibliotek inrättats både i Fleninge och Allerum, "som flitigt begagnas".¹³ 1868 fanns böcker av blandat innehåll. Båda anlätades "ganska mycket".¹⁴

Predikstolen användes för pålysningar om sockenbibliotek. Mikaelidagen 1857 meddelade prästen att sockenbibliotek skulle anskaffas. I advent hade pastor köpt böcker för 50 riksdaler.¹⁵ 1860 gjordes ett upprop till förmån för sockenbiblioteket.¹⁶

Mot bakgrund av dels Pommers omdöme i sina ämbetsberättelser, dels intresset från predikstolen för biblioteken kan man våga påstå, att de sågs som en resurs i den kristna församlingens undervisning. Prästen var med och bestämde om inköpen. Däremot sköttes utlåningen av skolläraren.¹⁷

I biblioteket kunde man finna mycken traditionell teologisk litteratur. Martin Luthers skrifter fanns¹⁸, och man kunde läsa reformationshistoria.¹⁹ Förklaring över Bibelns olika böcker kunde användas i det enskilda bibelstudiet.²⁰ Av aktuella författare på sin tid var bl a J.M. Lindblad representerad;²¹ vidare C.O. Rosenius med kommentaren till Romarebrevet.²² En Kristens Resa av John Bunyan²³ tillhörde den klassiska uppbyggelselitteraturen. Därtill kom böcker i aktuella kyrkliga frågor, t ex om "de olika kristliga bekännelsernas skiljolaror",²⁴ en kyrkohistoria av C.W. Skarstedt²⁵ och ett Nordiskt Mytologiskt Lexikon.²⁶

Sockenbiblioteket fyllde ett behov i det kyrkliga bildningsarbetet. I ämbetsberättelsen 1870 talades om församlingens "stora och värderika bibliotek".²⁷ 1871 användes biblioteket "ganska mycket".²⁸ För dem, som krävde något mera kvalificerad läsning i aktuella kristna och kyrkliga frågor, kunde det vara en tillgång.²⁹

Mest utlånades historisk och berättande litteratur.³⁰ Enklare teologisk litteratur, som börjat spridas främst genom anglosachsisk förmedling i Sverige under 1800-talet, fanns inte i sockenbiblioteket.³¹ Denna uppbyggelselitteratur spreds istället via boklådor och kolportörer. 1903 hade den börjat efterfrågas i sockenbiblioteket.³²

Sockenbiblioteket betydde på kort sikt en intensifiering av lärandet inom församlingen. Det öppnade för nya verksamhetsformer inom det ortodoxa undervisningsprogrammets ram. Många olika intressen kunde tillgodoses. I ett längre perspektiv kom biblioteket att fylla en bredare funktion än som en del av det kyrkliga lärandet. Sockenbiblioteket blev en skolangelägenhet under lärarens tillsyn. Snart blev den en kommunal angelägenhet.³³

Uppbyggelselitteratur

Till husfaderns ämbete hörde att "uti sine hus ... dagligen ... läsa utur Bibelen eller några andra gudelige och här i vårt rike vedertagne böcker".³⁴ Till prästens ämbete hörde att övervaka att man inte läste andra böcker i hemmen än sådana som kunde godkännas av kyrkligt och världsligt ämbete. Prästen kunde bistå hemmen med att anskaffa lämplig litteratur. Kyrkoherden Thulin hade ägnat sig flitigt åt denna verksamhet i sitt pastorat.³⁵

Av ämbetsberättelser och visitationsprotokoll kan man utläsa vad man studerade i de olika hemmen. Förutom biblar eller Nya testamenten användes "vanliga andaktsböcker", t ex Arndts "Sanna kristendom". Hos de flesta fanns någon av Evangeliska Sällskapets skrifter,³⁶ dvs enkla småskrifter, oftast av anglosachsiskt ursprung och i regel

representerande en evangelisk väckelsekristendom.³⁷ En del hade tidningen "Evangelii Framgång". Den hade liknande inriktning.³⁸

1831 kunde man förutom de vanliga andaktsböckerna finna ett större antal av Arndts "Sanna kristendom" i hemmen liksom "Petrii mindre Postilla, såsom för deras begrepp lätt fattlig".³⁹

1844 började resultaten av P.Fjellstedts arbete att märkas. Man hade förmedlat 54 ex av Missions-Tidningen, dvs Lunds Missions-Tidning, utgiven av Fjellstedt.⁴⁰ En liknande tidning - Fosterlandsvännen - hade spritts i 34 ex.⁴¹ Detta material representerade en lättare litteraturtyp än den traditionella uppbyggelselitteraturen, men var inomkyrkligt till sin karaktär.⁴² Efterfrågan på sådan litteratur var tydligen stor. I ämbetsberättelsen 1844 påpekades att "goda andeliga böcker med begärlighet efterfrågas".⁴³ En orsak till detta kan ha varit att Fjellstedt besökte pastoratet och predikade där.⁴⁴ Traditionell uppbyggelselitteratur och nyare, enklare sådan kom att finnas sida vid sida i hemmen.⁴⁵

Från seklets mitt minskade den traditionella andaktslitteraturen. 1856 hade "under senare tiden... folket lagt sig till (med) en större del tidskrifter".⁴⁶

Prästerna tog av Mässljningsboken att döma mycket aktiv del i denna utveckling. 1826 lyste Arrhén på att "till deras underrättelse, som hava åstundat, och även betalt till den Kristl. Sångboken till enskild Husandakt - tillkännagives att exemplaren till densamma äro ankomne och kunna beses el(ler) avhämtas i prästgården nästa måndag kl. 2 eftermiddagen... - då även kan överläggas om bästa sättet för bokens inbindning".⁴⁷ Till jul hade sångböckerna kommit från bokbindaren. De kunde avhämtas i prästgården.⁴⁸

På detta sätt skapades en direkt relation mellan prästgården och de enskilda hemmen. Hemmen försågs med uppbyggelselitteratur, som prästen kunde rekommendera. Bland böcker, som anbefalldes i Fleninge, kan nämnas: Rambachs "Betraktelser över Kristi lidande",⁴⁹ Gossners "Missionspredikan",⁵⁰ "den lilla huspostillan",⁵¹ Gossners "Missionspredikan" i ny upplaga,⁵² Gossners bibliska betraktelser för var dag i året,⁵³ "Johan Arndts andaktsbok",⁵⁴ Luthers Postilla,⁵⁵ psalm- och evangelieböcker "av fullkoml. felfri upplaga"⁵⁶ samt fjärde häftet av "Melins Bibelverk... av Gamla Testamentet och nionde häftet av Nya Testamentet".⁵⁷

Predikstolen användes för att utannonsera tidskrifter och tidningar. 1835 förmedlade pastor "Missions-Tidningen".⁵⁸ Nyårsdagen 1837 uppmanades församlingen att prenumrera på Missions-Tidningen och Fosterlandsvännen.⁵⁹ Pingstdagen samma år höll

pastorn ett lovtal över Missions-Tidningen:

vare alla och envar i församlingen uppmanade, att uppmärksamt läsa och behjärta detta märkvärdiga blad: - de skola icke utan med rört hjärta och även tacksamhetstårar, efter dess genomläsning, lägga det ur handen - över Guds underfulla nåd, och ovanskliga vägar till människors frälsning! förakta och smäda kan välingen - detta Herrans verk bland människor - ingen, som ännu känner vikten av dessa Hans ord: "farer icke ville; Gud låter icke gäcka sig"; ty si! "Gud vill att alla människor... skole frälste varda och till sanningens kunskap komma".

Uppmaning till prenumeration för 1840 formulerade pastor så: "De, som hittills icke hava tillkännagivit, att de vilja upphöra för innevarande år med Missions-Tidningen och Fosterlandsvännen, komma att anses såsom fortfarande därmed även för detta år; skulle någon däremot vara annorlunda sinnad, och vill därmed upphöra - bör sådant tillkännagivas inom denna dagens utgång i prästgården.

Kristlige åhörare! Låt oss icke behandla denna saken -lättsinnigt, och med den vanl. världsl. människans godtyckliga beräkning; vi böra mera se på Guds ära - hans rikets befrämjande och medmänskors väl, och icke blott på vår egennytta eller andra människors avfälliga exempel; ... låtom oss icke så lättsinnigt glömma Jesu egna ord: "Den som icke är med mig han är emot mig, och den som icke församlar med mig, han förskingrar". - Den där kan göra gott, och icke gör, honom är det synd, säger apostlen; "Låt oss icke förtröttnas i Herrans verk" - och "vilken som sig undandrager, han skall icke behaga min själ, säger Herren!" - och handlen så - i denna viktiga angelägenhet - i vår tid, - som I viljen hava det - till slut!!! då Herren skall "vedergälla var och en efter hans gärningar och tro".⁶⁰

Sådana pålysningar visar, vilken vikt pastor fäste vid tidnings-spridningen. Den var ett viktigt instrument i den kristna undervisningen. I kraft av sitt ämbete kunde pastor utöva påtryckningar, så att församlingsborna blev medvetna om sina förpliktelser.

Tidnings-spridningen gav prästen mycket arbete. Ibland tycks han ha varit nära att ge upp,⁶¹ men tydligen var efterfrågan så stor att han ändå fortsatte.⁶² Det ligger säkert erfarenheter bakom Pommers ord i uppgifterna till prostvisitationen 1856.⁶³ 1853 var pastor beredd att förmedla prenumeration på "Missionstidningen, Pietisten eller någon annan religiös skrift";⁶⁴ 1858 kunde församlingen prenumererar på Pietisten och Missionstidningen via prästbonden Per Andersson.⁶⁵ 1861 tog skolläraren upp prenumerationerna.⁶⁶ 1884 hade pastor i Fleninge hand om spridningen.

Man kunde då bli prenumerera på Wäktaren, "som nog är den bästa tidningen för stat och kyrka i vårt land".⁶⁷

Det var inte små upplagor, som passerade prästgården ut i hemmen. 11 söndagen efter Trefaldighet 1841 lystes exempelvis på att 20 ex av "den lilla begärda boken 'Människans hjärta' kallad" kunde hämtas i prästgården. Några veckor senare hade ytterligare 50 ex anlant.⁶⁸ Denna insats från prästerna innebar en breddning av den religiösa och kristna bildningen i församlingen.

Någon ekonomisk vinning hade prästerna antagligen inte av sin verksamhet som tidnings- och skriftspridare. I varje fall utannonserades tidningarna för sitt rabatterade pris och det påpekades särskilt, att det blev billigare att prenumerera genom pastor än att köpa tidningarna i bokhandeln.⁶⁹

Pastors pålysning visar, att andra spridningsvägar efterhand öppnades till hemmen. I öp annonserades flitigt om uppbyggelselitteratur av olika slag.⁷⁰ 1868 kunde man "uti Johan Svenssons Bokhandel" köpa "Christlig Bönebok, innehållande böner på alla dagar i veckan, alla årets högtider, af Luther, Arndt, Scriwer, Arnold m fl. 75 öre; inb. i pappband 85 öre" m fl skrifter.⁷¹ P.A. Norstedt & Söner annonserade om teologisk litteratur.⁷² Enligt annons i Helsingborgs Tidning 1868 kunde man "uti J. Torells bokhandel" köpa "Ord, talade vid Carl Olof Rosenii jordfästning i Johannis kyrka den 28 Febr. 1868, af A.F. Beckman, o,20" och "Om Bibelläsning i skolan. Ett ord i en viktig fråga af P. Waldenström, 0,25" m fl liknande böcker och häften. Samtidigt utannonserades psalmböcker "till billiga priser", "inbundna i sammet, saffian och skinn".⁷³

Tidningarna innehöll också litteraturanmälningar av religiös litteratur.⁷⁴

Bokhandlarna och annonserna i dagstidningarna hjälpte till att sprida litteratur, som låg i församlingens och det prästerliga ämbetets intresse. Det kunde prästerna gilla. Att litteratur, som var resultat av andra värderingar än de traditionella, erbjöds⁷⁵ bekymrade prästerna.⁷⁶

En liknande ambivalent inställning kunde prästerna inta till den verksamhet, som särskilda traktatsällskap bedrev runt om och i Fleninge församling.⁷⁷ Den första traktatspridaren i Helsingborgs traktatsällskap var rentav lärare vid en privatskola i Fleninge och hette J. Handberg.⁷⁸

Den intensiva skriftspridningen kring Fleninge och Allerum satte spår i visitations-handlingarna. I ämbetsberättelsen 1871 omtalade kyrkoherden Sjögren att Bibel fanns

i varje hus. De andaktsböcker som användes i hemmen var "Luthers Postillor, Scrivers Sjalaskatt, Fjellstedts och Gezelii bibelförklaringar, Rosenii utläggning av Romare-Brevet, Fosterlandsstiftelsens 2^{en} predikosamlingar" m fl liknande. Blandningen mellan traditionellt och nytt kvarstod. Av nyare material är influenserna från Evangeliska Fosterlandsstiftelsen tydliga. Det stämmer både med litteratur som annonserades i tidningarna och med inriktningen på Helsingborgs traktatsällskap.⁷⁹

Det tycks som om prästerna velat gå till någon mild form av motangrepp mot den allt större okontrollerade spridningen av uppbyggelsematerial inom församlingen. 1876 berättade Sjögren att pastor Gislander under året spritt 190 ex av M.Fr.Roos' Husliga andaktsbok, "varunder han talat med husfäderna om vikten av att husandakt anställles med barn och tjänstehjon. Roos' bönebok, innehållande morgon- och aftonböner för 6 veckor, är också allmänt spridd inom församlingarne".⁸⁰ M.Fr.Roos var en av de klassiska uppbyggelseförfattarna. Han kunde vara en god motvikt mot lättare material från traktatsällskap, EFS och liknande.

Litteraturspridningen innebar en utveckling bort från det ortodoxa präst- och församlingsidealet. Visserligen var det mestadels fråga om publikationer, som - öppet eller tyst - godkännts av prästerna. Flera av tidningarna representerade dock en syn på församlingen, som i grundläggande stycken ifrågasatte den hittillsvarande församlingssynen. Lågkyrkligt-kongregationalistiska ideal kom att påverka den kristna traditionen i Fleninge. De enklare andaktsböcker som spreds förde bl a fram en syn på förhållandet mellan lag och evangelium, som man kunde tveka om den verkligen var förenlig med traditionell svensk kyrkolära.⁸¹ Många ville veta mera om denna evangelikaliska tolkning av kristendomen. Av läsningen inspirerades man till egna samlingar utanför kyrkans kontroll. Så kom konventiklarna till Fleninge.

4:5 HUSANDAKT OCH KONVENTIKLAR

Husandakten var en del av barnens kristna fostran. Den skulle vara ett instrument för de vuxnas kristna utveckling. Främst hade husfadern ansvar för sitt tjänstefolk.

1822 förrättade "många hushåll" i Fleninge och Allerum husandakt. De höll också "kristl. andakt efter gudstjänstens slut".⁸² 1849 uppgavs att flera höll enskild andakt och förhör med sina barn och tjänare.⁸³

1868 hade seden börjat vika. Kyrkoherden Pommer förklarade att "av husbönder anställd enskild andakt med barn och tjänare brukas kanske ej så allmänt, som önskligt vore".⁸⁴ Kyrkoherden Hammar måste 1890 tillstå att "jämförelsevis få" har enskild andakt eller begär upplysning hos prästerna i livsfrågor.⁸⁵ 1903 förmanade biskopen Gottfrid Billing församlingen att hålla husandakt.⁸⁶

Med seden att hålla husandakt försvann ett väsentligt undervisningstillfälle i hemmen. Det var så mycket viktigare som det skedde på lekmännens eget ansvar och var beroende av deras egen aktivitet. Mot slutet av seklet hade husfadern kvar vissa liturgiska uppgifter: när bordspsalmen "I Jesu namn till bords vi gå" skulle tas upp så var det "far i huset" som "alltid" gjorde det.⁸⁷ "Vid julbordet läste far några julpsalmer och julevangeliet. Vi läste alltid psalmerna hemma för det fanns ingen som kunde sjunga".⁸⁸ Den traditionella andakten i hemmet var för människor födda i slutet av 1800-talet något som den äldre generationen höll på med: "de gamla här läste Luther och Nordborg. Några hade också Arndts 'Sanna Kristendom'. Någon minns jag läste Ahnfelt. Min farmor som var mycket from läste var dag i en bok som hon kallade 'Skattkammaren'".⁸⁹ "Skattkammaren" var antagligen samma bok som enligt Mässlighetsboken 19 söndagen efter Trefaldighet 1848 kunde köpas via pastor: "Praetorii Skattkammare för Guds barn".⁹⁰ Studierna kunde ge upphov till frågor, som prästerna "med nöje" svarade på.⁹¹ Spörsmålen gällde särskilt svårtolkade ställen i Bibeln. Sådant var ovanligt 1903.⁹²

1868 gjorde kyrkoherden Pommer en intressant anmärkning i sin ämbetsberättelse. Husandakten kunde vara bättre "men däremot hava talrikt besökta konventiklar, varvid så väl lekmän som präster uppträtt med andliga föredrag, ganska ofta förekommit".⁹³ Kyrkoherden antydde ett visst samband mellan husandakt och konventiklar. De senare såg han som en ersättning för de förra.

Konventiklarna kom igång på allvar under 1860-talet. Gislander skrev i sin ämbetsberättelse inför prästmötet i Lund 1870 att

konventiklar hållas ganska talrikt inom båda församlingarna. Flere personer hava därvid uppträtt såsom lärare och ledare. Några av dessa äro för pastor okända både till namn och personer.⁹⁴

Bland dem, som nämnes vid namn, märks den förut nämnde läraren J. Handberg samt skattmästaren i Helsingborgs Traktatsällskap, byggmästaren N. Stensson från Gunnarlunda.⁹⁵ Den senare var en betrodd man i det kyrkliga och kommunala livet i Fleninge.⁹⁶

Kyrkoherden Sjögren skrev 1876 att konventiklar "icke så sällan" hållas med predikanter från Helsingborgs Traktatsällskap, till vilket en del församlingsbor i Allerum-Fleninge hörde, samt från Wanneberga och Waralöfs Traktatsällskap och Hässleholms eller Hjersåsllillas missionsföreningar.⁹⁷

Kombinationen husandakt-kolportörsverksamhet var inte främmande för dem som arbetade inom de nya rörelserna. Kolportörernas viktigaste uppgift skulle inte vara att tala vid större sammankomster, utan att i anslutning till det studium som ändå skulle göras i de kristna hemmen bistå människor med samtal och goda råd utifrån sina egna andliga erfarenheter och kunskaper.

Kolportörerna böra låta sig angeläget vara att genom besök i enskilda hus, var och en inom sitt anvisade område, och genom sammankomster till gudaktighetsövning åstadkomma en allmän spridning och ett flitigare begagnande av Guds ord.⁹⁸

Pastor uppfattade konventiklarna som en konkurrent till de kyrkliga undervisningstillfällena: "Ju oftare konventiklar blivit hållna, desto oftare hava också de dem besökande uteblivit från Guds ords hörande, då det förkunnats i kyrkan."⁹⁹

Om ledarna av konventiklarna uttryckte sig prästerna försiktigt. Å ena sidan konstaterade t ex Sjögren 1876 att "för så vitt de uppträdande kolportörerna har varit eller gjort sig kända äro de renläriga och föra en ostrafflig vandel", men å andra sidan hade de "uppträtt såsom lärare" och därmed lagt sig i läroämbetet. Med renlärigheten var det problematiskt i varje fall om man såg till dem, som deltog i samlingarna: "bland de skolasläsarna /har/ visat sig några spår av antinomism, dock endast i läran och icke i levernet".¹⁰⁰ Denna brist på känsla för lagens betydelse - antinomism - kunde tänkas komma från kolportörernas verksamhet.

Kolportören gick in i husfaderns ämbete. Denne hade att svara för andakten och bibelstudiet i hemmet. Även om kolportören deltog på husfaderns kallelse så blev det

i realiteten kolportören som framstod som ledaren av andakten i hemmet.

Konventikelverksamheten kolliderade med kyrkans ämbetssyn. Den var också ett brott mot kyrkans syn på hur den kristna församlingen skulle fungera. I husen fick icke ske något som konkurrerade med församlingens gudstjänster och prästernas utläggning där. Det markerades kraftigt både i KL 1686, konventikelplakatet 1726 och religionsstadgan 1735. När prästerna antydde att konventiklarna hellre besöktes än församlingens gudstjänst ville de påpeka att verksamheten i grund och botten var oförenlig med svenska kyrkans församlingsideal.

I kritiken mot konventiklarna hade prästerna för en gångs skull en bundsförvant i ÖP. Tidningens motiv var naturligtvis andra och sättet att angripa företeelsen olika. Redaktionen tog sin utgångspunkt i den pågående debatten om konventikelplakatets upphävande och kommenterade:

A la bonne heure! giv konventiklarna fria och låt läseriet och "fromleriet" ha sin lediga gång ... men så måste också den religiösa friheten utsträckas åt den motsatta polen och toleransen bli konsekvent! Låt förnufvet ha sitt öppna språk på samma gång som trons apostlar, låt kritiken och tvivlet ha lov att med alla de samma medel, som kyrkan hittills ägt till sitt skön, möta dogmatiken och de traditionella grundsatserna inom den positiva statsreligionen, låt filosofien få resa sin tribun ansikte mot ansikte med "Augsburgiska Bekännelsen" och "Formula Concordiae" utan att behöva frukta för tryckfrihetslagens 3 § 2 moment! Då är Fredrik den stores princip: "att envar må bli salig på sitt eget manér" genomförd och då må också våra "helige", "ro" eller dansa i hur stor gemensamhet, som än behagas!¹⁰¹

För tidningsläsarna kunde det inte råda någon tvekan om varifrån ÖP hämtade sina ideal. Om prästerna kunde sympatisera med ÖP-s kritik i just den här frågan, så hade de naturligtvis andra motiv för sitt ställningstagande mot konventiklarna. De kämpade också med andra metoder. Situationen var emellertid karakteristisk för läget på religionsfrihetens område i Sverige vid denna tid.

Prästerna sökte motverka upplösningen av den traditionella kyrko- och församlingssynen genom "predikningar, bibelförklaringar och vid andra tillfällen, då pastor haft andra anledningar till framställande av Jesu Kristi lära".¹⁰² "Läseriet" höll dock i sig. EFS missionsförening bildades den 19 mars 1882. Dess uppgift var att bygga socknens första missionshus. Det invigdes den 16 september 1883.¹⁰³ Vid tiden för visitationen 1903 hölls konventiklar "ganska ofta".¹⁰⁴ I Ödåkra bildades en missionsförening 1905.¹⁰⁵

Skolan kunde fungera som ersättning för andakten med barnen hemma i husen. De som engagerade sig i väckelsen fick sitt andliga hem i missionsföreningen. Till en början såg prästerna denna som en konkurrent till den kyrkliga aktiviteten. Efter hand accepterades missionsföreningens verksamhet. År 1891 annonserades t o m ett "uppbyggelsemöte" i missionshuset från predikstolen.¹⁰⁶

Väckelsens folk höll på husandakten i traditionell mening. De många predikosamlingar, andaktsböcker och postillor, som gavs ut inom rörelsen, är ett tecken på detta. Man kunde emellertid också samlas till konventiklar, där människor från andra hushåll och rentav från andra församlingar deltog.¹⁰⁷ Även om missionsfolket var lojala mot kyrkan och prästerna var varsamma, när de kritiserade, så innebar detta ändå en ökad spänning mellan olika ämbets- och församlingsideal. Det återverkade på möjligheterna att genomföra det kyrkliga undervisningsprogrammet.

Övriga i församlingen var mer utsatta för den fortskridande sekulariseringen. En sagesman berättar på tal om husfaderns uppgift att ta upp bordspsalmen, att "alla ville inte höra sådant".¹⁰⁸ Det var förklarligt om många husfäder tvekade, när de inte drevs av något starkare engagemang. Det fanns nog fog för Gottfrid Billing att 1903 uppmana folket att ta upp seden med husandakt igen. Eljest hotade ett av de allra viktigaste undervisningstillfällena i det kyrkliga undervisningsprogrammet att falla bort.

4:6 HUSFÖRHÖR

Inledning

I KL 1686 betonades prästens ansvar för att den kristna undervisningen försiggick i varje hem. För att kontrollera detta

skola prästerna hålla vissa längder på alla sina åhörare, hus ifrån hus, gård ifrån gård, och veta besked om deras framsteg och kunskap uti deras kristendomsstycken, driva med flit därpå, att barn, drängar och pigor läsa i bok och se med egna ögon vad Gud i sitt heliga ord bjuder och befäller.¹

I Konventikelplakatet 1726 skärptes inriktningen på besök och kontroll av de enskilda husen. Som komplement till katekesförhören skulle prästerna enligt plakatet

esomoftat besöka sina åhörare i deras hus eller där sådant bekvämligen ej låter sig göra då några hus i staden eller byar på landet i sänder sammankalla på det de med all säkerhet måge förnimma deras framsteg i kristendomen och dem till den rätta salighetens grund och kunskap föra.²

Religionsstadgan 1735 upprepade bestämmelserna från 1726. Dessa konkretiserades ytterligare i fråga om arbetet i de stora städerna. Uppgifterna skulle fördelas mellan kyrkoherdarna och kapellanerna. Var och en skulle svara för förhören i sitt distrikt. Dessa skulle bytas ut kontinuerligt så att man skulle kunna kontrollera varandras arbete.³

I Fleninge försökte prästerna leva upp till de aktuella bestämmelserna. Besöken i husen och husförhören betraktades som en viktig del av prästens arbete.⁴

Kallelse till husförhör

Mässlysningsbok och visitationsprotokoll

Man inbjöd till husförhör genom att lysa på i kyrkan att "var och en vare erinrad, att flitigt och samfälligt bevista förhöret till dess uppmärksamma och kristeliga begagnande".⁵ Eftersom man enligt lag var skyldig att delta kunde man åläggas plikt om man uteblev. Detta gällde mellan åren 1765 och 1888.⁶ Trots detta var närvaron långt ifrån total. Med minskande kyrklighet nåddes efter hand allt färre av kallelserna från predikstolen.

I ämbetsberättelserna redogjorde prästerna för sina åtgärder att kalla församlingen till husförhör. 1822 hölls husförhören "efter tjänstehjons flyttningen den 24 oktober". 7 à 8 hushåll kallades och "varje person av de yngre i synnerhet" förhördes särskilt. 1849 brukade omkring 50 personer kallas till varje förhör.⁷ 1856 kallades 10 à 12 hushåll till förhör samtidigt. Dessa hölls enligt ämbetsberättelserna i oktober eller november.⁸

Husförhørsperioder

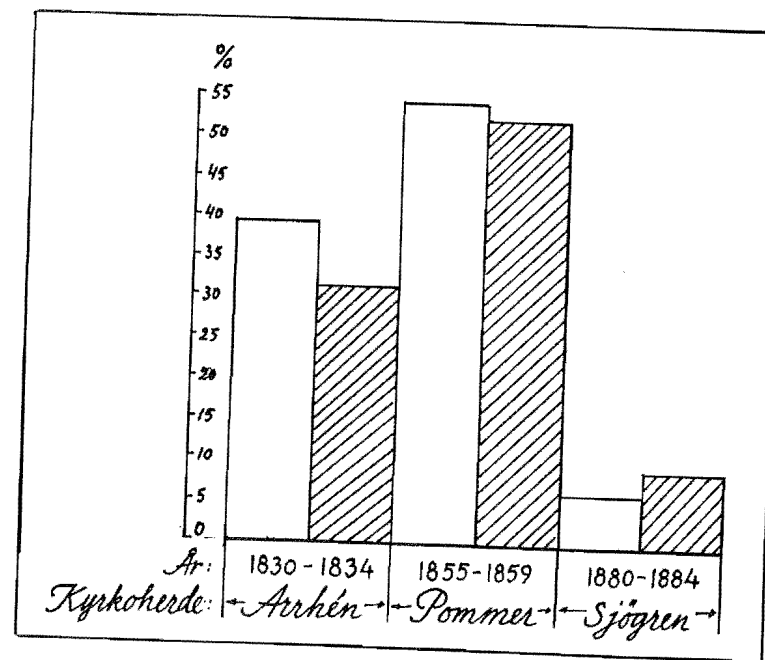
Ämbetsberättelsernas uppgifter om tid för husförhör stämmer väl med de pålysningar som gjorts (figur 14).⁹ Husförhör som hölls under trettondedagstiden var i regel sådana förhör, som man inte hunnit med före jul.

Ett försök att flytta husförhören till eftervåren och försommaren gjordes när klockaren Ramberg var vice pastor i slutet av 1840-talet. Rambergs motivering var att det skulle bli lättare att förflytta sig.¹⁰ Försöket misslyckades. Man återgick efterhand till den gamla traditionen med husförhör på hösten. Husförhör förlagda till försommaren kolliderade troligen med angelägna sysslor i jordbruket. Natur och kultur bestämde hur det kyrkliga undervisningsprogrammet skulle utövas.¹¹

Husförhørsfrekvens

Fram till Arrhéns sista år hade husförhören hållits med tämligen stor trohet. Under tiden från 1850 började seden svikta. När Pommer blivit kyrkoherde vid mitten av 1850-talet gjordes kraftiga försök att upprätta husförhörstraditionen. Figur 15 visar att Pommer lyckades. Under vakansen efter Pommer 1869-70 var husförhörsdeltagandet också intensivt.¹²

Under 1870-talet föll husförhørsaktiviteten drastiskt. Pommers efterträdare Sven Olof Sjögren orkade inte med dem. Han skrev själv i en ämbetsberättelse 1876: "I följd av pastors sjuklighet hava husförhör icke varje år blivit hållna."¹³ På 1880-talet misslyckades man med att ta upp husförhörsleden igen (figur 15). Totalt deltog då knappt 10 %. Fleninge och Gunnarlundas män deltog knappast alls (bil 3).¹⁴

Figur 15 Andel individer som deltog i husförhör. Femårsperioder.
Källa: DDB.

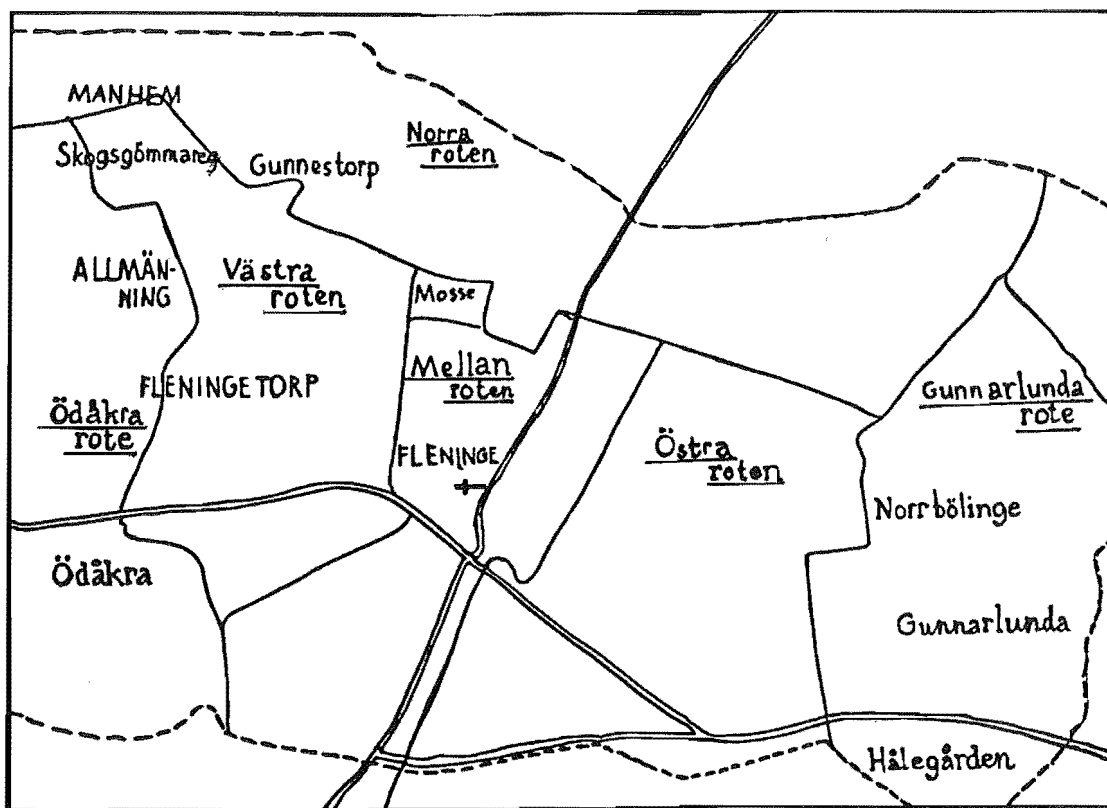
Under förra delen av undersökningsperioden var uppteckningen till husförhörslängderna ett viktigt inslag i husförhören. Detta innebar, att man jämförde husförhörslängdernas uppgifter om vilka som bodde på de olika fastigheterna med det faktiska förhållandet sådant det framgick av muntliga uppgifter under husförhören. Detta var ett viktigt skäl för alla att infinna sig till husförhör. Arrhén formulerade det så:

efter slutat förhör företages ... uppteckning till husförhörslängden, varvid ingen oreda får äga rum genom någons uteblivande vid denna angelägna uppgift på isynnerhet det inflyttande folket. Sexmännen erinras också vänl. att vara tillstädes för att lämna nödiga upplysningar.¹⁵

Senare övergick man till att hålla särskilda uppteckningar inför mantalsskrivningen. Då kunde husförhören utnyttjas bättre för sitt egentliga ändamål. Samtidigt kunde de som inte önskade närvara vid husförhöret utebli utan risk för att tappas bort i längderna. För dessa var husförhöret inte längre aktuellt som undervisningstillfälle.¹⁶

Roteindelning

Omkring 1830 var Fleninge församling indelad i sex förhørsrotar.¹⁷ Denna rotindelning bestod till sin grundstruktur under hela 1800-talet. Vissa förändringar av marginell natur gjordes. 1839 flyttades Fleninge 17 från östra roten till mellanroten. Fleninge nr 17 var Gästgivaregården. 1842 lades Fleninge nr 18 till mellanroten; 1843 Fleninge 19. En viss koncentration till roten 'mitt i byn' kan alltså konstateras. Förändringarna var dock små fram till slutet av undersökningsperioden (figur 16).

Figur 16 Karta över husförhørsrotarna.

Källa: Mässlysningsboken Fleninge

-----=församlingsgräns
———=rotegräns
=====
———=landsväg

Minskande aktivitet föranledde prästerna att slå samman rotarna. 1888 och 1889 hölls fem förhör i stället för sex. Endast norra roten lämnades orörd. Den hade minst tradition och behandlades också i andra sammanhang för sig, t ex när det gällde att bygga ut skolväsendet.¹⁸

Det är inte orimligt att tänka sig att sådana justeringar i gammal, traditionell roteindelning medverkat till att folk inte kom till förhören i samma utsträckning som förr. Prästen var själv medveten om att det var krångligt, när man förändrade organisationen. Han fogade rentav en minnesanteckning till pålysningen 1888: "torde läsas 2 ggr".¹⁹

Ännu svårare blev det 1890. Prästen försökte då organisera tre förhör. Ingen rote fick ha kvar sin gamla organisation.²⁰ En pålysning 1891 tyder på att detta blev för mycket för församlingsborna. Då förenklade prästen husförhørsorganisationen till fyra förhör. Indelningen var enkel:

- 1 Mellanroten + Östra roten
- 2 Norra roten
- 3 Ödåkra + Västra roten
- 4 Gunnarlunda rote²¹

Detta liknar det som man sedan 1860-talet tillämpat i skolsammanhang. Sockenstämman beslöt den 3 april 1861 att man skulle inrätta tre rotar för roteskolor som ett komplement till den centrala skolan i kyrkbyn. De tre rotarna var: 1 Ödåkra + Fleningetorp + del av allmänningen 2 Norra rotens västra del + del av allmänningen 3 Gunnarlunda och Norrbölinge med nr 29. Den 14 augusti 1870 beslöt kyrkostämman att tills vidare inställa undervisningen i norra roten för att undervisningen i de båda andra rotarna, dvs i praktiken i Ödåkra och Gunnarlunda "må kunna fortgå så mycket längre". Norra roten fick senare sin egen skolorganisation och ett eget skolhus, Fleninge norra skola.²²

Det försiggick alltså en successiv anpassning till skolan i fråga om husförhören liksom när det gällde barn- och ungdomsundervisningen. Dessa förändringar i roteorganisationen gjorde husförhören "hemlösa" och traditionslösa. De miste sin sociala funktion. Skolans framväxt bidrog till att de också miste sin religiösa funktion, i varje fall för de yngre församlingsmedlemmarna.

Lokal och tid för husförhör

Husförhören hölls till en början enligt gällande stadgar i hemmen. I rote nr 1, Ödåkra by, hölls flest husförhör på nr 4 och nr 1. Skolan började användas omkring 1870. Eftersom det var långt från Ödåkra till kyrkbyn och kommunalrummet användes skolorna som förhørslokaler under hela 1880-talet.

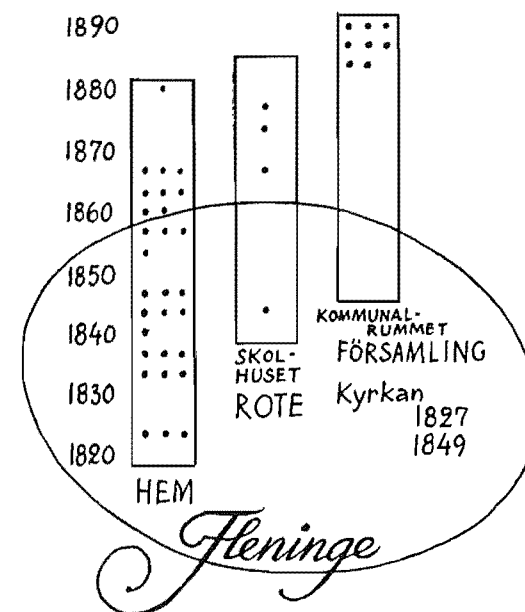
Det var inte något litet åtagande att ta emot ett husförhör. I Ödåkra by deltog år 1830 65 personer i husförhör på gård nr 4; 1835 kom 48 personer till samma gård. 1840 samlades 51 personer hos Pål Persson. 50 personer samlades på nytt på nr 4 år 1845; 1860 mötte 75 personer upp hos Sven Johansson och 1865 kom 88 Ödåkrabor till gård nr 1.²³ Om alla verkligen deltagit hade det inte varit lätt för värdfolket.

Det är förklarligt om det var de fastigheter, som var störst både till invånarantal och byggnader, som i första hand tog emot husförhören. I Ödåkra hölls således många förhör på Ödåkra nr 1 hos rusthållaren Per Nilsson. Hans gård beskrevs 1828 så: "har rymlig gårdstomt, av åbyggnaden är stugelängan ny av eke korsvirke med dels tegel, dels lerväggar i utmärkt gott stånd, och de övriga byggnaderna, av eke korsvirke med lerväggar och brädeskätte väggar i försvarligt stånd tillsammans med 87 väggarum, 3 eldstäder och 2 brunnar vid gården ..." Hos Assar Sonesson på nr 4 mötte man en "rymlig gårdstomt, åbyggnader av eke korsvirke med lerväggar, tillsammans 90 väggarum, större delen i gott stånd. 2 eldstäder och 2 brunnar". En mindre gård, som tog emot husförhör, var Ödåkra nr 3. Där bodde Nils Persson på en "liten gårdstomt, sammanbyggda med Håkan Nilsson åbyggnader av ekevirke i försvarligt stånd, tillsammans 50 väggarum, 3 eldstäder, 1 brunn".²⁴

I västra roten hölls under undersökningsperioden flest husförhör på gård nr 7 och på Fleningetorp. Under slutet av 1860-talet började man hålla husförhören i olika skolor i roten. På 1880-talet prövade man att förlägga husförhören till kommunalrummet, alltså utanför roten.

I mellanroten hölls under perioden flest husförhör på nr 15 och 19. Eftersom denna rote låg centralt i församlingen användes någon gång kyrkan. Skolorna började användas på allvar under 1870-talet. På 1880-talet förlades husförhören till kommunalrummet (figur 17).

"Utflyttarna" i norra roten höll flest husförhör på nr 24,²⁵ samt på gårdarna 16 och Fleninge Gunnestorp. Även i denna rote prövade man att förlägga husförhören till skolhuset kring 1870. På 1880-talet använde man huvudsakligen skolan eller kommunalrummet.

Figur 17 Lokaler för husförhör i mellanroten 1826-90.

Källa: Mässlysningsboken Fleninge . =ett husförhör

I östra roten hölls flest förhör på nr 28. Ibland hoppade man över östra roten vid de årliga förhören. Det kan ha berott på att man hade lokalproblem. Roten hade knappast någon naturlig anknytning vare sig till skolan i kyrkbyn eller exempelvis till Gunnarlunda skola. När omorganisationen av husförhören genomfördes under 1880-talet använde man mest kommunalrummet kyrkbyn.

I Gunnarlunda var det inte heller små skaror, som deltog. Hos Per Persson i Norrbölinge samlades 1830 71 personer; hos Per Gunnesson 1835 63 stycken. 1840 var 48 personer i husförhör hos byggmästaren Nils Stensson på Gunnarlunda 36. Hos Ola Olausson infann sig 1860 83 personer och till Bengt Jönsson i Norrbölinge kom 91 1865. I Gunnarlunda skolhus deltog 1870 88 personer. Husförhörstraditionen hade då ännu grepp om församlingsborna. 1885 däremot, då husförhör hölls i Gunnarlunda skolhus, infann sig endast 8 personer, varav 7 var kvinnor. Då hade husförhör hållits regelbundet i skolan sedan 1881.²⁶

Skolan tycks inte ha varit en lokal, som kunde bidra till att vidmakthålla husförhörstraditionen. En antydning om hur folk reagerade på husförhör i skolhuset gav Hans Persson i sina dagboksanteckningar: "Husförhör i skolan, kort och gott."²⁷ Förhöret hade blivit en formsak. Draget av förmaning, uppbyggelse och församlingsgemenskap försvann.

Det stora åtagande, som ett husförhör innebar, kan ha varit en viktig orsak till att man efter 1870 övergick till att hålla de flesta husförhören i skolorna. Det var i regel endast de större gårdarna, som kunde ställa upp. Enligt ämbetsberättelsen 1871 hölls husförhören numera i skollokaler, "detta senare på församlingens begäran".²⁸ 1881 förklarade pastor att "då skolhus finnas inom alla rotarne i socknen, hållas husförhören i de respektive skolhusen".²⁹

Denna utveckling var knappast till fördel för det samspel mellan hem och kyrka, som ju var den grundläggande principen för det kyrkliga undervisningsprogrammet. Utflyttningen från hemmen diskuterades naturligtvis av de kyrkliga myndigheterna. Vid prostvisitationen 1871 "förklarade sig pastor sinnad att, såvitt som möjligt är, återföra husförhören till hemmen".³⁰ Uppenbarligen hade pastor ingen framgång i detta lika litet som när det gällde barndopen. 1868 kom mycket folk till husförhör i skolorna i Ödåkra och Gunnarlunda. De många uteblivna husförhören på 1870-talet skulle kunna ha orsakats av att Sjögren förutom problemen med sin hälsa också haft svårt att få gårdar, som ville ta emot husförhör. 1885 kom bara 14 personer till Ödåkra småskolehus.³¹

Det minskade deltagandet i husförhören resulterade i förändringar av husförhörsdagar och tiderna för dem.

I regel började husförhören kl 9 fm. De koncentrerades till en eller en och en halv vecka. Det innebar att pastor kunde ha de sex husförhören i Fleninge på måndag - fredag samt ett förhör antingen på lördagen eller på en dag i en intilliggande vecka.³² Denna grundprincip stod sig under Arrhéns tid som kyrkoherde även om han inte alltid genomförde programmet. Kyrkoherde Pommer fortsatte i samma anda, men försökte fördela förhören på två veckor och förlägga dem till exempelvis tisdag, onsdag och torsdag. Husförhören började då 9 eller 10 på förmiddagen.³³

När man omkring 1870 började förlägga husförhören till skolorna införde man principen att ha ett förhör på förmiddagen och ett på eftermiddagen. Uppenbarligen var detta rationellt. Prästen kunde vara kvar i skollokalen. Man hade inte den tidigare yttre organisationen med förplägnad och tid för samvaro grannar emellan och mellan präst och församlingsbor att ta hänsyn till. Det första förhöret började i regel kl

1/2 9 på morgonen och det andra kl 1 em. 1869 och 1870 hölls denna form för husförhör i Fleninge skolhus. Deltagandet var godtagbart.³⁴ I början av 1870-talet hölls inga husförhör, men 1875 försökte man med halvdagsförrättningar dels i hem (i västra roten och Gunnarlunda rote samt i norra roten), dels i skolor och sockenstuga. Det är ovisst vad som blivit av dessa utlysta förhör. De har inte registrerats i längderna.³⁵

När man försökte blåsa liv i husförhörstraditionen på 1880-talet ville man undvika organisationen med två förhör per dag. I regel höll man förhören på förmiddagen och i skollokaler. Deltagarfrekvensen var starkt vikande. Husförhören flyttades från hem och kyrka till skollokaler och kommunalrum. Banden mellan kyrka, prästgård och hem lösgjordes. Deltagandet minskade. Roten och skollokalen blev nya centra i församlingen.

Innehåll och metod

Alla som kom till husförhör prövades i innanläsning. Ur den lutherska kyrkans synpunkt var detta en grundfärdighet, som alla måste besitta. I ämbetsberättelserna påpekas oftast, att "alla äldre kunna läsa i bok".³⁶ Provet i innanläsning 1871 bestod tydligen av uppläsning av en nytestamentligt text.³⁷

Efter detta gemensamma prov för äldre och yngre vidtog "det egentliga förhöret".³⁸ I detta deltog framför allt barn och tjänstefolk. Det var gammal tradition. I ämbetsberättelsen 1822 meddelades att "varje person av de yngre i synnerhet ... särskilt förhöres". Indirekt var detta förhör emellertid en kontroll av husfaderns och husmoderns ambition att lära sina barn och sitt övriga husfolk de elementära kristna texterna. Därför skulle de vuxna vara närvarande vid husförhöret även om "frågor icke ställas på de äldre".³⁹

Man delade upp förhöret så att barnen förhördes på förmiddagen och tjänstefolket på eftermiddagen.⁴⁰ När skolan tagit över mer och mer av den kristna barnundervisningen på anvisning från prästen blev övergången till "halvdagsförhör" naturlig. Husförhöret fick främst till uppgift att förhöra tjänstefolket.

Av tradition stod Luthers lilla katekes och dess utveckling av Swebilius och Lindblom i centrum för förhöret. Efterhand fördes nya moment in i husförhören. 1822 gavs anvisningar vid husförhören för konfirmandläsningen.⁴¹ På 1840-talet slog det ökande missionsintresset igenom. Då meddelade Arrhén i kyrkan att möjlighet till missionsoffer skulle ges vid husförhören.⁴² I ämbetsberättelsen 1868 omtalas, att

"predikoförhör hållas vid husförhören, då tiden sådant medgiver".⁴³ Detta kan antyda, att husförhören efterhand blev mera samtal än regelrätta kunskapskontroller. Denna utveckling var förklarlig i en situation då den mekaniska utanläsningen kritiserades från många håll.⁴⁴ Människor kom inte längre till de traditionellt utformade husförhören. Kyrkoherden Hammar skrev i sin ämbetsberättelse 1890 att "husförhören hållas på efterhösten; deras antal ... 3 i Fleninge, synes vara mer än tillräckligt, då de ... äro föga besökta, och det till den grad, att förhör måste inställas på grund därav att ingen av de kallade infunnit sig".⁴⁵ 1903 var Hammar mer optimistisk. Åtta a tio husförhör årligen ansågs tillräckligt. Icke på långt när alla inställde sig, "men dessa förrättningar äro dock talrikt besökta". Det var inte längre fråga om "egentl. förhör" utan "i stället brukas s.k. bibelsamtal och bibelförkl."⁴⁶ Denna innehållsliga förändring och den förnyade metodiken räddade husförhören undan ödet att bli ifrågasatta till döds.

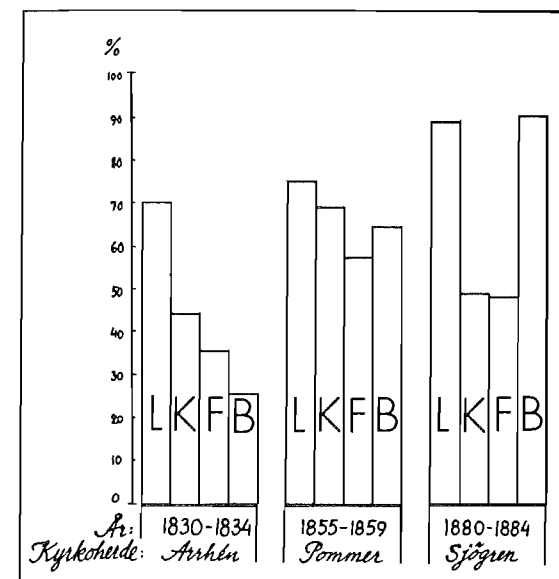
Av de betyg, som skrevs in i husförhörslängderna, kan man se utvecklingen i fråga om kunskaper i Fleninge (figur 18). Under perioden 1830-34 gavs läsbetyg åt 70 % av populationen; 43 % fick betyg i katekes och 35 % i förklaringar. Betyg i begrepp gavs endast åt 24 % av deltagarna.

Åren 1855-59 fick 75 % läsbetyg. Det innebar en viss höjning. Betyg i katekes gavs åt 69 % och i förklaring till 57 %. Fler individer var nu kvalificerade för dessa betyg. Mest anmärkningsvärt är att 65 % antecknades för betyg i begrepp. Det är nästan tre gånger så stor andel som under föregående period (figur 18).

Under åren 1880-84 fortsatte denna tendens. Nu hade 89 % antecknats för läsbetyg och 90 % för betyg i begrepp. På 50 år hade alltså möjligheten att ge betyg i begrepp ökat från 24 % till 90 %. Läsbetygen ökade från 70 % till 89 %. En viktig förklaring till detta är den utbildning barnen fick i skola och konfirmationsundervisning. Andelen betyg i katekes och förklaring är lägre (figur 18). Detta förklaras av att prästerna efterhand övergick till att bara ge betyg i läsning och begrepp. Betyget vid konfirmationen omprövades sedan knappast.

Andelen läskunniga inte bara steg. Kvalitén på läskunnigheten ökade också. Under de tidigare perioderna var medelbetyget i läsning B. En karakteristisk förändring skedde under den senare perioden. De dominerande betygen blev AB och B. Betygen i katekes och förklaring var ungefär desamma under hela undersökningsperioden. Eftersom det tidigare framgätt, att nattvardsbarnens betyg i katekes sjönk något, kan den bibehållna andelen betyg i katekes förklaras av att de äldre i den grupp som lät sig prövas upprätthöll sina kunskaper. Betyget i begrepp sjönk något under 1800-talet. Fler fick dock betyget AB och B. Eftersom samtidigt andelen satta betyg kraftigt

ökade bör detta tolkas som ett uttryck för tillväxt i begreppskunskapen bland de förhörda under århundradets senare del (figur 18).⁴⁷

Figur 18 Andel personer som erhållit betyg i läsning (L), katekes (K), förklaring (F) och begrepp (B). Femårsperioder.
Källa: DDB.

Husförhör ifrågasatt

Av uppteckningar att döma satte inte husförhören några större spår i människors minne omkring sekelskiftet. Ingen av sagesmännen i LUKA har erfarenhet av husförhör: "Far har berättat att man samlades på någon gård. Prästen kom dit och hörde ... Särskilt hördes buden, Fader Vår och tron". Rester av förhören på kyrkogången fanns dock kvar.⁴⁸

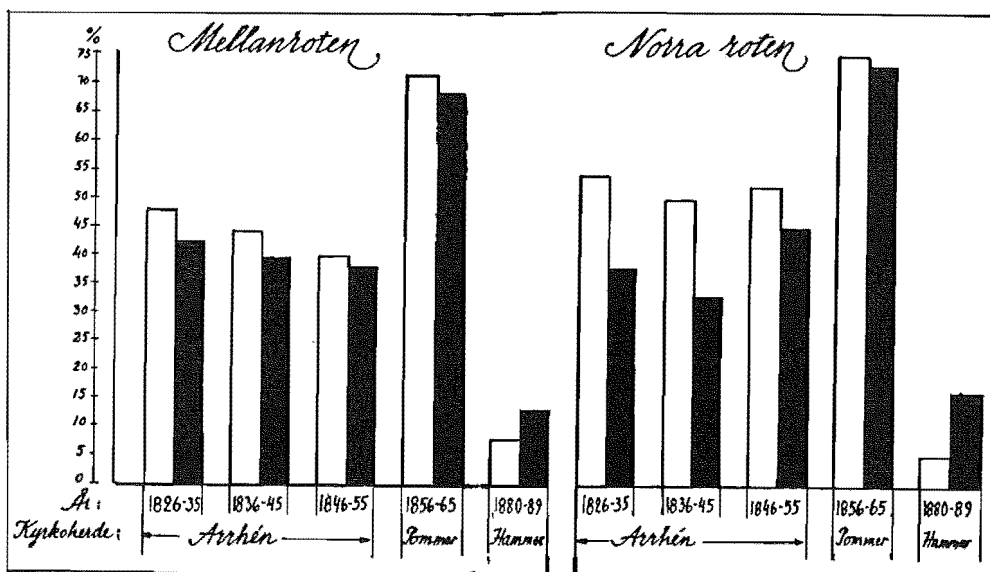
Byar och rotar

Någon större skillnad mellan de olika byarna med avseende på husförhörsfrekvens kan man inte notera (bilaga 3). Ödåkra fick inte järnvägsstation förrän 1885.⁴⁹ Det har

alltså knappast påverkat traditionen under undersökningsperioden.

Husförhörsdeltagandet i mellanroten, som låg kring kyrkan, jämfört med deltagandet i norra roten, "utflyttarroten", visar inga markerade skillnader. Man kan möjligen iaktta en viss tendens till att männen visar mindre aktivitet i utflyttarroten mot slutet av perioden jämfört med mellanrotens män (figur 19). Detta var inte nytt. 1866-70 gick 79 % av männen i norra roten till husförhör. I mellanroten deltog 86 %. Vid husförhöret 1873 kom 13 % av norra rotens män mot 15 % av mellanrotens. Differenserna är emellertid små.

Kvinnorna i norra roten blev efterhand flitigare i husförhör än kvinnorna i mellanroten (figur 19). Det antyds också i en jämförelse under perioden 1866-70 (81 % för kvinnorna i norra roten jämfört med 80 % för kvinnorna i mellanroten). 1873 deltog 26 % av kvinnorna i norra roten mot endast 13 % av kvinnorna i mellanroten.

Figur 19 Andel individer som deltog i husförhör i Mellanroten och Norra roten. Femårsperioder 1826-89.

Källa: DDB.

Skillnaderna mellan rotarna kan inte stödja tanken på att utflyttade rotar var sämre husförhörsdeltagare än traditionella rotar.⁵⁰ Männens sämre aktivitet i norra roten jämfört med mellanrotens män kan möjligen vara ett uttryck för att seden upplöstes snabbare i församlingens minst traditionella delar. Mot detta talar dock kvinnornas bättre deltagande.

Aldersgrupper och husförhör

De som var omkring 20 år 1820 deltog i husförhör i samma omfattning som normalbefolkningen. I medelålderna sjönk aktiviteten framför allt bland kvinnorna. När man blivit äldre gick man åter flitigare till husförhör. Tydligt var medelålderns krav från hem och barn starkare än husförhörsförpliktelsen (bil 4).

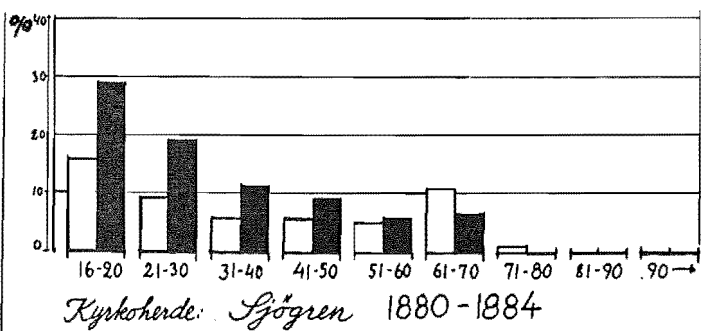
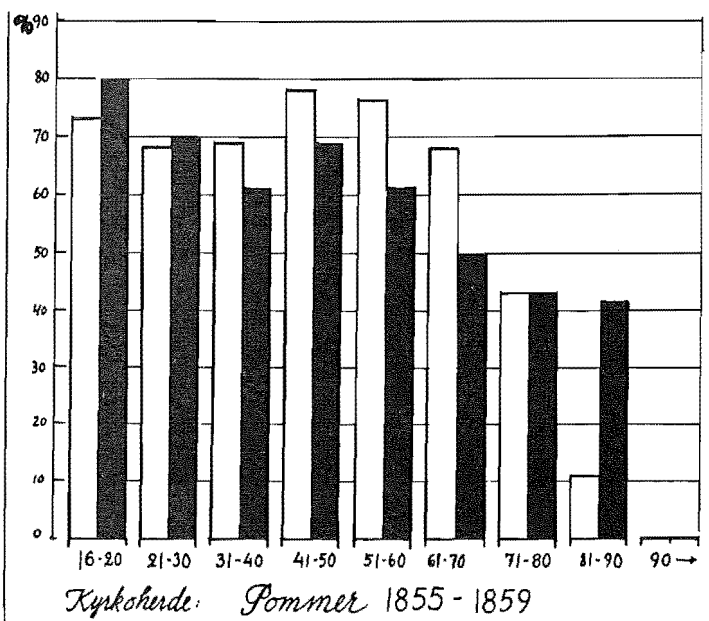
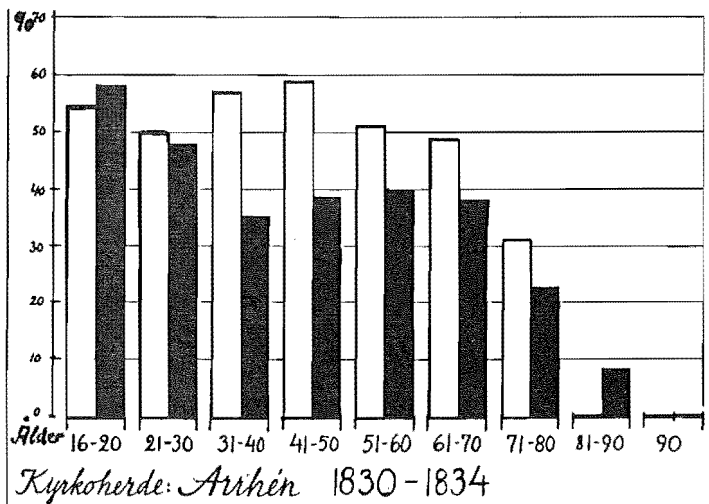
Gruppen 16-20-åringar är av särskilt intresse. Den påverkades bl a av den skola, som höll på att genomföras.

Under perioderna 1830-34, 1855-59 och 1880-84 följde denna åldersgrupp den allmänna tendensen inom församlingen. De deltog hyggligt under 1830-talets förra del, hade bra deltagande på 1850-talet och lågt deltagande på 1880-talet (figur 20).

Redan på 1830-talet fanns det 16-20-åringar som inte deltog i husförhör: 1830 12 pojkar, 1831 28, 1832 23, 1833 18 stycken. Motsvarande år uteblev 15, 35, 24 och 13 flickor. Detta innebar att knappt hälften av ungdomarna faktiskt uteblev under början av 1830-talet (DDB).

I slutet av 1850-talet hade situationen förbättrats. Denna utveckling torde kunna tillskrivas det faktum, att ett utbyggt skolväsende gav en bättre uppföljning av ungdomarna i församlingen och en större respekt för de undervisande aktiviteterna. Detta gällde samtliga inom församlingen vid denna tid. Kyrkoherde Pommer lade stor vikt vid skola och undervisning. Det gav resultat över hela fältet. Av ungdomarna i åldern 16-20 år uteblev nu inte mer än cirka 1/4. Under perioden 1880-84 deltog däremot mindre än 1/4. Omslaget var alltså kraftigt i åldersgruppen. Jämfört med övriga åldersgrupper höll man dock ställningarna väl.

Mest aktiva husförhörsdeltagare under de båda tidigare perioderna på 1830- och 1850-talet var män i åldrarna 30-50 år. Bland kvinnorna var de yngre flitigast medan kvinnorna i medelåldern deltog sämre i husförhör än både de yngre kvinnorna och män i motsvarande ålder (figur 20).

Figur 20
Andel individer i olika
åldrar som deltog i hus-
förhör. Femårsperioder.
Källa: DDB.

Under perioden 1880-84 hade däremot kvinnorna i praktiskt taget alla åldersgrupper högre aktivitet än männen (figur 20). Dessa tendenser tyder på att den sociala situationen spelat en viktig roll när det gällde viljan att delta i husförhör. Så länge husförhørsaktiviteten hade betydelse för det sociala anseendet, upprätthöll man den särskilt bland bönderna. När husförhöret spelat ut sin roll som socialt kontrollinstrument deltog man inte heller i samma utsträckning. De religiösa motiveringarna för husförhöret var inte starka nog att i sig motivera ett högt deltagande för någon grupp.

Deltagandet under 1880-talets förra del uppvisar en profil, som avviker markant från de båda tidigare undersökta perioderna. Huvudaktiviteten på 1880-talet fanns bland de yngre åldrarna. Framför allt var det kvinnorna som kom. Av 256 deltagande kvinnor över 16 år under perioden 1880-84 var 216 ogifta. 205 av dem var inte äldre än 40 år. Den största gruppen var kvinnliga jordbruksarbetare, dvs pigor och kvinnor utan särskild yrkesangivelse, t ex hemmadöttrar. Av deltagande 147 män var 93 ogifta. 50 var bönder, 43 var jordbruksarbetare, dvs drängar, och 17 var utan speciell yrkesangivelse, mest hemmasöner. 102 av 147 var 40 år eller yngre (DDB).

Bönderna försökte se till att drängar och pigor kom iväg till husförhör, även om de inte gick själva. Hos en grupp bönder levde fortfarande det gamla lutherska ämbetsansvaret: det ålåg husbonden att följa upp den kristna fostran av dem, som han fått sig underställda.

Detta förhållande kan man skönja vid en jämförelse mellan gårdarna Fleninge 15 och Fleninge 6/31. På Fleninge 15 var den förut nämnde Hans Persson husbonde under lång tid. Han sökte bevara den traditionella livsstilen samtidigt som han i egenskap av skjutsbonde kom i kontakt med världen utanför Fleninge. På Fleninge 6/31, som var boställe för kronan, växlade ledningen och traditionen hann ej rota sig. Fleninge 6/31 hade också fler anställda: under perioden fanns sammanlagt 411 individer på Fleninge 15 och 775 på Fleninge 6/31.

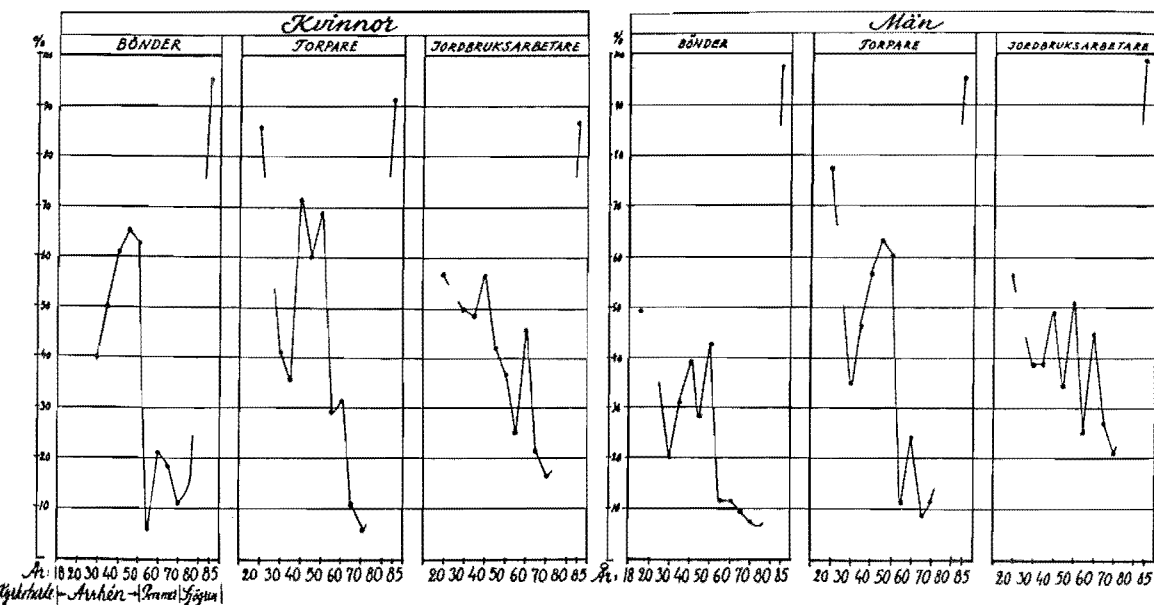
Skillnaderna på deltagande i husförhör i stort mellan de båda gårdarna är inte anmärkningsvärda. Av dem som deltog i husförhör under 1830-34 gick dock hälften eller fler också till nattvarden på Fleninge 15. Från Fleninge 6/31 deltog ca 1/3. Under 1855-59 kom mer än hälften av husförhørsdeltagarna från Fleninge 15 också till nattvarden. Från Fleninge 6/31 deltog ca 2/3 av männen och hälften av kvinnorna. Under perioden 1880-84 deltog endast två från Fleninge 6/31 både i husförhör och nattvard, en man och en kvinna. Från Fleninge 15 deltog nio personer, tre män och sex kvinnor.

Under perioden 1880-84 framträder en klar skillnad mellan gårdarna 15 och 6/31. Det gäller de ogiftas husförhörsdeltagande. Från Fleninge 15 deltog 23 % män och 43 % kvinnor. Från Fleninge 6/31 var motsvarande siffror 3 och 12 %. Eftersom de ogifta oftast var tjänstefolk kan man tolka siffrorna så att från den gård som hade störst kontinuitet och en mera stabil miljö sändes fler till husförhör. Kanske vilade ännu något av husfaderns ansvar och kristliga omsorg över gården Fleninge 15. Ett faktum är att av de individer män och kvinnor, som faller under kategorin bönder under undersökningsperioden, gick flest från Fleninge 15 till husförhör. Från Fleninge 6/31 gick man knappast alls.⁵¹

Husförhöret - en klassfråga?

Bönderna var länge angelägna om att delta i husförhören. I början av 1800-talet var också torparna aktiva. Under perioden 1830-1850 hade de senare emellertid sämre husförhørsaktivitet än bönder och jordbruksarbetare (figur 21).

Detta kan ha olika förklaringar. Torparna var beroende av bönderna, men tillräckligt självständiga för att inte känna sig tvingade att uppträda som medlemmar i bondens hushållsstånd vid husförhören, som den gamla hustavlan förutsatte. Den friheten hade knappast drängar och pigor ännu.

Figur 21 Andel individer i olika socialklasser som uteblev från husförhör 1820-85. Tioårsintervall. Källa: DDB.

En annan förklaring till att torparna just under 1830-1850 minskade sin aktivitet kan vara att människor kunde känna sig kränkta. Prosten Arrhén var ibland hård och överlägsen. Han skydde inte att ta till hårda ord. Det framgår av Måsslysningsboken. Kanske kan det någon gång ha gått till i Fleninge som i följande skildring från 1800-talets mitt:

Det är icke ovanligt, att präster begära, det äldre personer av tjänande klassen - på landet även husbönder - skola bevista husförhören varje år, och om detta uraktlåtes, tilltala dem i andra personers närvaro med hårda ord och förebåelser ... Är det icke nog, att en äldre person iakttagert en oförvitlig vandel och bevistar gudstjänsten för att kunna slippa ifrån den skärself, som kallas husförhör, och om prästerskapet icke av eget intresse något lossnar på banden, så hoppas vi, att riksdag och kyrkomöte, om det är behövt, snart nog skola göra det.⁵²

Det finns mera som tyder på att social mindervärdeskänsla kan vara en förklaring till uteblivet husförhörsdeltagande.

Kvinnor, som var arbetare eller gifta med arbetare, deltog inte alls i husförhöret under perioden 1880-84.

Det gjorde inte heller hantverkarnas kvinnor. Manliga arbetare deltog praktiskt taget inte (2 %) och knappast heller manliga hantverkare (4 %). Soldaterna och deras hustrur var inte mycket flitigare. Ingen kvinna från den obesuttna gruppen deltog och männen från samma grupp svarade endast för 2 av 41 möjliga husförhörsdeltagande under perioden. Samma iakttagelser gör man beträffande det fåtal tjänstemän och småföretagare, som fanns. Tendenser i samma riktning hade funnits under de tidigare perioderna. Marginalgrupperna nonchalerade alltmer husförhöret. Det var bönderna med deras pigor och drängar som gjorde det möjligt att upprätthålla spillrorna av husförhörsleden på 1880-talet.

Kanske kan man säga att husförhöret blev en klassfråga? Marginalgrupperna hade svårt att hävda sig i den bondedominerade sociala strukturen. De önskade möjligen markera sitt oberoende.⁵³

Mot ett öppnare samhälle

Viktigare för husförhårets tillbakagång var dock antagligen den "öppning" som Fleninge genomgick under senare delen av 1800-talet. Nyårsafton 1870 noterade Hans Persson i sin dagbok att "jag har varit i staden 59 gånger) ... det var mycket".⁵⁴ Kontakter med andra regioner, ut- och inflyttning över församlingsgränserna, tidningspress och sociala rörelser, emigration och kommersialisering samt kontakt med fria, nyevangeliska rörelser bäddade för en kris i programmet om det livslånga lärandet i församlingen. Sammanhållningen och gemenskapen var inte längre så nödvändig och förpliktande, som den varit under 1800-talets förra del. Många av de sociala frågor, som hållit kyrkoförsamlingen samman, hade genom de nya kommunallagarna på 1860-talet förts över till andra organ än de, som ingick i den kyrkliga beslutsprocessen. Församlingsbegreppet i ortodox mening fick allt svårare att göra sig gällande.

Där väckelsetradition från pietism och herrnhutism levde kvar klarade sig husförhåren bättre. Så blev utvecklingen i väckelsebetonade församlingar t ex i Blekinge.⁵⁵ I Allerum fanns en sådan tradition. Det bör vara detta som ligger bakom ett konstaterande av Hammar 1890 att även om husförhörsseden rasat kraftigt i hans pastorat som helhet, så hade den dock hållit sig kvar i ett tiotal rotar. I dessa kunde Hammar fortsätta den traditionella formen för husförhör. I andra rotar måste han arbeta längs nya vägar. Där kunde det framväxande folkkyrkliga idealet bli en god hjälp. Samtal istället för direkta förhör och kunskapskontroller markerade erbjudandet om tro och inte kontroll av tro.⁵⁶

Tradition i kombination med ett öppnare arbetssätt från prästernas sida möjliggjorde en anpassning av arbetsformerna i Fleninge. Komminister Novén var en mycket omtyckt man och kyrkoherde Hammar hade god kontakt med sina församlingsbor. Därför kunde Hammar vara mer optimistisk inför husförhåren runt sekelskiftet än många av hans mera traditionellt arbetande ämbetsbröder.

Att försöka upprätthålla kyrklig sed med hjälp av den auktoritet som det kyrkliga och prästerliga ämbetet ändå fortfarande hade ledde till kritik. 1868 skrev den prästkritiska ÖP:

Nattvardsungdomens undervisning samt husförhåren äro de fält där prästen kan upprätthålla sitt välde och inplanta statskyrkans dogmer på folket, dels i unga oerfarna sinnen och dels på den enfaldige, varföre också dessa institutioner drivas till det yttersta, på det att prästmakten ej skall tillspillovas. Vi tro dock, att kommunerna böra kunna tvinga prästen dels till en billig och

måttlig undervisning, således till inskränkning i dagar och till en mera blid årstid, helst på senhösten, och dels att hava barnen konfirmerade i så god tid, att de, som detta behövde, kunde taga sig halvårstjänst för sommaren. Skulle prästen trilskas med församlingen i detta hänseende så står det ju församlingen fritt att ej alls låta konfirmera sina barn, och vi undra vad våra präster eller lagstiftare då skulle göra, eller om tvångsmedel skulle komma att begagnas, vilket vi dock våga betvivla.⁵⁷

Att låta sina barn "strejka" från nattvardsläsningen kunde skada ungdomarnas integrering i samhället. Ett prästbetyg, som visade att man inte var nattvardsberättigad eller uteblivit från nattvarden under en längre tid kunde få följder, när man skulle ta ut lysning, kom inför domstol eller skulle anställas hos en ny arbetsgivare.⁵⁸ Däremot blev konsekvenserna inte så stora om man inte kom till husförhör, när det prästerliga ämbetet utövades alltför hårt.⁵⁹ Den protesten kunde man kosta på sig. Det gick an i ett öppnare samhälle.

4:7 KYRKOÅNGÅNG - PREDIKAN - PREDIKOFÖRHÖR

Predikan var ett av de allra viktigaste undervisningstillfällena i den lutherska kyrkan. För detta hade prästerna ett alldeles särskilt ansvar:

Utan kristlig förberedelse och bön om den Helige Andes upplysning skall ingen träda till Guds ords predikan, och vad som talas och läres måste vara rent och tydligt, samt grundat uti den heliga skrift.¹

Predikningarna skulle vidareföra och fördjupa de kunskaper åhörarna förutsattes ha. På så sätt skapades en form för livslångt lärande i kyrka och samhälle för folket.

I ämbetsberättelserna redogjorde prästerna mer eller mindre utförligt för hur de skapade sig sina egna undervisningstillfällen för att förbereda sig inför predikandet. De försökte läsa teologisk litteratur och fortbilda sig på olika områden. Flitigast tycks prostén Arrhén ha varit, i varje fall under början av sin ämbetsperiod. Han hade ett stort bibliotek och försökte följa med i debatten. Arrhén översatte också utländsk litteratur. I domkapitlets cirkulär anmäldes hans häften.²

Predikan förbereddes antingen genom att prästerna skrev ned den i sin helhet eller genom att de utarbetade utförliga utkast.³ I regel tycks predikningarna ha varat ca 3/4 timme.⁴ De byggdes upp med ingångsord, ämnen och delar.⁵ Hans Persson var tidvis en flitig kyrkobesökare. I sin dagbok antecknade han ibland predikant och ingångsord.⁶

Alltsedan 1731 skulle predikan kombineras med predikoförhör. Det innebar att prästen vid något senare tillfälle förhöorde församlingsborna på predikans innehåll.⁷ Predikoförhöret gav prästen en uppfattning om ifall hans predikosätt var anpassat till åhörarnas fattningsförmåga.⁸ Predikoförhöret fick allt svårare att göra sig gällande. Därmed reducerades predikans värde. Predikan utan förhör hade föga nytta med sig hade man konstaterat.⁹

1822 anmärktes att man inte hade kunnat hålla predikoförhör under de senaste fem åren. Man hade haft brist på präster.¹⁰ Av Mässlysningsboken att döma tog Arrhén upp seden åtminstone punktuellt (figur 23). Den 12 söndagen efter Trefaldighet 1829 lyste han på att "hela församlingen) behagade stanna kvar idag i kyrkan efter gudstjänstens slut, då predikoförhör i korthet kommer att anställas, varefter kungörelserna uppläses". Kungörelserna var en viktig del av informationen i församlingen. Arrhéns åtgärd att lägga predikoförhöret före uppläsandet av kungörelserna markerade församlingsbornas skyldighet att närvara. Den 4 söndagen efter Trefal-

dighet 1832 gjordes en liknande pålysning: "efter gudstjänstens slut i dag bliver predikoförhör, varvid hela församlingen påminnes att stanna kvar i sina bänkar, för att detsamma bivista". Påminnelsen att hela församlingen skulle delta antyder att några församlingsbor brukade avvika.

Predikoförhören förlades oftast till början av trefaldighetstiden, dvs på sommaren och en bit in på hösten, den tid på kyrkoåret, som inte var så hårt belagd av andra undervisande aktiviteter (figur 23).

Pålysningar om predikoförhör förekommer inte efter 1840-talet. Detta innebar inte att predikoförhören försvann. De anknöts bl a till kommunionförhören eller hölls oförberett i samband med andra förrättningar. 1849 omtalades att predikoförhör hölls när man hade kommunionförhör - "alltid".¹¹ 1856 förklarade Pommer att predikoförhör hölls "då tiden sådant medgiver och alltid vid kommunionförhören".¹² 1868 meddelade han, att predikoförhören hölls vid husförhören, då tiden medgav det samt vid kommunionförhör.¹³

Predikoförhören hade dock förlorat sin förpliktande ställning vid 1800-talets mitt. De fanns kvar i hemmen som kontrollfrågor till barnen på söndagseftermiddagarna och i anslutning till kommunion- och husförhör.

Prästernas uppgifter om församlingsmedlemmarnas kyrkogång är mycket svävande i ämbetsberättelserna. Egil Johansson betraktar nattvardsfrekvens som ett mått på kyrksamhet.¹⁴ I så fall var kyrksamheten inte dålig i Fleninge, men avtog fram mot sekelskiftet. Detta visar sig vid ett närmare studium av nattvardsfrekvens och kommunionförhör.

4:8 KOMMUNIONFÖRHÖR

Förhållandet mellan skriftermål och förhör var ett återkommande problem under reformationens första tid. Kommunionförhör föreskrevs 1735. Det innebar att prästen förhörde de anmälda nattvardsgästerna i den kristna tron. En rätt kunskap skulle borga för ett värdigt nattvarvsfirande. I HB 1811 likställdes kommunionförhören med veckopredikningarna. Det var det vanligaste av alla förhör.¹ I och med att sockenbandet upphävdes 1859, plikten till årlig nattvardsgång upphörde 1862 och sakramentallagen avskaffades 1884 så kunde man förmoda att kommunionförhören skulle förete samma utveckling som predikoförhören.²

I Fleninge församling var det tydligen inte så. Kommunionförhören höll i sig. I Mässlysningsboken nämns kommunionförhör under hela undersökningsperioden.

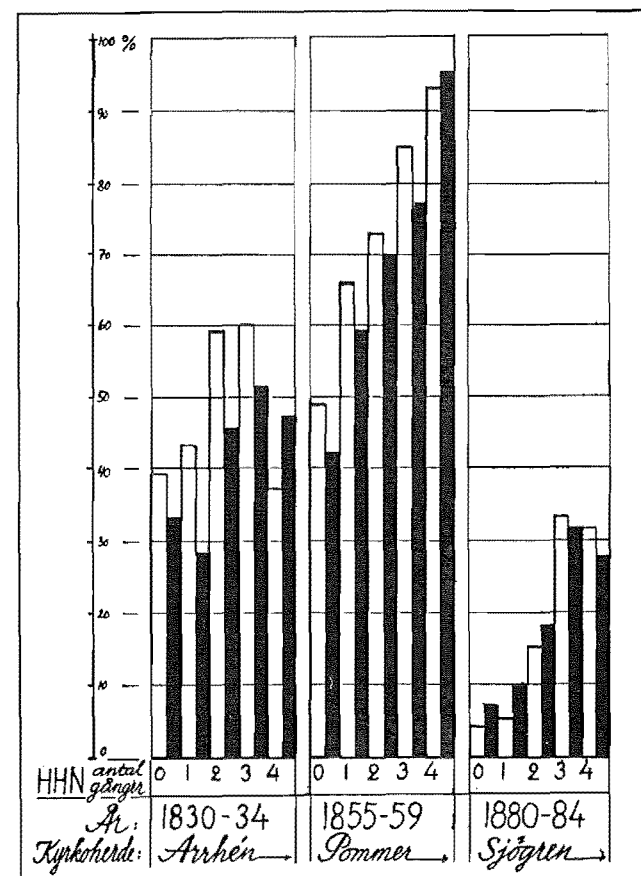
Kommunion och kommunionförhör var en arbetsam uppgift för prästerna. Bara för Fleninge uppges 1856 2 a 300 kommunikanter vid varje nattvardstillfälle.³ Seden att gå till nattvarden var sjätte vecka höll sig i någon familj över sekelskiftet.⁴

Under förra hälften av 1800-talet hade man problem med att få sambandet mellan nattvarvsförhör, skriftemål och kommunion att fungera: "må ingen vid ansvar understå sig att komma till H.H. Nattvard, som icke i rättan tid förut varit i förhöret och skriftermålet från början till slut".⁵ Man kunde kräva att hela församlingen skulle närvara vid kommunionförhöret även om inte alla skulle förhöras: "Hela församlingen påminnes att stanna kvar i dag, efter gudstjänstens slut, till beivstade av kommunionförhöret med dem som nästa gång ämna begå H.Hel. Nattvard."⁶

Under fastan förlades nattvardsgudstjänsterna till passionspredikningarna på vardagarna och förenades då med kommunionförhör.⁷

1831 ägde kommunionförhöret rum på nattvardsdagen "då årstiden det tillåter".⁸ 1849 uppgavs att förhöret skedde antingen före anteckningen eller söndagen före.⁹ Pommer skrev 1856 att kommunionförhör hölls söndagen förut och före anteckningen om nattvardsgång. På nattvardsdagen ropades kommunikanterna upp före skriftermålet. Pommer markerade särskilt att kommunikanterna var närvarande vid kommunionförhöret.¹⁰ Undervisningstillfället var ett viktigt led i nattvarvsbegåendet. Principen att hålla nattvarvsförhör söndagen före rapporterades också 1862 och 1868. 1871 hölls kommunionförhör inför varje nattvardsgång, i regel söndagen före.¹¹ Detta stöds av en anteckning i Hans Perssons dagbok: den 24 september 1871 hade han varit "i kyrkan, teckning och kommunionförhör". Följande söndag gick han till nattvarden.¹²

Man kan anta, att nattvarvsdeltagandet under undersökningsperioden i stort motsvarar aktiviteten i kommunionförhören. De flesta gick till nattvarden en eller två gånger per år.¹³ Vid dessa tillfällen intensifierades deras reflektion över kristen tro. Ju fler gånger man gick till nattvard, desto troligare var det att man också deltog i husförhör, i varje fall upp till tre gånger nattvarvsbesök per år.¹⁴ Tendensen förstärktes under perioden 1880-84. De flitigare nattvarvsdeltagarna var också flitigare husförhörsdeltagare. Under denna period var kvinnorna mer aktiva än männen (figur 22).¹⁵ Det tyder på att nattvardsgången fick allt mindre social och alltmer centralt kristen betydelse för nattvardsgästerna. Troligen blev samtidigt förhöret mer självavårdande. Samtal ersatte kontroll av fasta kunskaper.¹⁶

Figur 22 Sambandet mellan husförhörsdeltagande och deltagande i nattvardsgång /HHN/. Femårsperioder. Alder över 16 år.

Källa: DDB.

Män
Kvinnor

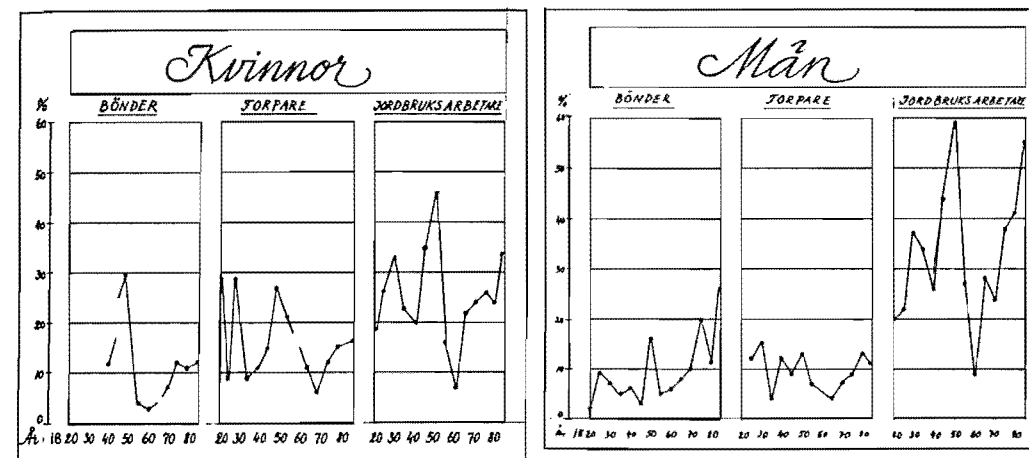
Den kärna av engagerade människor i Fleninge, som höll samman kring husförhör och nattvard, fick en omfattande undervisning även under perioden 1880-84. Gruppen var emellertid inte stor: 1881 gick 143 personer både till nattvard och husförhör, 1882 84, 1883 67 och 1884 50 personer.¹⁷ Tendensen i församlingens kärna var vikande. De traditionella undervisningsformerna husförhör och kommunionförhör omfattades av allt färre.

Iakttagelserna stöds i en av uppteckningarna. En sagesman berättar från 1800-talets slut, att man i deras familj gick till nattvarden var sjätte vecka: "Först hölls skriftermål sedan nattvardsgång. Därefter gjordes ett tio minuters uppehåll som sedan följdes av predikan. Under pausen brukade prästfrun bjuda på kaffe med dopp."¹⁸ Skaran var inte större än att man hann med ett kort kyrkkaffe. Inget nämns om kommunionförhör. Om förhör förekom hade det i varje fall inte fäst sig i minnet. Skriftetal kunde dock utformas som undervisning.¹⁹ Hans Persson deltog 1862 i en kombination av nattvardsteckning och bibelförklaring.²⁰ Därmed behölls något av intentionerna med kommunionförhöret.

För resten av befolkningen innebar vikande nattvardssed att också kommunionförhöret som undervisningstillfälle kom bort. "Riskgruppen" 20-åringarna följde under seklets början den allmänna trenden i församlingen. Fram mot 1870-talet började man gå bara en gång. Från 1880-talet ökade antalet uteblivna drastiskt bland de 20-åriga männen. Under tiden fram till omkring 1870 var det bara 1/5 som inte gick till nattvarden och alltså inte deltog i någon form av kommunionförhör under året. Från 1880 uteblev nästan hälften av männen i åldersgruppen och ett stigande antal kvinnor (bilaga 4).

Av de 20-åringar, som 1855-59 uteblev från nattvard, gick ändå nästan hälften till husförhör. Merparten av dessa måste ha varit drängar. En liknande tendens fanns bland kvinnorna, dvs i regel pigorna (DDB). Husfaderns ämbete fungerade tydligen bättre när det gällde att få iväg de underlydande till husförhör än till nattvard.

Bönder, torpare och jordbruksarbetare hade olika förhållningssätt under perioden. De bönder, som avhöll sig från nattvardsgång, var få ända fram mot 1880-talet. Både män och kvinnor genomgick alltså årligen kommunionförhör i någon form. Något liknande gällde för torparna. Jordbruksarbetarna var däremot som framgått mindre flitiga. De fick då heller inte del av den kontinuerliga undervisning, som deltagande i nattvardsförhör innebar (figur 23).

Figur 23 Andel individer i olika socialklasser som uteblev från nattvard. Tioårsperioder.
Källa: DDB.

Allmänt sett utvecklades nattvardsseden mindre dramatiskt än husförhöret. Den sjunkande tendensen var ett resultat av samma faktorer som påverkade husförhöret. Nattvarden hörde dock till kyrkans mest centrala funktion. Den var därför mera motståndskraftig mot tidsandan.

Upplösningen av seden började främst i den ungdomsgeneration som fostrats i 1842 års skola. Ungdomarna kom att betrakta nattvardsundervisningen och den första nattvardsgången som avslutningen på sin kristna trosutveckling.

4:9 BIBELFÖRKLARINGAR OCH NYA UNDERVISNINGSTILLFÄLLEN

Utläggningen av bibeltexterna var en viktig del av prästens ämbete. En del predikotillfällen i KL 1686 var reserverade för utläggning av bibeltexter.¹ Passionspredikningarna skulle bygga på textutläggning.²

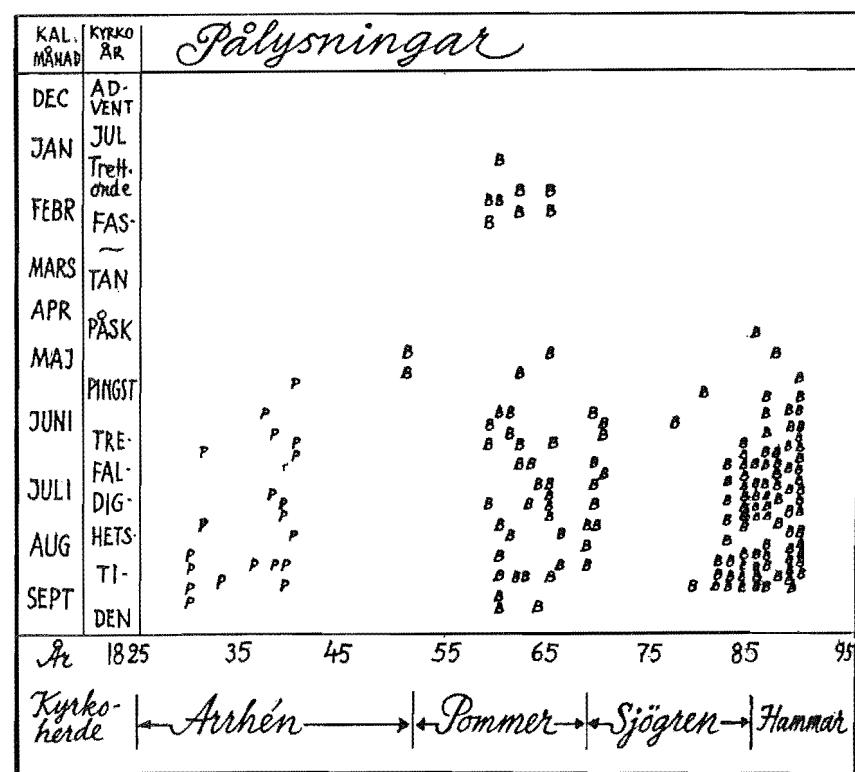
Så småningom tog katekespredikningarna delvis överhanden över bibelpredikningarna.³ "Till bibelförklaringar gives icke tillfälle" förklarades det 1849.⁴ Under senare delen av 1800-talet börjar de nämnas i ämbetsberättelserna på allvar. Till en början hänvisade man till bibelförklaringarna inom konfirmandundervisningens ram.⁵ 1862 meddelades att bibelförklaringarna vanligen hölls om onsdagarna.⁶ Eftersom de hölls på en vardag deltog i första hand kvinnor och tjänstefolk. 1868 förklarade Pommer att "bibelförklaringar hållas å därtill lämpliga tider och dagar".⁷

Av Mässlysningboken framgår att bibelförklaringarna spreds över den ljusa delen av året, gärna mot hösten till (figur 24). Detta berodde på sambandet mellan skolterminerna och de övriga kyrkliga undervisningsaktiviteterna. När nattvardsundervisningen koncentrerades till vinterhalvåret kunde prästerna få utrymme för bibelförklaringar under den ljusare delen av året. Det stämmer med kyrkoårets karaktär; trefaldighetstiden är den undervisande delen av kyrkoåret. Texterna handlar om tillväxt i det kristna livet. Trefaldighetstiden var också den "festlösa" delen av kyrkoåret med få högtider.

Bibelförklaringar blev allt vanligare i Fleninge under 1860-talet, men minskade under 1870-talet, säkert beroende på kyrkoherdens sjukdom. 1860- och 1880-talen var de stora årtiondena för bibelförklaringar i Fleninge. 1890 formulerade sig Hammar diplomatiskt: Bibelförklaringar kan "ej sägas vara flitigt besökta."⁸

Av Novéns redogörelser för sina bibelförklaringar framgår, att det var fråga om ingående bibelstudier, som måste ha krävt mycken förberedelse.⁹ De som verkligen deltog aktivt i bibelförklaringarna kunde räkna med undervisningstillfällen, som gav rikligt med kunskap.

Det var ingen tillfällighet att bibelförklaringarna ökade under 1800-talets senare del. Stiftsledningen med biskop J.H. Thomander i spetsen drev fram ett förnyat intresse för denna undervisningsform.¹⁰ Bibelförklaringarna öppnade för undervisning vid andra tillfällen än de traditionella och för andra förkunnare än prästerna. 1865 deltog Hans Persson i en serie bibelförklaringar. Åtminstone en av dessa hölls av Fjellstedt.¹¹

Figur 24 Predikoförhör och bibelförklaringar 1825-90.

Källa: Mässlysningboken Fleninge

B=bibelförklaringar
P=predikoförhör

Därigenom sattes både läroämbetet och församlingssynen i fråga. Skollärare kunde exempelvis medverka, men då hölls inte bibelförklaringen i kyrkan.¹² Biskoparna varnade för denna lekmanamedverkan.¹³ Man spred bibelförklaringarna ut i församlingen. De förlades till skolhus i olika delar av församlingen¹⁴ eller rentav till missionshuset.¹⁵ Detta skedde med stiftsledningens goda minne. Vid visitationen 1903 uppmanade biskop Gottfried Billing prästerskapet att hålla bibelförklaringar "i församlingarnas avlägsnare delar".¹⁶ Denna utveckling främjade aktiviteten i roten, men kunde minska det önskvärda samspelet mellan hem och kyrkorum i församlingen. Bibelförklaringen kunde bli ersätta predikoförhöret. Det är möjligen inte en tillfällighet, att när man började hålla bibelförklaringar så upphörde predikoförhör i traditionell form.¹⁷

Prästerna reagerade olika inför denna utveckling. Komministern Novén i Fleninge var en öppen man, som deltog i bibelsällskapets och prästsällskapets sammanträden. Den tillträdande kyrkoherden Hammar var också en man "i tiden". Bilden var dock inte entydig bland prästerna.

Thomander tog som biskop i Lund initiativet till en undersökning om hur vissa undervisningsformer utövades i stiftet. Bl a intresserade sig Thomander för bibelförklaringar och katekesförhör. I en enkät från 1859 fick prästerna svara på frågor kring dessa aktiviteter.¹⁸

Tyvärn svarade kyrkoherden Pommer mycket kortfattat för Allerums och Fleninges del:

Med anledning av H.H.Biskopens Circulari No 548 infortrade uppgift om bibelförklarings och katekesförhårens hållande får jag upplysa, att bibelförklarings och katekesförhör blivit hållne under sistl. år i Allerums och Fleninges församlingars kyrkor, oftast de söckne dagarna så ofta de trägnare ämbetsgöromålen, varom pastor är ensam härtill lämnat tillfälle.

Allerum d. 6 okt. 1859. Vördsammast

O.B. Pommer

p.l.

Med hjälp av övriga rapporter från Luggude kontrakt kan man fördjupa beskrivningen av prästernas inställning. Svar kom bl a från kyrkoherden i Kågeröd, ledamoten i Lunds bibelsällskap Fr. Th. Gustafsson.¹⁹ För honom hade det blivit viktigast att arbeta med bibelförklaringar. Katekesförhör "hållas ändå årligen med nattvardsungdomen, vid kommunion- och husförhören; varemot Biblen, med undantag av våra evangelii och epistelperikoper, i mången församling hittills varit en, i det närmaste, förseglad bok". Pommer höll - liksom de flesta andra prästerna i kontraktet - bibelförklaringarna i kyrkan. På denna punkt hade Gustafsson en annan uppfattning. Sommartid höll han dem i kyrkan, men vintertid flyttade han dem till skolorna och hemmen. Gustafsson argumenterade utförligt och i polemik mot dem, som höll på kyrkorummet av principiellt teologiska skäl. Han anlade en social synpunkt:

Inom varje pastorat finnas ålderstigne och fattige och inom mitt, av det senare slaget till äventyrs flere, än i de flesta andra enskilda pastorater, vilka dels till följe av den långa kyrkovägen dels i brist av tillräckligt kläder att därmed skydda sig emot kölden näppeligen en enda gång under hela vintren våga sig i kyrkan; i deras närhet kommer nu bibelstunden någon gång åtminstone under vintermånaderne, och i grannens varma stuga vågar sig gärna den fattige en söckendagseftermiddag, fastän hans dräkt varken är helgdagens ... eller hans klädnad den för vintren mest ändamålsenliga.

Detta var den första orsaken till att kyrkoherden i Kågeröd valde lokal för bibelförklaringar utanför kyrkan. Gustafssons motiveringar kan möjligen kasta ytterligare ljus över varför torpare och jordbruksarbetare deltog mindre än bönderna i

husförhör.

Gustafssons andra förklaring var av kyrkopolitiskt slag och anknöt till frågor om ämbete och församlingssyn:

... många ibland separatisterna, baptisterna, och vad de nu heta igen, alla desse, som mer eller mindre fientligt stämde emot vår kyrka och dess prästerskap, draga omkring i församlingarne och jämmerliga beklaga vår kyrkas olyckliga belägenhet, många ibland desse ... anföra just såsom skäl ... i sin klagan mot oss präster, det, att vi äro antingen för stolta och högmådige, eller för liknöjde och maklige, ja för okunnige att, utom kyrkan, vilja eller kunna tala ett Guds ord med och för våra sockenboar; vilken deras beskyllning jag icke ansett mig bättre kunna vederlägga än på sätt, jag nu haft äran nämna.

En liknande syn på bibelförklaringar som en motvikt mot konventiklar ledda av lekmän hade pastor i Farhult: "man anser nödigt vara att med sanningens ord även höra sig i konventikelns form, seende i själva denna uppbyggelseform en relativ motvikt emot konventiklarne".

Kyrkoherden i Kågeröd menade vidare att han blev än bättre undervisare och själavårdare när han utövade ämbetet informellt hemma i husen än formellt i kyrkan: "jag, sittande i den enskilda kretsen bland mina åhörare, verkl. tyckt mig kunna tränga dem närmare in på livet med sanningen, tala med dem enfaldigare och förtroligare än gemenligen låter sig göra från ämbetsrummet vid den offentliga gudstjänsten".

På teologiska grunder avvisade Gustafsson tanken, att kyrkorummet skulle vara bättre än hemmet för bibelförklaringar:

... då det är Guds ord och bönen, som helgar huset till en kyrka; så har jag ansett även den enskilda boningen just på detta sättet och för den stunden förvandlas till en Herrans helgedom.

Gustafssons syn på kyrka, kyrkorum och prästens ämbetsutövning var knappast representativ för de flesta präster. Diskussionerna vid närmast föregående prästmöte hade visat att majoriteten höll på att kyrkorummet var den rätta platsen för bibelförklaringarna. Man följde traditionen från KL 1686 och kunde anknyta till föreskrifterna om predikningar över valda bibeltexter på vardagar. Uppenbarligen fattade de flesta präster det som en eftergift åt en ny syn på kyrka, församling och ämbete, om man tog efter de fria rörelsernas verksamhetsmetoder.²⁰ Dessutom kunde en prästs undervisning i ett enskilt hem tolkas som en inblandning i hemmets inre angelägen-

heter. Husfaderns ämbete skulle pastor visserligen kontrollera, men inte utöva. Kanske syftar ett uttalande av pastor i Frillestad och Ekeby församlingar på detta: "Någon gång förekomma bibelförklaringar i enskilda hus, då sådant av någon begäres".

De flesta övriga kontraktister, utom kyrkoherdarna i Kågeröd och Farhult, förlade helst bibelförklaringarna till kyrkorna. I Helsingborg anknöt man till föreskrifterna i KL 1686. Bibelförklaringar förekom "alla onsdagar och lördagar i sammanhang med morgonbönen, varvid varannan gång Gamla testamentet och varannan gång evangelierna lämna text. Så ofta andra ämbetsgörömmål sådant medgiva, hålles om söndagsaftnarne förklaring över de apostoliska breven".

I Raus utanför Helsingborg hölls bibelförklaring 1 "stundom 2" gånger per månad. "Dessutom hålles särskilt på Råå Fiskeläge 1 gång i månaden om lördagseftermiddagen bibelförklaring, samt vid Ramlösa Brunn under de 6 veckor brunnstiden varar 1 gång varje vecka".

I andra församlingar anknöts bibelförklaringarna till ordinarie gudstjänst, t ex i Frillestad och Ekeby "efter sist slutad gudstjänst". En del församlingar hade bibelförklaringar på en viss veckodag, t ex i Kropp "varje onsdag kl. 9 f.m." under vintern samt "från och med den 1 maj till och med den siste september varje sön- och helgedag kl. 6 ef.m." De kunde anknytas till andra undervisningstillfällen: "Dessutom hållas ock bibelförklaringar, varje dag då nattvardsundervisningen för konfirmanderna pågår, från augusti till april, ävensom vid husförhören" (Frillestad och Ekeby).

Bibelförklaringarna tycks ha utövats växelvis med katekesförhören i vissa församlingar. I Halmstad och Sireköpinge hölls de där det var först gudstjänst; katekes- eller predikoförhör vid sist gudstjänst och efter gudstjänstens slut. I Ottarps församling hölls varje söndag dels katekes- eller predikoförhör, dels bibelförklaringar med undantag för söndagar med nattvardsgång. Dessutom förhördes föregående års nattvardsbarn en gång varje månad. I Höganäs bruksförsamling, som växt upp kring kolgruvan där, infördes bibelförklaringar i maj månad 1854 och hölls vanligen "söndagligen" i kyrkan. Fr o m oktober månad 1858 "hava katekesförhör varje fredags- eftermiddag blivit hållne med församlingens ungdom mellan 12 och 15 år, vilka varit offentliga och bevistade även av en del församlingens äldre medlemmar".

Bibelförklaringarna var uppenbarligen mycket prästcentrerade. Detta stämde väl med det ortodoxa idealet. Gustafsson i Kågeröd tycks dock ha varit mera lagd för en "dialogisk" form för bibelförklaring. I Wäsby hölls "ett slags bibelförklaring, dock i frågande form", som ersatte kommunionförhören. Denna metod beskrivs dock ej

närmare.

De nytestamentliga breven behandlades ofta. Gustafsson i Kågeröd motiverade detta med att evangelietexterna användes som texter i högmässan. Vid bibelförklaringarna kunde man gå igenom en bibelbok i ordning, vilket gav en bättre upplevelse av enhet och sammanhang.

Det har framgått att bibelförklaring i kyrkan med prästen som utläggare var den vanliga uppläggningsen i Fleninge. Man kunde också förlägga bibelförklaringar till nya sammanhang, inte otroligt som motvikt mot konventikelverksamheten i Fleninge. Bibelförklaringarna blev en integrerad del i Allerum-Fleninges andliga liv. 1859-1864 rapporterade kyrkoherden Pommer till kontraktsprosten om pastoralvården i församlingarna för vidare befordran till domkapitlet och biskopen Thomander. Bibelförklaringarna tycks passa väl in i bilden:²¹

	Bibelförklaringar	Bekymrade som rådfrågat	Kyrkoförhör
1859	hållas någon dag i veckan då ej husförhör samt veckopredikan hållas	många	vid teckning till nattvardsgång
1860	25	9	14
1861	så ofta tiden medgiver det, vanligen 25	8	14
1862	18	2	15
1863	varannan vecka under sommaren	20	16
1864	varje vecka	30	under sommaren
1865	under sommaren	25	många

Bibelförklaringarna tenderar att koncentreras till somrarna. Där låg också av tradition kyrkoförhören. Övriga delar av året var upptagna av andra ordinarie undervisningsaktiviteter. Anmärkningsvärd är Pommers rapport att antalet rådfrågande

stigit kraftigt. Det är frestande att sätta detta i samband med den intensivare undervisningsinsatsen sommartid. Samlingarna kring bibelförklaringar och kyrkoförhör under den ljusa delen av året bör ha inspirerat till frågor och behov av enskilda samtal. I så fall tjänade de nya undervisningsinsatserna församlingens själavård och bidrog till en fördjupning av det andliga livet.

Kyrkorna kunde upplåtas för andra undervisningstillfällen. Nykterhetssaken var viktig under nästan hela undersökningsperioden. Wieselgren besökte församlingarna och talade.²² Församlingsprästen propagerade för nykterhetsskrifter.²³ Man informerade om aktiviteter för nykterhetssaken utanför församlingen.²⁴ Arrhén kombinerade nattvardsläsning och nykterhetslöfte.²⁵

Ibland kallades församlingen till bönestund i prästgården eller i kyrkan.²⁶ Fjellstedt var på besök.²⁷ Sådana kontakter med friare rörelser vidgade ramarna för den kyrkliga verksamheten och gjorde det lättare för traktatsällskap och missionsföreningar. Marken var också beredd genom de tidningar, som spritts under hela undersökningsperioden. Kyrkan var inte längre självklart undervisningscentrum. Skolor och "rörelser" hade ingripit på ett område, som dittills varit det traditionella läroämbetets revir.

Mot sådan verksamhet var ÖP syrlig. Tidningen talade i nedlåtande ton om "den ivrige missionspredikanten Fjellstedt", när denne var på besök i Helsingborg.²⁸ 1848 innehöll ÖP följande notis: "I går afton kl 5 tog man sig plötsligen för att ringa med stadens klockor, ljus tändes in i kyrkan och snart hörde man andliga sånger ljuda därifrån. Man lärer förehaft någon större fest".²⁹ Någon dag senare kommenterade ÖP: "Man har upplyst oss om att den i vårt tisdagsblad omnämnda kyrkofesten varit en 'missionsbön' i enlighet med vad som lärer äga rum över hela både katolska och ickekatolska kristenheten den första måndagen i varje månad". Bakom missionsbönen stod Wieselgren, då kyrkoherde i Helsingborg. Förhållandet mellan Wieselgren och ÖP var inte särskilt hjärtligt. Man märker det i ÖP-s kommentar. Tidningen fortsatte: "om också ej precist 'på en och samma timma över hela jorden', såsom det berättas att någon i den fysiska geografien mindre underkunnig predikant för några år sedan emfatiskt yttrat sig angående ifrågavarande fest".³⁰

Bland nya undervisningstillfällen i Fleninge kan syföreningen nämnas. Den bildades på 1880-talet. Först hade den sina auktioner i skolan, men därefter i missionshuset.³¹ Man kan utgå ifrån att det under symötena lästes en hel del ur missions-tidningar och annan missionslitteratur. Församlingsaftnar kunde ersätta husförhör.³²

Andra nya former för undervisning var aktiviteter kring den kyrkliga sången och musiken. 1869 meddelade Gisländer att en sångförening bildats i Allerum av församlingens ungdom: "Mycken kyrkosång inövas inom denna sångförening".³³ I Fleninge sjöng skolbarnen i kyrkan.³⁴

I Fleninge bildades en sångförening 1880. Den höll konserter i kyrkan.³⁵ Andra körer kom på besök.³⁶

Sockenstämman började diskutera en breddning av gudstjänstformerna. 1856 ville Fleninge ha julotta vid ljus i sin egen kyrka.³⁷ Juldagen 1873 diskuterades om man kunde ha otta på nyårsdagen. Under 1880-talet prövades aftonsångsgudstjänster med missionsbön³⁸ samt aftonsångsgudstjänst på Långfredagen.³⁹ 1883 hölls en aftonsångsgudstjänst till minne av Luthers födelse.⁴⁰

Nya vägar måste prövas för att nå människor, som inte längre kunde hållas kvar med traditionella arbetsformer. I slutet av 1800-talet var det bara en liten grupp, som levde med i nattvards- och husförhör. För de andras skull kom nya arbetsformer till. Det folkkyrkliga arbetssättet var i annalkande.⁴¹

4:10 VARNING OCH FÖRMANING - ETT ALLTMER IFRAGASATT UNDERVISNINGSTILLFÄLLE

Till läroämbetets uppgifter hörde förutom att undervisa att varna och förmana församlingsmedlemmarna om de bröt mot Guds lag och mot viktiga principer för församlingarnas gemensamma verksamhet.¹

Den teologiska motiveringen hämtade KL 1686 från talet om binde- och lösenyckeln, dvs det uppdrag som Petrus och hans efterföljare en gång fått av Kristus att kunna binda människor i eller lösa dem från deras synder.

Om detta teologiska förhållande skulle prästerna upplysa folket:

Prästerna skola troligen undervisa sina åhörare om himmelrikets nycklars rätta kraft och verkan efter Guds ord och huruledes de, som genom obotfärdighet ifrån Guds församling stängas, sätta sig uti största våda och fördärv så till sin eviga som timliga välfärd.²

Prästen måste ta sin förmanade och varnande uppgift på allvar: "om du icke allvarligt framlägger detta, ... så är det ditt fel, att de förakta sakramentet" skrev Luther.³

Förmaning och varning kunde bli aktuella under det mänskliga livets alla olika faser. Redan människolivets början gav anledning till eftertanke hos de nyblivna föräldrarna: Gud har inte givit oss

barn blott till vårt nöje och tidsfördriv, tjänstefolk för att använda dem som kor eller åsnor blott till arbete ... Därför må envar veta, att han vid risk att förlora Guds nåd är skyldig att uppfostra sina barn framför allt till Guds fruktan och kunskap samt - om de äro därtill skickade - också låta dem undervisas och studera, så att man må kunna använda dem, där de behövas.⁴

Prästerna underströk under hela undersökningsperioden vikten av att barnen undervisades både hemma i husen och i skolan. Uppgiften var dubbel: barnen skulle fostras till goda kristna och till lojala samhällsmedborgare. I regel hade de lärarna med sig i denna målsättning; vid folkskolläraforeningens tredje sammanträde i Säby skolhus uttrycktes detta så:

det stora målet: det unga släktets danande till nyttiga medborgare i samhället, till stridsmän för "rätt och sanning" i fäderneslandet samt till stridsmän under Jesu Kristi anförandeskap.⁵

I medlen för denna fostran ingick husaga och skolaga. Mot detta opponerade sig liberala krafter i samhället.⁶

Kyrktagningen kunde göras till ett undervisningstillfälle.⁷ Den kunde också ge anledning till varning och förmaning. I kyrkan förekom ofta pålysningar om kvinnor, som absolverats för brott mot sjätte budet. Mot detta satte man den kvinna, som fött ett "äkta" barn. Kyrktagningen av henne kunde bli en undervisning om hur man borde leva i den kristna församlingen. Denna demonstration av en ärbär kvinna gjordes i Fleninge på följande sätt: "Kyrktagning ... började vid kyrkdörren där prästen hämtade kvinnan. Sedan ledde han henne fram till altaret. Där läste prästen för kvinnan och barnet." Kyrktagningen var en "tacksägelse".⁸

En kvinna, som fött barn före äktenskapet, kyrktogs enskilt, eventuellt i sakristian. Vissa präster lät dörren stå öppen, så att församlingen skulle kunna höra den bön, som lästes.⁹ Denna var så utformad, att den naglade fast brottet i mycket pregnant ordalag:

Allsmäktige, evige Gud, som äktenskapet stiftat haver, att det må tuktigt och ärligt hållas ibland människor! Se mildeligen till denna kvinna, som Din ordning överträtt och Dina stadgar lättsinnigt brutit. För låt henne denna synden, och giv henne nåd att hädanefter, enligt Dina heliga bud, föra ett kyskt och kristeligt leverne.¹⁰

Kyrktagningen skedde enligt ämbetsberättelser och visitationsprotokoll i regel i kyrkan. Seden höll i sig. Vid slutet av 1880-talet var det dock ungefär lika många som kyrktogs och som avstod. De som inte kyrktogs hänförde sig inte till bestämda samhällsklasser. Inte heller var det så att markant fler mot slutet av perioden avstod från kyrkans absolution i de fall de fött barn utom äktenskapet.

Däremot märker man hur seden ifrågasattes bland lysningssedlarna. För att inte utsätta sin kvinna för att behöva bli kyrktagen som ogift fogade männen till lysningssedlarna ett tillstånd för kvinnan "att kyrktagas som min trolövade".¹¹

När man trädde i äktenskap skulle man förmanas och förhöras.¹² Under hela människans vuxna liv skulle sedan prästen följa församlingsborna och vaka över levnadssättet:

Predikanterna skola esomoftast lära och förmana sina åhörare att fly allehanda tvist och trätor och beflita sig om vänlighet och en kristlig kärlek samt försonlighet med deras nästa, underrättande dem, huru nödigt det är för den, som vill visa en sann bot och bättring, sedan han haver brutit sin nästa emot

och med ord eller gärning tillfogat honom skada till hans heder, hälsa, liv och välfärd, att han erkänner sin synd, avbeder densamma hos honom, som skadan lidit haver, och, så mycket möjligt är, honom tillfredsställer och försonar.¹³

Prästen kunde förmana enskilt, t ex om gifta par hade svårt att hålla sams i hemmen. Sådant hade tydligen Pommer en hel del arbete med: "biläggandet av oenighet makar emellan har ofta av behovet varit påkallat".¹⁴ Andra överträdelser kunde leda till offentlig varning, uppenbar skrift och avlösning:

Giver tillkänna, att en person, som förbrutit sig mot 7de budet i Herrans lag, skall i dag här i kyrkan efter gudstjänstens slut, undergå uppenbar skrift och avlösning. - Ja, du vilseförde, kom, vill du leva, O! vänd om. Övergiv den breda vägen. Så - Herren ropar huld och trägen!¹⁵

Formuleringen var inte enbart avsedd för den överträdande. Den skulle också fungera förmanande, varnande och undervisande för dem, som var i kyrkan. Detta undervisande drag framträder i pålysningen Bönsöndagen 1840:

Giver tillkänna, att en person från annan ort sist. söndag i denna kyrkas sakristie undergått enskild skrift för förbrytelse mot 7de budet, medelst snatteri-synd - med varning till alla som frestas till det som i världen kallas smärre synder, att med de smärre icke må följa de större synder, såsom en öppen anledning till alla laster och brott och därpå följande straff; ty "synd är folks fördärv"; Och därför sucke vi med varje rättsinnig kristen: "för alla synder - för alla uppsåtliga överträdelser, bevarare oss milde Herre Gud!" "Hjälp att jag mot synden strider, när jag stapplar var min stav".¹⁶

Seden att genomgå kyrkoplikt som enskilt skriftermål bestod förvånande länge i Fleninge.¹⁷ Främst gällde det absolutioner för brott mot sjätte och sjunde buden. Nya bestämmelser, som infördes 1855, medförde inte att traditionen upplöstes, men den utövades i mer privata former.¹⁸ Kyrkoherde Hammar konstaterade 1903 att till enskild skrift enligt stadgan 1855 inställa sig "även sådana, som icke längre juridiskt äro därtill förpliktade".¹⁹ Pålysningar från predikstolen fortsatte att fungera som attitydbildande undervisningstillfällen om god sed i Kristi församling. Av samma principiella skäl ville prästerna i stiftet ha kvar rapportskyldighet från domstolar och fängelser till församlingarna.²⁰ För "församlingens skull" var en viktig princip när det gällde varning och förmaning. Det framgår av en inlaga till häradsrätten som Arrhén gjorde 1840 i anledning av några församlingsmedlemmar, som länge ställt till bekymmer. De hade varnats och förmanats, men inget hade hjälpt:

Det är för församlingen smärtande och tungt att se sig vara belastad med detta onyttiga ... släktet, och anhålles, att ju förr desto hellre, bliva befriad ifrån personer, som förorsaka så mycket oreda och oordningar, och äro för andra människor ett så anstötligt exempel!²¹

Det borde råda ett nära samband mellan hur man förhöll sig till sina medmänniskor och hur man levde i sin tro. Tron skulle vara en hjälp i samlevnadssituationer. Därför måste prästen i sitt ämbete varna dem som åsidosatte tron och förmana dem att söka växa till och mogna i tro. Detta skedde i församlingen. Man skulle t ex delta i husförhör och undvika bruk av starka drycker. Gjorde man inte detta kunde man utsättas för nesa inför församlingen.²² Kyrkotukten fungerade så att andra kunde ta lärdom.

Särskilt Arrhén tog ofta upp missförhållanden i församlingslivet från predikstolen. Teckning till nattvardsgång var viktig för att pastor skulle kunna upprätthålla sakramentets helgd:

Var och en erinras att antingen själv eller genom säkert ombud anmäla sin teckning (till nattvardsgång) icke på annan dag i veckan, än just den dag som därtill blivit utlyst, på det att, genom osäkra budskickningar och val av annan, än den utsatta dagen - icke onödige förhinder och oreda må uppstå; - vilket härmed till beständig efterrettelse för blivande kommunikanter tillkännagives.²³

I kyrkans gudstjänst skulle råda frid och ro:

... allt lättsinnigt och trotsigt fräckt utspringande ur kyrkan, varmed några tygellösa och råa personer vid sådana tillfällen / kommunionförhör / pläga göra ett föraktligt uppseende - väcker anstöt och förargelse i Herrans Tempel; varföre var och en, som frestas härtill, vare åtvarnad, att icke "gäckas med Herrans Tempel och ord" - "Gud låter ingen gäcka sig" ... Ådragom oss icke med lättsinnigt gäckeri hans svåra dom: "Ve världen för förargelses skull - och ve den människa genom vilken förargelse kommer!" (Bygga upp - ej riva neder - är en kristens plikt och heder!)

Då det åstadkommer en stör(n)ing i församlingens andakt att hundar inkomna i kyrkan och där vandra fram och tillbaka under gudstjänsten, så tillsäges var och en att ej föra med sig hundar till kyrkan - eller där insläppa.²⁴

Orden "lättsinnigt och trotsigt, fräckt ... tygellösa och råa personer" tyder på att

prästen upplevde ett motstånd från vissa grupper i församlingen. Det är inte otroligt att det var drängarna eller den yngre manliga befolkningen som varnades på detta sätt.²⁵ Dessa kunde ta risken "med lättsinnigt gäckeri". Fastare var deras sociala position inte.

Det var viktigt att församlingen bevarades för sådana element. Därför varnades husbönderna "att icke intaga sådana personer, som genom vanfröjd eller annan orsak kunna bliva församlingen till tunga och förtret".²⁶

Friden och roen var lika viktig ute i församlingen som i kyrkan. Inför den s k "majsjungningen" 1838 varnade Arrhén: "alla de som hittills deltagit i den straffbara oseden - den så kallade Majsjungningen, såsom alldeles förbjuden i lagarne - åttvarnas strängl. att från denna dag sig icke mera därmed befatta, såframt de önska att undgå laga näpst och ansvar!"²⁷

Siffror över gudstjänstdeltagare finns inte. Det kan dock konstateras, att 1830-34 gick 81 av 174 16-20-åriga pojkar och 87 av 199 flickor i samma åldersgrupp inte till husförhör. 1855 utblev 28 pojkar och 15 flickor av 85 respektive 69. 1881 deltog 16 pojkar av 70 och 28 flickor av 56 i husförhör i åldersgruppen 16-20 år.²⁸

Det yngre generationens intresse för den kyrkliga aktiviteten minskade. Prästerna behövde inte ingripa mot yttre störningar i kyrkorummet under den senare delen av undersökningsperioden. Istället förmanade de ofta föräldrarna att hålla sina barn i skola.²⁹

Den som skulle varna och förmana i moraliska och religiösa frågor måste ge noga akt på sitt eget leverne.³⁰ Motsatsen öppnade för kritik mot prästerskapet. De kunde utsättas för samma kyrkotukt som de själva utövade mot sina församlingar. I Fleninge-Allerum drabbades kyrkoherden Arrhén av denna dom. Hans sätt att driva frågorna om sina tionden retade människor.³¹ Hans homosexualitet och sätt att leva, när han var borta från församlingen under långa tjänstledighetsperioder, ledde så småningom till att han måste lämna sin tjänst.³² Till sist avsåg han sig präst-ämbetet.³³

Människor krävde mycket av sina präster. Deras personliga uppträdande var viktigt. I ÖP kritiserades i anledning av en insändare "en viss prästman i en viss socken icke synnerligt långt från Helsingborg, vilken vid ett katekesförhör skall hava med yttersta stränghet utfarit mot en gammal soldat, vilken visserligen kunnat läsa ganska ordentligt innantill, men däremot var mindre övad i sina utanläxor. Redan det att med harm och vrede utfara över sådant, anse vi för vår del mindre överens-

stämmande med en prästs ämbete, vartill i främsta rummet hörer foglighet och en mild anda ... men vad som synes oss verkligen otroligt ... är att ifrågavarande präst skulle av sitt olämpliga nit låtit förleda sig ända därefter att rycka i den gamle knektens välförtjänta tapperhetsmedalj och utbrista: 'Ja, katekesen kan du inte, men att vara mördare, mordbrännare och rånare det kan du, och det bevisar just den där medaljen'. Vi skulle verkligen föreställa oss att en gammal medaljör, även om aldrig så klen i sin katekes, dock skulle få vara fredad, från vilken prästmans sida som helst, för ett dylikt glupskt angrepp på hans goda svenska krigareära."³⁴

Av prästerna fordrades att de skulle ge efter på sina privilegier. Det skulle öka deras trovärdighet och förbättra "den för församlingens liv och hälsa så nödvändiga växelverkan mellan lärare och åhörare".³⁵ Inte minst i nödtider borde de föregå med gott exempel och avstå från alltför långt drivna krav.³⁶

Förmaning och varning kunde utövas i ovist nit. Det måste dock ha varit en svår uppgift för prästerna och ådragit dem mycken ovilja även om de enbart fyllde sin ämbetsuppgift. Samtidigt var intentionen positiv. Den som fallit upprättades och intogs på nytt i församlingens gemenskap. Ämbetet - dvs pastor - gav människan den förlåtelse, som upprättade den fallne:

Sedan du icke allenast inför Gud, utan ock nu offentligen inför Hans församling, där du med din svåra synd förargelse åstadkommit, ditt brott bekänt och avbedit, samt bättring utlovat; så förkunnar och tillsäger jag dig, på församlingens vägnar, tillgift och förlåtelse, samt förklarar, att du i dess gemenskap upptagen är ...³⁷

Formellt sett var kyrkorådet skyldigt att delta i övervakningen av tro och seder inom församlingen. I sina kyrkolagsförslag drev Thomander linjen att kyrkoråden skulle få en starkare ställning när det gällde kyrkotukten inom församlingen.³⁸ Han närmade sig därigenom en presbyterial församlingsorganisation. Den innebar bl a att lekmännen skulle delta vid kyrkotuktens upprätthållande.³⁹ Detta skulle minska koncentrationen på prästens person.

I Fleninge spelade denna debatt mindre roll i praktiken. Kyrkoråden hade inte haft mycket att göra i den funktion, som de enligt gällande lagstiftning redan hade. Vid "maj-stämman" den 22 juni 1857 valdes ett nytt kyrkoråd.⁴⁰ Något sådant hade då inte existerat på flera år. Den varnande och förmanande funktionen hade pastor ensam utövat. Böter för "otidigt sängelag" och liknande hade fungerat utan att kyrkoråd behövt ingripa.

Prästen skulle undervisa och förmana dem som företrädde villfarelser. I sina svar på frågor inför prästmötet i Lund 1870 meddelade Gislander, att han varnat och förmanat ett föräldrpar, som var "snärjde i baptistiska villfarelser". Genom predikningar, bibelförklaringar och andra mera informella undervisningstillfällen sökte prästerna komma till rätta med sådant.⁴¹

En annan form för villfarelser var den, som uppstod till följd av "den grova ogudaktigheten och likgiltigheten för Kristi sak bland kyrkans medlemmar". Inspirationen kom enligt prästerna "från vissa rationalistiska tidningar eller från skrifter, i vilka förnuftet sysselsätter sig med att göra Guds sanning till lögn".⁴²

"Vissa rationalistiska tidningar" innefattade säkert Öresunds-Posten, politiskt liberal, förmedlare av liberalteologi, allmänt präst- och religionskritisk. I den hyllades t ex Theod. Parkers skrifter.⁴³ Den liberalteologiske N. Ignells bok om "Det av Jesus predikade Guds-riket" höjdes till skyarna. Författaren presenterades som "aktad och älskad av Sveriges tänkande befolkning".⁴⁴ En katekes med liknande tänkesätt som Parkers bedömdes som "allmänt förnuftig".⁴⁵ I ÖP bannades präster, som visat alltför stor stelhet i dogmatiska frågor; blekingeförsamlingen Fridlevstad hade

uti kyrkoherden Flyborg fått en pastor så okristligt ortodox, att han ur biblioteket utgallrat åtskilliga i vår tanka läsvärda böcker, vilka han ansett ej vara i fullkomlig överensstämmelse med den rena evangeliska läran.

Exempel på utgallrade böcker var V. Rydbergs "Den siste Athenaren" och "Fribytaren på Östersjön", böcker som var viktiga för det sätt att tänka som ÖP representerade.⁴⁶

ÖP lyfte fram tendenser i kyrkan som man menade skulle tjäna en positiv utveckling. Biskop Bring i Linköping t ex hade visat, "att man icke genom bannor och fördömmelser vederlägger andras åsikter".⁴⁷ Den vid denna tid lokalt välkände klockaren Lilja i Billinge församling på Söderåsen kunde räkna med positiv behandling i ÖP för sitt parkerinfluerade sätt att tänka, även om Liljas synpunkter kunde bli allt för radikala t o m för ÖP.⁴⁸

Prästernas kritik mot "skandalpressen" besvarades i ÖP med att "skandalpressen" är den, som försvarar det kyrkliga och religiösa förtrycket.⁴⁹ Det är inte otroligt att ÖP med den formuleringen ville komma åt sina närmaste konkurrenter i spridningsområdet kring Helsingborg, Helsingborgs Tidning och Engelholms Tidning. Enligt Helsingborgs Tidning "måste pressen, om den är sin uppgift trogen, arbeta med

folket, upplysa och vägleda det, men aldrig söka påtvinga det en förhastad mening". Helsingborgs Tidning kritiserade Aftonbladet, som var ÖP:s stora förebild: "Aftonbladets åsikt /har/ blott ett ringa fåtal med sig, utgörande sådana opraktiska fantaster, vilka sätta sina egna hugskott främst och sedan tro, att det icke kan finnas en annan mening än deras."⁵⁰

Den inställning ÖP stod för tycks inte ha fått något större inflytande i Fleninge. 1876 rapporterade kyrkoherden Sjögren, att 6-7 personer avhållit sig från nattvarden över ett år av "förakt för kyrka och kristendom".⁵¹ Denna siffra gällde både Allerum och Fleninge. Inget nämns om maning, förmaning och undervisning. Pastors agerande var ett tecken på att en ny tid höll på att bryta in. Stigande pluralism fick accepteras så länge man höll sina tankar för sig själv och inte störde den kyrkliga ordningen i stort. Detta var i och för sig i god överensstämmelse med svensk tradition på religionslagstiftningens område, åtminstone sedan 1809.

Därför ingrep man inte mot sådana, som uteblev, men inte direkt visade förakt för kyrka och kristen tro. Följande siffror illustrerar utvecklingen: År 1830 gick 33 män och 46 kvinnor varken till husförhör eller nattvard. 1855 uteblev 30 män och 26 kvinnor. År 1881 gick 125 män och 110 kvinnor varken till husförhör eller nattvard. Uttryckt i procent betydde detta att 1830 uteblev 11 procent män och 13 procent kvinnor, 1855 7 respektive 6 och 1881 29 respektive 24 procent.⁵²

Ett ytterligare tillfälle för förmaning och varning var när människor råkade ut för allvarlig och dödshotande sjukdom. Ansvar för att prästen kallades till sjuksängen var i princip den sjukes eget:

Försummar någon åhörare i städer eller å landet att kalla sin sjelasörjare i rättan tid till sig och dör således bort förutan skriftermål och Herrens nattvards delaktighet, då är prästen utan skuld.⁵³

I äldre handböcker talades utförligt om att den, som var sjuk och döende, i god tid skulle anmäla detta för pastor. Denne måste ha tid på sig för att samtala med och undervisa den sjuke innan det var för sent. Kom prästen inte fram i tid, hade den enskilde gått miste om ett viktigt undervisningstillfälle.⁵⁴

Det var av Mässläsningsbok och visitationshandlingar att döma svårt att få den sjuke och hans närmaste anhöriga att inse vikten av detta. Eftersom prästen hade det övergripande själavårdsansvaret i församlingen måste han ingripa även på denna punkt med varning och förmaning. Arrhén skrädde inte orden: man fick inte dröja "till dess sjukdomen hårdare angriper och döden sitter på läpparne". De sjuka måste få till-

fälle till att "tala med sin lärare innan sjukdomen tager överhand och medan han ännu har rediga sinnen".⁵⁵

Pommer påpekade i sina ämbetsberättelser samma förhållande.

Komminister Novén redovisade under en period sin verksamhet med sockenbud i Mässlysningsboken. Att döma av dessa anteckningar fick han möjlighet att tala med de sjuka och sedan komma tillbaka. Någon bibeltext stod i centrum för samtalet på sjukbädden.⁵⁶ Komminister Novén gjorde dessutom många informella husbesök: "Novén kom gärna och hälsade på så där utan vidare. Det uppskattade vi mycket".⁵⁷

Mestadels inriktades sjukbesöket på själva kommunionen: prästen "läste för dem och gav dem nattvarden".⁵⁷ Därmed miste kyrkan viktiga undervisningstillfällen. Hans Persson, som förlorade sin hustru den 20 mars 1864 - "döde mor den ledsammaste dag under min levnad" - nämner två besök av prästen före dödsfallet, båda med nattvard.⁵⁸

I kontrast till Novéns försynta sätt att arbeta står Arrhéns uttryck för det prästerliga ämbetstänkandet i följande pålysning:

Av förekommen anledning erinras alla som åstunda sockenbud att själva medhava såväl åkdon som hästar till prästens avhämtande, annars få de skylla sig själva för det besvär för dem som därigenom uppstår, sedan detta så ofta blivit kungjort.⁵⁹

Att snabbt få verkställt sockenbud kunde under Arrhéns ämbetsperiod bero på ens sociala situation. Den fattige var antingen i händerna på prästen och hans vilja att komma utan att man kunde erbjuda "såväl åkdon som hästar" eller i händerna på mera välsituerade, som kunde och ville ställa upp med hjälp.

Arrhéns formulering rimmade mindre väl både med kraven i KL 1686 och i Luthers Stora katekes att prästen inte fick lägga hinder i vägen för att ge människor del av sakramentet. Rättigheterna i ämbetet kunde bli viktigare än den själavårdande angelägenheten.

Sockenbud var en verksamhet som var svår att styra. Detta var ett viktigt skäl för att folket inte fick vänta för länge med att kalla prästen. Andra förrättningar, t ex katekes- och predikoförhör, kunde bli inställda för sockenbudens skull.⁶⁰ Det var otillfredsställande. Arrhén varnade och förmanade:

Fleninge församlings ledamöter erinras att, om sjukdomstillfällen skulle inträffa - och socknebud åstundas - ingen må dröja så länge att det anmäla, till dess sjukdomen tagit överhand - utan giva sådant tillkänna hos prästerskapet i så god tid, att icke gudstjänst och andra viktige ämbetsgöromål bliva hindrade, genom uppskov eller anmälande av socknebud i otid.⁶¹

Att det inte var så helt med den formella disciplinen i församlingen förstår man av en pålysning Annandag Påsk 1837:

... de ... som hava något att anmäla till kungörande för dagen såsom (anmälan av) dödsfall eller förbön för de sjuka, eller något annat ärende varda åtvarnade att icke därmed framträda i sakristien sedan gudstjänsten är börjad eller under själva predikan, för att icke därmed väcka uppseende och störa församlingen och predikanten i sin stillhet och andakt.

På 1 söndagen efter Trefaldighet 1852 hette det:

Av förekommen anledning tillkännagives, att så snart någon är död i församlingen, det genast skall för pastors ämbetet anmälas, innan någon ringning eller begravning får ske.

1872 diskuterade man ett förbud mot att fylla jord i graven mitt under det att högmässan pågick.⁶²

En positivare roll för prästen att utöva än att ta itu med missbruk kring begravningarna var det när jordfästningarna efterhand började förrättas inne i kyrkorna. I ämbetsberättelsen 1822 meddelades att begravningar "högst sällan" hölls i kyrkorna.⁶³ Inför prostvisitationen 1868 framhölls att "vid högtidligare begravningar, som förrättats i kyrkan, hava liktal någon gång förekommit".⁶⁴ Liktalet skulle hållas från predikstolen "till församlingens större uppbyggelse".⁶⁵ Församlingens centrala roll upprätthölls.

Hur "löse- och bindenyckeln" skulle utövas var en viktig fråga. Tidigare hade den kunnat utövas med den världsliga maktens hjälp. Under 1800-talet upplöstes detta samband mer och mer. Vad hade då kyrkan att sätta istället?

Frågan diskuterades inom prästsällskapet under 1880. Man gjorde skillnad mellan juridisk dom, som samhället fäller, och själavård, som består i bindandet och lösandet av synder. I den juridiska domen "göres ej avseende på den som dömes, utan på den som skall värnas, men själavårdsdom syftar i första hand på den fallne".

Inriktningen av själavården på den enskilde krävde att förlåtelsen mottogs i medveten kristen tro. Därför var kyrkotukt egentligen möjlig bara i en församling av troende. Så var emellertid inte den svenska kyrkoförsamlingen sammansatt.

Kyrkan hade egentligen goda yttre förutsättningar för att upprätthålla kyrkotukt genom pastor och kyrkoråd. "Formerna äro sålunda tillräckliga, men huru skola vi gjuta anden uti dem?" Samspelet mellan andligt och världsligt skulle grunda sig på att de, som utövade den världsliga makten, också var troende kristna. Olika syn på hur kyrkotukt borde utövas skulle inte behöva uppstå mellan andligt och världsligt.⁶⁶

Det är förklarligt om prästerna kände allt större svårighet under 1800-talets gång att utöva en kristet motiverad kyrkotukt. Samhällsutvecklingen hade försvårat samspelet mellan andligt och världsligt. Det finns inte någon motsvarighet till Arrhéns många förmaningar och varningar till församlingen under 1800-talets förra del från prästerna under det senare 1800-talet. Man var osäker på om man skulle tillämpa ett ortodoxt, ett kongregationalistiskt eller ett folkkyrkligt församlingsideal.

Problemet kan illustreras ytterligare genom att undersöka hur det gick för de undervisningstillfällen, som utövades i direkt samarbete mellan kyrkligt och världsligt regemente.

4:11 UNDERVISNINGSTILLFÄLLEN I SAMARBETE MELLAN KYRKLIGT OCH VÄRLDSLIGT REGEMENTE

Prästen fyllde inte enbart internt kyrkliga utan även borgerliga funktioner. I detta arbete var den kyrkliga undervisningen och förhören ett led.

Lysningsförhör var en omdiskuterad del av denna verksamhet.¹

I KL 1686 kap 15 föreskrevs att "prästerna skola om äktenskapsmål undervisa sina åhörare i gemen, och särdeles dem som sig i äkta stånd vilja begiva, av vad vikt och värde äktenskapsbandet är och huru man och kvinna uti mot- och medgång, i trofast kärlek och sämja skola bo tillsammans och vara varannan till råd, tröst och bistånd".² Ett minimikrav i fråga om kunskap var att "ingen trolovas, som icke kan Luhteri katechismum". Solidariteten med samhället skulle man dessutom ha visat genom att ha begått Herrens nattvard.³

I protokollet från prostvisitationen 1812 beskrevs denna undervisning: när andra lysningen avkunnades kom fästehjonen till pastor och förhördes. "Pastor förmanar att ej flytta samman före vigseln".⁴

Arrhén meddelade 1822 att lysningsförhör hålls.⁵ Likaså sägs 1831 att "med dem som begära lysning till äktenskap anställes alltid kristendoms förhör".⁶

I en uppteckning i LUKA uppger sagesmannen, att hon inte själv upplevt lysningsförhör, men att hennes mor gjort det. Detta skulle innebära, att lysningsförhör fortfarande ägde rum i varje fall vid seklets mitt.⁷ Detta tycks stämma med ämbetsberättelsen från 1868. Lysning och vigsel nämns, men inte lysningsförhör.⁸ Många präster tolkade situationen så att skolgång och nattvardsundervisning gjorde lysningsförhöret onödigt. Sådana som sökte lysning, skulle kunna visa, att de var kapabla att sörja för den kristna fostran i sitt blivande hem. Detta borgade genomgången skol- och nattvardsundervisning för. 1908 års äktenskapslag ändrade förhållandena. Man kunde då få lysning utan krav på konfirmation i svenska kyrkan. Skyldigheten att undervisa sina församlingsbor om äktenskapet är dock kyrkolagfäst och gäller alltid.⁹

Flyttningsförhör var en viktig angelägenhet både för riket i stort och för den kristna församlingen.

I Religionsstadgan 1735 påbjöds, att varje flyttande skulle ha "flyttningsattest" "om sitt förda leverne samt kunskap i deras kristendomsstycken".¹⁰ Hade den flyttande ingen flyttningsedel skulle pastor fråga i den församling, som den

flyttande kom ifrån, efter vederbörandes "kunskap i kristendomen samt förda leverne".¹¹ Följande är ett exempel på ett sådant betyg:

Till levernet välfrejdad utom det, att hon har framfött ett oäkta barn Sone f. 1830 17/5, som henne medföljer, och varföre hon erlagt böter och undergått skrift.¹²

1812 förhördes "avflyttande tjänstefolk i sin kristendom".¹³ Arrhén meddelade 1822 att utflyttande tjänstehjon förhördes vid särskilda förhör medan de som flyttat in förhördes vid husförhören.¹⁴ Man var noga med dessa förhör. 1847 uppsköt man husförhören. Då skulle de under året inflyttade "oförtövat" kallas till ett särskilt förhör, "varpå de härmed förberedas".¹⁵

Förhören fanns kvar på 1850-talet.¹⁶ 1865 ströks uppgiften om katekeskunskaper i flyttningsbetyget.¹⁷

Flyttningar och flyttningsförhör var en omfattande arbetsuppgift för pastor i mantalsskrivningstider under hösten.

Av Mässlysningsbokens långa uppräknings av utflyttande, som skulle "lysas ut ur församlingen" framgår, att det - naturligt nog - främst var drängar och pigor, som flyttade. De flesta flyttade inom församlingen under 1800-talets förra del. Under århundradets gång ökade in- och utflyttningen utanför församlingen.¹⁸ Samtidigt minskade pastors arbete med undervisning i anslutning till flyttningarna.

Kyrkoherden hade också till uppgift att förhöra soldater inom sin församling. 3 söndagen i Fastan 1835 och 17 efter Trefaldighet 1838 lystes sådana förhör på.

En viktig roll spelade prästen som undervisare av åtalade och dömda. Innan en åtalad fick begå ed inför domstol kunde häradsrätten hänvisa vederbörande till pastor i hemförsamlingen för undervisning. Genom att avlägga eden i Guds namn bedyrade man vid sin själs eviga salighet att man talade sanning. I ett religiöst perspektiv var detta ett utomordentligt allvarligt löfte. Kunskap om innebörden och de risker man tog var därför en förutsättning för att få avlägga eden. Kyrkoherden var såsom själasörjare den närmast behörige att kontrollera att den tilltalade "utan uppenbar själavåda" skulle kunna avlägga eden. Efter avslutad undervisning utfärdade pastor intyg, som skulle företes i rätten.¹⁹

De intyg, som inlämnats till Luggude häradsrätt under åren 1830, 1840, 1850, 1860, 1870, 1880 och 1890 visar, att samspelet mellan pastorsämbete och häradsrätt funge-

rade under hela undersökningsperioden. V pastor Gislander nämmer samspelet i sin ämbetsberättelse inför prästmötet 1870. Sjögren gör liknande iakttagelser 1876.²⁰

De intyg, som utfärdades, var i regel utförliga och ger god information om hur dessa undervisningstillfällen utformades. 1830 skrev kyrkoherden Arrhén i Allerum: "Husmannen Hans Pålsson från Laröds om för mig uppvisat vällovl. Tingsrättens utslag av den 3 sistl. december, rörande hans edgång, har av mig blivit underrättad om edens vikt och värde, samt varnad för mened; men som jag anställt förnyade förhör med Hans Pålsson, har jag funnit hans svar vara av sådan beskaffenhet, att jag ser mig föranlåten att ödmjukt anhålla det vällovl. domaren täcktes uppskjuta målet till nästa ting; med åläggande för Hans Pålsson att hos mig infinna sig så ofta jag därtill finner nödigt kalla honom."²¹

Av en dom 1860 framgår att den åtalade skulle infinna sig minst tre veckor före kommande förhandling i rätten hos pastor: "Vill Hans Andersson denna ed gå skall han, vid tio rdr rmt vite, första gången minst tre veckor före tinget och därefter så ofta han kallas inställa sig hos sin själasörjare för att om ... faran av mened undervisas".²²

Undervisningsintensiteten beskrivs i ett intyg utställt av P.G. Ahnfelt i Farhult: "Att hemmansägaren Måns Larsson å Nr 1 Tunneberga inställt sig hos pastorsämbetet i Farhult redan den 5 sistl. september och, efter företeende av Luggude Häradsrätts utslag den 2 maj 1849, jämte rannsaksprotokoll i målet mellan honom och pigan Kersti EngelbrektsDr, blivit minst en gång i veckan ända till denna dag av mig undervisad om vikten av ifrågavarande edgång och allvarligen varnad för mened, det varder härmed intygat, ävensom jag anser honom ej kunna utan uppenbar själavåda gå denna värjomålsed, om vars vikt och betydelse honom tarvas ytterligare undervisning".²³

Ahnfelts intyg är daterat den 28 oktober 1850. Det innebär, att Larsson bör ha varit hos pastor ungefär 5-6 gånger. Av prästens ordval "redan den 5" kan man förstå, att de åtalade inte alltid inställde sig så tidigt. Kyrkoherden Arrhén skrev i ett intyg 1850 att "innehavaren härav, Drängen Nils Svensson, som ytterligare företett för mig sig hos sin 'själasörjare' förrän i fredags d. 15 dennes och således icke efter utslagets föreskrift 'minst en månad före tingets början', varföre bemålde dräng gjort sig skyldig till 'laga böter'".²⁴

Den som inte inställde sig i tid kunde riskera att få komma tillbaka till pastor efter tinget och få ytterligare undervisning. Pastor i Hässlunda intygade den 13 januari 1860 att en dräng i församlingen "inställde sig hos mig först den 4^{de}

dennas, begär nu sådant bevis, som berörde utslag ålägger honom förete, men då han, genom uraktlåtenheten av att inom av häradsrätten föreskriven tid inställa sig hos mig, och då han, fast han äger en i allmänhet försvarlig kristendoms-kunskap, visat sig, vid de tillfällena, han sig på kallelse hos mig infunnit, väl tarva ytterligare besinningstid; så torde sådan honom lämnas för att emottaga vidare undervisning om eds vikt och faran av mened".²⁵

De åtalade reagerade mycket olika på skyldigheten att inställa sig hos pastor. I Ottarp hade en "dels icke infunnit sig å de dagar och tider, som härvid varit utsatte, dels då han infunnit sig varit ohövlig och vid framställde frågor, antingen alls intet kunnat förmås svara; eller ock svarat med varjehanda otidigheter; varför jag ej kunnat lämna honom den äskade undervisningen. Emellertid får jag endast meddela, att hans kristendoms-kunskap, såväl som kännedomen om edens verkliga vikt är i högsta måtto otillräcklig; varföre någon edgång för honom ännu icke bör kunna komma ifråga".²⁶

1850 hade Arrhén i Allerum undervisat en dräng som "visat likaså mycken likgiltighet, som oredighet och tanklöshet i sin kristendoms-kunskap, och synes icke fråga efter i vad fara en mened störtar den skyldige i".²⁷ 1840 hade en annan dräng enligt Arrhén "visat en ovanligt vårdslösad och oredig insikt i sin kristendoms-kunskap, vilken han själv vidgår sig till större delen helt försummat".²⁸

Andra kunde med värdighet underkasta sig undervisningen: "Med lugn, tålmodighet och uppmärksamhet mottagit undervisning i kristendomens huvudläror och särskilt om eds vikt och vådan av mened".²⁹ Det kunde vara svårt att se sambandet mellan att behöva underkasta sig undervisning och viljan att avsvärja sig allt ansvar för det man anklagats för: "fastän jag med honom anställt förhör i dess kristendom, har han fortfarande besvarat mina frågor med förebarande av sin oförmåga att kunna fatta, lära och redogöra för sina kristendomsstycken, med ständigt åberopande av sin oskuld uti ifrågavarande mål".³⁰

Ämbetstanken och den ortodoxa synen på kyrkan som garant för salighetsmedlen spelade stor roll i dessa undervisningstillfällen. Ämbetet - personifierat av pastor - avgjorde inte bara frågor om människors salighet utan hade även stor betydelse för målets utgång i rätten. Bristande kristendoms-kunskap kom den åtalade att framstå som mindre tillförlitlig. Detta innebar ett klart underläge för den åtalade: "honom icke till edgång anmäla, såsom för honom själv både betänklig och menlig".³¹

Prästerna kände i allmänhet sitt ansvar. De formulerade sig olika mot bakgrund av de samtal de haft: "Och som hans edgång synes mig på säkra skäl ganska betänklig,

anhåller jag det lovl. tingsrätten täcktes försara honom från all tillåtelse till edens avläggande såsom för honom högst menlig och själaskadlig".³² Här fick alltså rätten avgöra.

Den åtalade och pastor kunde vara oeniga om ifall edgång kunde vara lämplig eller ej. Till sommaringet 1870 utfärdade pastor i Brunnby ett intyg om att den svarande "visat sig både okunnig i och med orediga begrepp om vår salighetslära" varför pastor "icke" kunde "tillstyrka, att han ännu får avlägga eden, utan anser det vara nödvändigt, att han får ännu någon tid att såväl själv tänka på den viktiga saken som ock att bliva därom vidare undervisad". I protokollet från de följande tingsförhandlingarna heter det att

efter uppläsandet härav sade / svaranden / sig väl med gott samvete / kunna / avlägga den föreskrivna eden, men förklarade sig dock icke hava något emot att dessförinnan ytterligare besöka sin själasörjare därest / häradsrätten / där-till lämnade honom rådrum.

Häradsrätten beslöt om ytterligare undervisning.³³

Det förekom också att avgörandet överlämnades av pastor till den åtalade själv.³⁴

Prövningen av kristendoms-kunskapen stod i centrum. Undervisningsprocessen kunde också ge den åtalade möjlighet att besinna sig och rannsaka sitt samvete. 1890 hemställde åklagaren i häradsrätten att vittnet "måtte hänvisas till sin själasörjare för erhållande av undervisning om edens vikt, enär / den åtalade / uppenbarligen icke omtalat allt vad han hade sig bekant i målet".³⁵

Samtalen kunde utvecklas från kunskapskontroll till själavård. Pastor i Kropp hade inte bara förhört utan också gjort "föreställningar":

Drängen Pär Jonasson har försvarlig kunskap så väl uti innan som utanläsningen i kristendomen samt har tydeligt begrepp om edens vikt och värde, och efter de föreställningar jag gjort honom tror sig med gott samvete kunna betyga sin oskuld i den sak varföre han anklagas.³⁶

O B Pommer i Allerum gav själavårdande råd och förmaningar: "Har visat sig äga kännedom om edens vikt och dessutom ganska försvarliga insikter i vår kristna läras ivriga sanningar; likaså har han, efter både stränga och milda föreställningar om det andliga elände, som han genom osanna uppgifter eller förtigande av vad han känner i den sak, varföre han till domstolen är instämd, ådrog sig, under den

djupaste rörelse försäkrat sig icke hava vikit ett steg från sanningen i den redan avlagda vittnesberättelsen."³⁷

Prästämberet fyllde fortfarande en funktion i förbindelsen mellan kyrkan och den världsliga domstolen. Den ortodoxa synen upprätthölls. Guds och Sveriges lag identifierades.³⁸ Detta gällde inte bara undervisning i samband med edgång. De många frejdebetygen i protokollen visar, att deltagande i kyrklig undervisning och nattvardsgång var en förutsättning för att man skulle kunna vinna tilltro vid domstolen. Prästens upplysningar till domstolen om hur enskilda personer uppförde sig i församlingen påverkade målens utgång:

Nu åter för stöld häktade karlen John Friberg i Fleninge lämnas på begäran det bevis, att han, född 1803 6/7, hitkom sistleden mars med attest, som lösgiven arbetsfånge från Malmö, där han redan 1837 blivit insatt efter avstraffning för 3^{dje} resan stöld, och har icke heller sedan sin hitkomst förvärvat sig något gott lovord, utan tvärt om genom liderlighet, brännvinssupande och brottsligt tillhåll till kvinnspersonen, avledne smeden Per Fribergs änka, Christina Friberg, gjort sig, likasom för sin övriga opålitlighet, illa känd i församlingen, och ovärdig att njuta frihet och det allmännas förtroende; och oaktat ömmaste varningar och förmaningar likväl i sitt fördärliga förhållande oförsynt fortfarit: Hans kristendomskunskap är mycket vårdslösad och därför så bristfällig och oredig. Bemälte person har under sådan levnad denna tiden icke kunnat tillåtas tillträde till H. hel. nattvard".³⁹

Samarbetet mellan kyrklig och världslig rätt fortsatte.⁴⁰ Straffsystemet mildrades efterhand. Man tog ut "sänglags"-böter. 1822 meddelade Arrhén att man då inte använt stockstraffet på 20 års tid.⁴¹

Detta samarbete mellan kyrklig och världslig rätt kan exemplifieras med material från domböckerna. Eftersom tydligen fleningeborna i regel var skötsamt folk förekom de inte - som framgått av redovisningen av edsintygen - så ofta i dessa sammanhang. Från 1840 kan man anföra exempel från en grannförsamling: "Pigan Elna Andersdotter av Ekeby socken, som för 3^{dje} gången förbrutit sig med lägersmål, har för de 2^{ne} första gångerna erlagt böter och undergått skrift, men för det oäkta barn hon senast framfödde den 20de nov. 1837, har hon varken erlagt böter eller undergått skrift, varför hon härmed hänvisas att hos domaren i orten anhålla om erforderligt utslag". Pigan erkände. Domen blev böter både till det allmänna och till Ekeby kyrka. Dessutom skulle hon undergå enskild kyrkoplikt i församlingskyrkans sakristia. Kunde hon inte betala kunde straffet bytas mot 8 dagar i fängelse på vatten och bröd samt att böterna till kyrkan avtjänades med arbete.⁴²

Saköreslängden under de angivna åren visar, att man kunde döma till kyrkoplikt ganska långt fram. Möjligheten till undervisning om etik och moral bestod därmed också. 1830 dömdes två drängar och en artillerist för "sabbatsbrott".⁴³ 1840 dömdes en dräng till "enskild skrift" i Allerums kyrka.⁴⁴ 1860 dömdes en dräng i Fleninge för utskänkning av starka drycker på helgdag.⁴⁵ En änka fälldes i Fleninge "för andra resan lägersmål" att "till Fleninge kyrka utgiva eller med arbete avtjäna" två riksdaler.⁴⁶ Samma år fick en skraddare från Gunnarlunda böta fem riksdaler för lägersmål. Vid "bötesbrist" fick den åtalade sitta 14 dagar i fängelse. Dessutom skulle han betala "eller med arbete avtjäna" två riksdaler till Fleninge kyrka.⁴⁷

Från 1870 förekommer inte längre någon spalt i saköreslängderna för böter till kyrkan. 1890 dömdes däremot för "olovligt avvikande ur tjänst" till böter, varav hälften skulle tillfalla "Fleninge församlings fattiga".⁴⁸

Domstolens samspel med pastor var ett viktigt led i den etiska fostran. Andligt och världsligt ämbete samverkade. Prästerna var angelägna om detta samspel. De ville upprätthålla det "för församlingens skull". Det var deras möjlighet att bedriva kyrkotukt och att hålla församlingen ren.⁴⁹

4:12 FLENINGE OCH DEN SAMTIDA DISKUSSIONEN KRING VUXENUNDERVISNINGEN

I ämbetsberättelser, prästmöteshandlingar och domkapitelscirkulär kan man få en bild av hur vuxenundervisningen i stiftet utvecklades under undersökningsperioden.

De problem man hade i Fleninge med att få vuxenundervisningen att fungera hade församlingen gemensamt med de flesta andra i stiftet.

Katekesundervisningen i hemmen, vid katekespredikningar och särskilda katekesförhör, avtog drastiskt. År 1900 nämndes att sådan verksamhet fortfarande pågick i ca 50 församlingar i stiftet. Gottfrid Billing markerade hur viktigt det var att denna verksamhet inte dog ut. Istället skulle andra församlingar ta efter. En klar och sammanhängande kristendomskunskap var nödvändig för människorna i ett alltmer komplicerat samhälle. Sådan kunskap fick man genom studier i katekesen.¹

Litteraturspridningen betraktade stiftsledningen som ett viktigt instrument i den kristna församlingens verksamhet. I Lunds domkapitels cirkulär rekommenderades läsning för vuxna av olika slag. Man förutsatte att prästerna följde upp litteraturanmälningarna dels genom egna studier, dels genom att rekommendera skrifter och tidningar till läsning och prenumeration i församlingarna.² Prästerna var kyrkans bästa kolportörer menade stiftsledningen.³ Det har tydligt framgått att prästerna i Allerum-Fleninge följde stiftsledningens önskemål. Litteratur som föreslogs i domkapitelscirkulären återfinns i Mässlysningsboken för Fleninge. De arbetade själva som "kolportörer" och gick därmed in i spänningsfältet mellan kyrklig och frikyrklig pedagogik.

Den litteratur som rekommenderades var av mycket skiftande slag. Den klassiska andaktslitteraturen fanns med,⁴ men också Dantes Divina Comedia rekommenderades särskilt för "de bildade".⁵ De olika tidskrifterna presenterades och prenumerationslistor distribuerades via domkapitelscirkulären.⁶ 1843 fick Sven Claesson Arrhén, prost i Allerum, två översatta missionstidskrifter anmälda.⁷

Husandakten behandlades inte direkt så mycket i stiftsmaterialet. Bön och bibelläsning knöts dock ofta samman i stiftsledningens rekommendationer. Man får förut-sätta, att den då bl a tänkte på hemmens aktivitet. Problemet togs upp redan 1824 i ett cirkulär.⁸ Senare under seklet talade biskoparna mycket om hur den allmänna tidsandan bröt ned traditionella kristna levnadsmönster. Dit hörde husandakten. Biskoparna beklagade bl a ofta att den gamla storfamiljen, där tjänarna ingick under husfaderns ledning, inte längre fungerade.⁹ Eftersom de flesta hushåll i Fleninge hade stora inslag av drängar och pigor så var hemmen där särskilt sårbara på denna

punkt.

De stora traditionella undervisningstillfällena, husförhör och nattvardsförhör, var ständigt föremål för överväganden: vad kunde man behålla och vad måste man förnya? Krisen för det kyrkliga undervisningsprogrammet diskuterades som tidigare framgått särskilt vid prästmötet under biskop Thomander 1858. Då fattades bl a beslutet att hålla särskilda bibelförklaringar i församlingarna.¹⁰

Detta beslut fick direkt betydelse för inställningen till andra kyrkoförhör. Vid prästmötet 1870 förklarade man att "vikten av kommunionförhörs anställande kan icke nog livligt framhållas". Däremot var det viktigt att de reformerades till sin utformning "i avsikt att bereda åt dessa förhör större omväxling och en rikare belysning av de kristliga sanningarne", t ex genom att använda antingen Luthers lilla katekes eller nästa söndags epistel eller annat efter plan valt bibelställe. Likaså borde husförhören få "karaktären snarare av uppbyggliga samtal, varmed avses att utvidga och stärka den kristliga kunskapen". Det var bättre än att hålla förhör, som påminde om folkskolans kristendomsundervisning.

Andra förhör "kunna anses vara i allmänhet ersatte av de veckopredikningar medelst bibelförklaringar eller katekisationer, som hållas i detta stift efter prästerskapets åtagande vid 1858 års prästmöte".¹¹ Man försökte alltså från 1870 göra en kraftsamling i Lunds stift mot kommunion- och husförhör samt bibelförklaringar. Det innebar en kraftig reduktion av undervisningsprogrammet från 1686. Samtidigt försökte man förändra formerna för förhören i riktning mot samtal och textut-läggning.¹² Just sådan blev också utvecklingen i Fleninge.

Av Billings ämbetsberättelse vid prästmötet 1900 att döma hade problemet med det kyrkliga undervisningsprogrammet förvärrats. Bibelförklaringarna hade inte längre samma aktualitet. Billing lyfte fram katekesförhöret som förebild: "knappast någon undervisnings- eller uppbyggelseform var mera behövlig och gagnelig".¹³ "Och där kommunionförhör ej regelbundet hållas, bör förändring härutinnan ske, så att inställandet av dylikt förhör blir undantag allenast på fullt giltiga grunder".¹⁴ Husförhören "bevistas på somliga ställen flitigt och ordentligt", men på andra håll hade de upphört. Biskopen beklagade detta. Han såg i det "en gammal kyrklig form" som behövde fyllas med nytt liv. "Mig förekommer det som en förnedring, om vår kyrka ej förmår att göra detta".¹⁵

Man får alltså samma bild av förhörens situation i stiftet i det utgående 1800-talet som visats vara för handen i Fleninge. Kommunionförhöret försökte man upprätthålla, men i nya former. Bibelförklaringarna hade sin bästa tid på 1880-talet. Husförhöret

låg i dödsryckningar. Fleninge kunde inte räknas till de 50 församlingar som alltjämt upprätthöll katekesförhör.

Något liknande gällde om kyrkogång, predikan och predikoförhör. Predikan var församlingens vanligaste undervisningstillfälle. Det nonchalerades emellertid av allt fler, framför allt av "herremansklassen" samt "statfolk" och den manliga ungdomen.¹⁶ Detta slog uppenbart hårt mot Fleninge, där jordbruksarbetarfamiljer och drängar var en väsentlig del av befolkningen. Ett viktigt problem var att få familjerna med i gudstjänsten. Enligt gammal sed tog man inte med barnen till kyrkan. Gottfrid Billing ville ändra på detta: "de allra flesta barn skulle säkerligen ej ogärna vara med vid gudstjänsten".¹⁷

Andra nyansatser var arbetet på att skapa nya undervisningstillfällen: förändrade gudstjänstformer,¹⁸ sammankomster i syföreningar och liknande grupper.¹⁹ Övning i kyrkosång borde intensifieras.²⁰ Även i Fleninge gjorde man som framgått försök i den riktningen.

Fleninges undervisningsfunktion liknade alltså i stort stiftets.²¹

I stiftsdokumentationen möter en alltmer utvecklad reflektion över viktiga drag i utvecklingen. I centrum stod analyser av funktionen, men också belysningar utifrån ämbets- och församlingssyn.

Det prästerliga ämbetet ifrågasattes i radikala kretsar. Exemplet från Öresunds-Posten var ett led i denna kampanj. 1876 talade biskopen vid prästmötet om den allmer utbredda "otroslitteraturen". Ett drag i denna var att den inte använde skäl och bevis i sin argumentation "utan i stället det grövsta hån och de fräckaste smädelser såsom sina vapen". Om prästerskapet försökte man "finna eller ... åtminstone dikta och hopljuga allt vad ofördelaktigt och vanhedrande, som tänkas kunde". Enligt biskopen var det inte bara det prästerliga ämbetet man ville komma åt. Kampanjen hade till sitt yttersta syfte att komma åt "själva den gudomliga uppenbarelseens urkunder". Därför var kampanjen dubbelt farlig. Det hela förvärrades av att "de bedrövliga alstren" med stigande läskunnighet spreds till samhällsgrupper, som läste urskillningslöst - de halvbildade - och till sist "de lägsta folkklasserna, så att sålunda också de skola bliva berövade den kristliga tro, ur vars kraft, tröst och frid de hittills hämtat förmågan att bära sina ofta ganska tunga och mödosamma bördor".²² Om utvecklingen fortsatte skulle prästerna inte längre uppfattas som den församlingarnas "ledare, tröstare, vän och rådgivare, han till följe av sitt ämbete blivit".²³

De värderingar som det prästerliga ämbetet skulle stå som garanti för angreps från flera håll. Inte minst prästerna i Luggude kontrakt hade rika erfarenheter av det genom Öresunds-Postens journalistiska inriktning. Den framväxande "humanitetsstaten" hade på viktiga punkter andra värderingar än kyrkan.²⁴ Tidens "materialistiske ande" gjorde det allt svårare för prästämbetet att hävda sitt alternativ.²⁵ "Den så kallade socialistiska riktningen" förekom i prästernas ämbetsberättelser för första gången inför prästmötet 1891. Den uppfattades "såsom den rena mammonskulten, såsom den rena egennyttans och den timliga rikedomens religion". "Socialistverksamheten förvillar utan tvivel många" kommenterade en präst.²⁶

Respekten för ämbetet undergrävdes i hushållen. Husfadern hade inte längre samma auktoritet som förr. "Den tjänande klassen" gick sina egna vägar. Till detta bidrog nya värderingar, men också större möjligheter att resa. Uppbrottet från den gamla skiftesindelningen var också viktig. Individualismen ersatte då den gamla kollektiva synen: "Nu mera än förr, hava på de flesta ställen i stiftet, de större byelagen blivit skingrade. De fleste hemmansägare och torpare bo särskilt ... det ... bereder en större oavhängighet och självberoende i samhällslevnaden, som snart övergår till djärvhet och sturskhet, ett mindre deltagande i likars öden, då var och en arbetar för sig själv, och utom förening med andra".²⁷ Husböndernas ansvar i hemmen för dem man hade under sig hade också minskat under seklet: "föräldrar och husbönder, ägna alltför ringa omvårdnad åt dem, mot vilka de hava föräldraplikter", yttrade Gottfrid Billing 1900.²⁸

Det var naturligtvis inte alltid av godo att ämbetet hade kommit att identifieras med en pedagogik, som lätt kunde utövas auktoritärt, samt med ett samhälle, som var starkt centraliserat och där kyrkan var nära knuten till statsmakten. På tal om bibelförklaringarna manade biskop Flensburg vid prästmötet 1870 sina präster att lägga upp en hel serie bibelförklaringar i den ordning Bibeln själv har. De skulle inte använda "lösryckta skriftställen". "Därigenom träder läraren mera tillbaka för det gudomliga ordets eget starka inflytande, och församlingen införes mer och mer i Skriftens hela rika innehåll. Hon lär sig att själv umgås med och förstå sin Bibel". Ämbetet fick alltså träda tillbaka för Ordet självt.²⁹ Så utövades också bibelförklaringarna i Fleninge.

Det var en fördel att "auktoritetens tvång blivit helt och hållet bannlyst från andens område, där det aldrig bort finnas".³⁰ Samtidigt hade det blivit svårare att upprätthålla kyrkotukt, att varna och förmana. Särskilt lekmanverksamheten var farlig. Den ifrågasatte prästens ämbete; ledde "icke till utan bort ifrån både kyrkan och hennes ämbete".³¹

Svårigheterna för ämbetet hängde samman med problemen att få församlingarna att fungera som förr. "Den forna statskyrkliga enheten, som för våra fäder var en anledning till glädje och trygghet, har tämmeligen både lätt och hastigt blivit söndersprängd" kommenterade biskopen 1876. Tidigare hade församlingsborna kunnat vända sig till den "lärare och herde, som blivit församlingen tillskickad". Kring det prästerliga ämbetet "anslöt och kristalliserade sig hela församlingslivet".³²

Anledningarna till församlingarnas upplösning var flera.

Lekmannarörelser och lekmanpredikanter spelade stor roll. I Fleninge hade det gått lugnt till. För detta hade troligen häradsprosten, kyrkoherden Falck i Wälinge och Kattarp, död 1870, spelat stor roll. Han fick vid sin bortgång vitsordet att han "själv vår svenska statskyrka uppriktigt tillgiven, var han dock mycket fördragsam mot dem som hyllade frikyrkliga åsikter, när han kunde högakta deras avsikers renhet". Till denna inställning bidrog ett herrnhutiskt arv.³³ Eftersom Wälinge och Kattarp var grannförsamlingar till Allerum och Fleninge har prostens inställning säkert haft en avdramatiserande inverkan både i pastoratet och i kontraktet som helhet.

Eljest var uppgörelser med "separatismen" ett ständigt återkommande tema vid prästmötena. Deras konventiklar hämmade det kyrkliga församlingslivet. Våld borde inte användas mot dem.³⁴ Istället skulle man sprida skrifter och predika³⁵ - precis som prästerna i Allerum-Fleninge gjorde. Mest positivt omnämns metodismen: den "går till väga på ett långt ärligare sätt än någon av de övriga sekterna".³⁶ Omkring 1900 menade Billing att problemen med separatismen var över. Nu gällde det att få de vilsegångna tillbaka i den kyrkliga fållan igen.³⁷

De vidgade möjligheterna att resa skapade problem i församlingsarbetet. Särskilt negativa var biskoparna till järnvägarnas erbjudande om billiga biljetter på söndagarna.³⁸ När järnvägen kom till Udåkra 1885 fick alltså Fleninge liknande svårigheter som andra församlingar i stiftet.

Med resmöjligheterna följde emigration. Personer lämnade församlingen och folk återvände. De senare befanns "ofta i sedligt hänseende hava sjunkit på ett mycket märkbart sätt. Särskilt gäller detta om många arma kvinnor av den tjänande klassen".³⁹ Många i Fleninge ut- och invandrade. Det påverkade församlingens möjligheter att fungera.

I Luggude kontrakt hade man dessutom fått besvär med immigranter. "De inflyttade danskarnes okyrklighet" var besvärande.⁴⁰ Inflyttade utlänningar skaffade sig egen-

dom och fabriker. De påverkade "medlemmar av de så kallade lägre eller kroppsligt arbetande klasserna" med "den jordiska rikedomens bedrägliga evangelium".⁴¹ I Fleninge kan man tänka på tegeltillverkningen. Senare fick man brännvinsindustri i Udåkra. "Tidens materialistiska stämning" fick till resultat, att människor "mer och mer undandraget sig hennes (kyrkans) inflytelse, icke längre kommer till städes vid församlingens gudstjänsttillfällen och icke längre begagnar sig av Herrens nådemedel".⁴²

I denna situation gällde det att försöka skapa nya undervisningstillfällen, som kunde understryka gemenskapen i församlingarna. Nya gudstjänstformer, syföreningar, sångköror etc rekommenderas i biskoparnas ämbetsberättelser. Det försökte man också i Fleninge.

Parallellt med detta måste en reflektion till över församlingens funktion i ett teologiskt och funktionellt perspektiv. En sådan analys gjorde bl a Gottfrid Billing inför prästmötet 1900 i sitt föredrag "Om uppfostran till kyrklighet". Församlingen var av fundamental betydelse för kyrkan: "Församlingslivet är den jordmån, varur kristlig fromhet framväxer".⁴³ Biskopen var angelägen att driva tesen att församlingen behövde koncentrera sig kring det dogmatiskt väsentliga, till det, som gav församlingslivet substans. Därför fick man inte förfara hur som helst med församlingens viktiga bekännelsedokument. Han kallade i annat sammanhang katekesen "en församlingsbok, som ej enskilda ha rätt att undanskjuta".⁴⁴ Ungdomarna borde delta mer aktivt i församlingens angelägenheter. "Sådant deltagande ingår i det kristliga prästadömet såsom en rättighet och såsom en plikt".⁴⁵ Prästgården skulle ha en central roll i församlingens liv.⁴⁶ Mönstret från KL 1686 går igen.

Gottfrid Billing formulerade sina tankar just kring sekelskiftet. Funktion, ämbete och församling stod i centrum för hans analyser. Det var nog ingen tillfällighet, att hans son Einar Billing blev den, som med sin religiöst motiverade folkkyrkotanke formade grundläggande förutsättningar för kyrkans arbete under 1900-talet. Dennes tänkande präglade utvecklingen vid 1900-talets början i utvecklingsarbetet kring konfirmationsundervisningen. Hans erfarenheter och analyser fick dock mycket vidare konsekvenser.

Kap 5

MOT DEMOKRATISERING OCH SEKULARISERING

- upplösningen av programmet om det livslånga lärandet.

Inledning

I centrum för denna undersökning står det livslånga lärandet i funktion. Detta har beskrivits utifrån vad som skedde i Fleninge församling i Skåne.

De principiella förutsättningarna har belysts utifrån frågor om ämbets- och församlingssyn.

I detta avsnitt görs ett försök att översiktligt teckna utvecklingen fram mot undervisningsplanen 1919 och Katekesnämndens förslag "Vår kristna tro", utgivet 1917. De båda senare dokumenten är huvudkällor i analysen.

Livslångt lärande som undervisningsfunktion. Sammanfattning av utvecklingen av det livslånga lärandet i Fleninge församling.

Av det tidigare redovisade materialet har framgått, att det livslånga lärandet i kyrklig regi efterhand bröts ned i Fleninge. Undervisningen orienterades åt skolans håll och de förhör, som församlingsborna traditionellt undergått, upphörde med hänvisning dels till att genomgången skolundervisning garanterade tillfredsställande kunskaper, dels till att gällande lagstiftning förändrats.

Genom att undervisningstillfällena reducerades förlorade undervisningen sin roll i det liturgiska sammanhanget och som en del av den enskilda andakten och husandakten. Detta övergripande perspektiv hade dittills varit en grundläggande förutsättning för den evangelisk-lutherska pedagogiken: undervisningen skulle vara insatt i ett större sammanhang.¹

Detta lutherska program hade avspeglat sig redan i Deutsche Messe.² I katekeserna införde man böner och psalmer för den enskilda andakten. Kyrkolagsförslagen under 1800-talet försökte hålla fast denna övergripande funktionella aspekt på undervisningen.³

När katekesundervisningen och undervisningen i biblisk historia överfördes till skolan, gick detta övergripande sammanhang förlorat. Fleninge var inget undantag. Under senare delen av 1800-talet var frågan om kyrkans samlade undervisning en ständigt återkommande debattfråga.⁴

Samhällsutveckling och undervisningsprogram

Under 1800-talet och kring sekelskiftet skedde en markant utveckling bort från det gamla enhetsamhället. Många faktorer medverkade till detta.

Industrialiseringen hade föregåtts av storskifte, enskifte och laga skifte. Detta innebar en nedbrytning av den äldre samhällsstrukturen som medförde nya förutsättningar även om det är oklart i hur hög grad denna utveckling påverkade kyrkans situation. Industrialiseringen drev fram uppbrott från det gamla, när den krävde befolkningsomflyttningar och nya befolkningskoncentrationer. I industrialiseringens spår följde nya politiska ideal. Genom tidningar och vidgat utbyte av litteratur mellan olika länder spreds information om nya filosofiska ideal: utvecklingslära och positivism är två exempel på detta. Nya religiösa riktningar vann anklang. Metodismen blev känd på allvar i Sverige genom George Scotts verksamhet bland textilarbetare i Stockholm. Den ökande sjöfarten åstadkom kontakt med baptistiska rörelser genom F.O. Nilssons arbete på västkusten. Ett stigande intresse för missionen följde. I detta drogs också Sverige med.⁵ Det äldre ortodoxa idealet om 'enhet uti tro och seder' kunde svårligen upprätthållas. 1858, 1860 och 1873 är milstolpar på väg mot en differentierad religiös-social miljö.⁶

Utvecklingen i samhället hade delvis sin utgångspunkt i en förändrad syn på människan. Hon kunde ses i ett politiskt ljus som i liberalismen med dess krav på största möjliga individuella frihet eller i socialismen med dess krav på att indi-

viden skulle underordna sig kollektivets behov och krav.

Under 1800-talet blev man angelägen om att se människan i den framväxande vetenskapliga psykologins och pedagogikens ljus. Ett stort namn var som tidigare framgått Pestalozzi. Denne kom att påverka den svenska debatten bl a kring katekesundervisningen.⁷ Ett annat bekant namn var Adolf Diesterweg. Han verkade liksom Pestalozzi för elevernas självverksamhet, förkastade den systematiska kristendomsundervisningen och ivrade för en pedagogiskt fullgod bibelundervisning med utgångspunkt i Jesu liv och sedelära.⁸

Efter sekelskiftet gjorde sig två namn särskilt gällande inom pedagogiken. John Dewey talade i sin bok "Skola och samhälle" om barnets fyra instinkter: a. att samtala och meddela sig; b. att undersöka och ta reda på; c. att förfärdiga föremål; d. att finna det konstnärliga uttrycket. En positiv personlighetsutveckling måste vara beroende av samtliga dessa instinkter och av att de utvecklas på ett allsidigt sätt, menade Dewey. Pedagogiken måste genomgå en kopernikansk revolution. Barnet måste bli centrum - solen i det pedagogiska systemet.⁹

Både i Sverige och utomlands fick Ellen Keys bok "Barnets århundrade" stor betydelse som debattbok och inspirationskälla. Ellen Key var framför allt influerad av Rousseau och utvecklingstanken. Genom barnet skulle en ny människotyp realiseras. Hon kom i konflikt med kristendomens lära om att människan har begränsade möjligheter att av egen kraft och vilja göra det goda. För Ellen Key gällde det att skapa så goda förutsättningar som möjligt för att barnet skulle kunna utvecklas fritt och realisera alla sina dolda möjligheter.¹⁰ Därmed sattes en debatt igång på allvar med konsekvenser för arbetet på 1919 års undervisningsplan. Tankarna präglade också katekesnämndens förslag 1917.

Framväxande frikyrklighet, nya politiska alternativ och en ny syn på människan och hennes behov ledde till krav på ett nytt och annorlunda stoff i undervisningen. Den tidigare religionsundervisningen hade sin utgångspunkt i den systematiska lutherska kristendomstolkningen. Den lutherska läran om barndopet hade länge varit samhällets sanktionerade tolkning; den lutherska synen på enheten i det kyrkliga och borgerliga samhället privilegierade svenska kyrkans kristendomstolkning i skolans undervisning. Innehållet blev principiellt, och inte bara i praktiken, negativt till lärar som var den lutherska kristendomstolkningen främmande.

I den allmänna pedagogiska debatten betonade man mer och mer barnets aktiva roll. Hänsynen till barnets mognad och övriga utveckling blev viktiga led i sökandet efter en metod, anpassad till tidens krav.¹¹ Förutsättningarna för samverkan mellan hem,

kyrka och skola förändrades.

Omvälningarna i samhället medförde krav på förnyelse av lagstiftningen. Även detta fick konsekvenser för den kyrkliga undervisningen. Förutsättningarna för kyrkoplikt och enskilt skriftemål förändrades. Lysningsförhøret som en förutsättning för vigsel förlorade sin roll. Sambandet mellan katekesförhøret och flyttningsbetyg upphävdes. Sockenbandets upplösning medförde att kommunionförhøret inte längre fick samma självklara ställning som förberedelse för nattvardsgång.¹² Genom att traditionella undervisningstillfällen efterhand "stadgades bort" rycktes förutsättningarna för att upprätthålla det livslånga lärandet undan.

Skolans betydelse för förändringen i det livslånga lärandet

1686 hade det varit självklart, att hemmen och kyrkan samverkade kring religionsundervisningen. 1842 hade man kommit en bit bort från det idealet i och med att skolan och den efterföljande konfirmationsundervisningen i praktiken kom att överta en stor del av hemmens ansvar för den kristna fostran.¹³ Skolan skulle meddela "religionskunskap och biblisk historia, till den grad, som erfordras för att kunna hos prästerskapet börja den egentliga nattvardsläsningen".¹⁴

1919 såg man relationen till hemmen annorlunda:

Vid kristendomsundervisningen bör läraren städse erinra sig, att de olika hem, från vilka lärjungarna på grund av rådande skolplikt komma, i många fall företräda vitt skilda uppfattningar av de frågor, som vid kristendomsundervisningen kunna förekomma till behandling. Han bör därför vid sin undervisning sorgfälligt undvika allt, som kan verka såsom sårande angrepp på andras åskådning eller motverka uppkomsten hos lärjungarna av en vidhjärtad fördragsamhet mot olikatänkande. Det är av synnerlig vikt, att undervisningen i kristendom, utan att den därvid förlorar i allvar eller stadga, bedrives så, att den icke kommer i strid med det nutida samhällets krav på tankefrihet för de enskilda individerna.¹⁵

Utgångspunkt för diskussionen om förhållandet mellan hem och skola var "rådande skolplikt". Någon sådan hade inte funnits 1686, men väl en plikt att uppfostra barnen i den lutherska tron. Prästernas plikt var att övervaka att detta skedde. 1842 bearbetade man inte frågor om förhållandet mellan hem och skola på ett medvetet och aktivt sätt. Man förutsatte det rådande systemet och byggde både innehållet i kristendomsundervisningen och de moment som omfattade etik och moral på kristen

evangelisk-luthersk grund. Kristendomsundervisning och fosterlandskärlek sågs samman. Lärarna skulle ha gått till nattvarden, de skulle i sina liv ha visat prov på god sed och ordning.¹⁶

1919 var situationen en annan. Skulle man kunna hålla ihop kring skolan krävdes både innehållsliga och metodiska förändringar. 1686 hade man haft rätt och plikt till "sårande angrepp på andras åskådning" - för att använda 1919 års formulering. Dessa förbjöds nu. 1686 hade man haft rätt att tvångsdöpa och tvångsundervisa barn, som inte förts till dopet. 1919 medförde obligatoriet en nedbrytning av enheten kring skolans undervisning om dopet. 1686 hade man inte krav på tankefrihet utan på 'enhet uti tro och seder'. 1919 hade linjen från 1809 förts vidare. Tankefrihet i det moderna samhället var inte längre krav på att fritt få utforma sin lutherska religion. Det var inte heller som hos Luther fråga om en rätt att lämna landet om man inte kunde acceptera utgångspunkterna. Det rörde sig om krav på att få leva vidare inom landet med sin egen övertygelse även om den avvek från den av samhället allmänt vedertagna. 1919 skulle man fostra till "vidhjärtad fördragsamhet mot olika-tänkande".

1686 hade samhällets rätt stått i förgrunden. 1842 behöll man i princip detta perspektiv. 1919 betonade man lärjungarnas situation: de kom från hem med skilda värderingar. Samhället hade utvecklats mot tolerans och vidsynthet i religiösa frågor. Dessa attityder borde även barnen numera bibringas. Men framför allt skulle barnen mötas med respekt. Hem och skola skulle inspirera till att ta ställning. Ingen part, vare sig hem eller samhälle, fick invadera barnet eller indoktrinera det med sin egen uppfattning. Detta var bl a Fridtjuv Bergs linje.¹⁷

Öppnare verksamhetsformer för Svenska kyrkan

En konsekvens av samhällsutvecklingen var att kyrkan måste pröva andra verksamhetsformer. Därmed skapades också nya undervisningstillfällen.

Inom diakonin diskuterade man om diakonissorna skulle kunna få en roll i den undervisande funktionen. Söndagsskolan var till fram emot sekelskiftet en angelägenhet för de frikyrkliga, men därefter kom Svenska kyrkan med i arbetet. Genom korstågsrörelsen skapades informella undervisnings- och diskussionstillfällen bl a med de framväxande politiska rörelserna, framför allt socialismen. De växande stadsförsamlingarna aktualiserade frågor om distriktsindelning etc bl a för att tillgodose behovet av undervisning. I den framväxande ungdomsrörelsen var bibelstudiet en viktig arbetsform. Tillkomsten av Diakonistyrelsen blev ett led i att förankra och

konsolidera dessa nya företeelser.¹⁸ Det kyrkomusikaliska intresset steg från 1890-talet.¹⁹ I Fleninge lystes den första konserten på söndagen Sexagesima 1890.

Kyrkan måste ompröva de äldre undervisningsformerna. Framför allt aktualiserades det principiella sambandet mellan dop och undervisning.²⁰ Konfirmationsundervisningen ställdes under debatt, dels i samband med frågan om civiläktenskapet,²¹ dels i samband med diskussionen om förhållandet mellan nattvardsundervisning och konfirmation med löften.²² Framför allt behövde kyrkan en ny metodik. Den försökte katekesnämnden formulera.

Dessa nya och omprövade företeelser arbetade sig inte fram utan principiella bakgrunder. Både synen på kyrkan och på ämbetet var viktiga förutsättningar för att man skulle kunna fixera problemen och föreslå konkreta åtgärder.

Församlingssyn, katekes och liberalteologi

För den ortodoxa församlingssynen var Luthers lilla katekes ett grundläggande dokument. Den var åtminstone sett ur pedagogisk synvinkel väsentligare än Bibeln. Katekesens formuleringar gick före de bibelställen, som utgjorde den läromässiga bakgrunden för katekesen.

Oppositionen mot katekesläsandet under 1800-talet hade dels sin bakgrund i den praktiskt pedagogiska situationen, dels i mera principiella överväganden om hur katekes- och bibelställen skulle förhålla sig till varandra. Det var ett lågkyrkligt intresse att bevaka att man utgick från Bibeln och såg katekesens formuleringar som sammanfattningar av Bibelns lära. En illustration till detta är sammanstötningen mellan Sundberg/Bring å ena sidan och Norlén i förberedelsearbetet på 1878 års katekes.²³ Cirkuläret om bibelundervisningen 1865 värnade också om bibelläsningen.²⁴

1919 års undervisningsplan tog fasta på bibelundervisningen. Bibeln var en gemensam utgångspunkt. Däremot hade man skilda inställningar till kristen tro och till hur bibelforskning och bibelstudium skulle bedrivas.

För de olika frikyrkliga riktningarna var det naturligt att instämma i kravet på bibelundervisning. En sådan utgångspunkt var i själva verket nödvändig för att de skulle kunna tänka sig att acceptera samhällets religionsundervisning.

Bibelstudiet understöddes också av sådana, som pläderade för en konfessionell bibelundervisning. En sådan teologisk skola var Erlangenskolans. Dess teologiska metod

innebar att man såg Skriftens innehåll och den enskildes personliga frälsningserfarenhet som korresponderande till varandra. Skriften såg man som en enhetlig frälsningshistoria där Gamla testamentet pekade fram mot Kristus och Nya Testamentet, mot fulländningen.²⁵ Utgick man från denna bibeltolkning blev kraven på ett utvidgat bibelstudium i skolan viktiga som motvärm mot historisk-kritisk bibelsyn och liberalteologi.

Den kritiska historiesynen hade börjat tillämpas på studiet av Bibeln redan under slutet av 1700-talet. Efterhand som rationalistiska tendenser växte sig allt starkare i det svenska samhället ökades också intresset för historisk-kritisk bibelforskning. Inte minst liberalteologerna utnyttjade detta arbetssätt, inspirerade av den rationaliserande och deistiska traditionen från 1700-talet.²⁶ I början av 1900-talet kom det liberalteologiska kravet på utformningen av skolans kristendomsundervisning. Man krävde historisk kristendomsundervisning. Kristus skulle ju framställas som historisk personlighet. I bibeltexterna fanns Jesu enkla lära klart och centralt beskriven. Läroböcker som t ex Luthers lilla katekes borde vara "vägledande".²⁷

Undervisningsplanen 1919 talar ofta om den religiösa och sedliga lärdomen i kristendomsundervisningen. Kombinationen religiöst-sedligt hade inte bara en utbildningspolitisk utan även en teologisk bakgrund. Enligt Albrecht Ritschl hade teologin två brännpunkter, dels det gemensamma sedliga slutmålet, Guds rike, dels den enskildes frälsning. I Wilhelm Herrmanns teologi och i hans bok "Etik", översatt till svenska 1911, men publicerad i Tyskland redan 1901, mötte samma analysperspektiv. Den sedligt allvarliga människan "betvingas" i sitt inre genom intrycket från Jesu person och föres genom detta till tro. Förbindelseledet mellan den naturliga människan och den kristna gudstron ligger i det etiska.²⁸

Liberalteologerna betraktade Luthers lilla katekes som ett sekundärt dokument i förhållande till bibeltexterna. Katekesen kunde därför inte få ha den framträdande plats i religionsundervisningen som den dittills haft. Det vore bättre att undervisa lärobokslöst med utgångspunkt i bibeltexterna. Luthers lärobok kunde man betrakta som ett historiskt dokument i linje med liberalteologernas allmänna föreställningar om en historisk kristendomsundervisning. Anvisningarna i Undervisningsplanen 1919 utformades också på detta sätt.²⁹ Steget från de traditionella undervisningsformerna bibelförhör - predikoförhör - katekesförhör var nu långt.

Denna behandling av Luthers Lilla katekes var inte någon nyhet. I en av de mest använda läroböckerna från denna tid, "Guds verk ur Bibeln och kyrkohistorien", skrev författarna Maria Bergmark och Anna Sörensen redan 1913 i förordet att behovet av konkretion i kristendomsundervisningen gör det rimligt att behandla Lilla katekesen

i anslutning till undervisningen om Luthers liv och gärning. Så sker också i andra delen av boken.³⁰

Redan 1918 hade man tagit bort anvisningar som innebar att skolans religionsundervisning skulle betraktas som en direkt förberedelse för kyrkans konfirmations- och nattvardsundervisning. Hänsynen till hemmen tvingade fram sådana förändringar. Vissa rester av den svenska "statskyrkans" dominans fanns dock kvar i Undervisningsplanen 1919. Man skulle läsa om "de kyrkliga högtiderna, det kristna kyrkoåret och gudstjänsten inom den svenska kyrkan". Psalmer och psalmverser skulle hämtas ur den svenska psalmboken.

En viktig strävan var att komma fram till sådant stoff, som betecknade den minsta gemensamma nämnaren och lämna det särskiljande utanför. Det var inte enbart hänsynen till hemmen utan även till barnens utveckling som krävde detta: "Redogörelser för lärostrider, lärosystem eller andra utanför barnens mottaglighet och behov liggande kyrkohistoriska företeelser" skulle undvikas. Man sökte en bred anknytning genom att uppmana till att bejaka den sedliga effekten av undervisningen i etiska frågor även om man inte kunde acceptera den religiösa. Psalmläsning borde ha både en religiös och en poetisk betydelse. Den dagliga morgonbönen borde inskränkas till psalmsång och bön.

På dessa sätt kunde man förhindra en alltför profilerad luthersk kristendom. Bibeltexterna i morgonbönen skulle väljas så att de "utan särskild förklaring" kunde verka "uppbyggande". En variant var "ett bibelspråk eller en kortare text med några därtill anknutna ord av läraren avseende någon för barnen betydelsefull religiös eller sedlig lärdom". Även morgonbönen skulle ses ur perspektivet etiskt-religiöst.³¹

I undervisningsplanen fanns en större öppenhet mot den "allmänna religions- och kulturhistorien". Betydelsefulla personer skulle väljas "företrädesvis ur den kristna kyrkans historia men även ur den allmänna religions- och kulturhistorien".³² Formuleringen "den allmänna kulturhistorien" medgav en vid tolkning. Även personer som Marx och Darwin kunde rymmas inom den. Bakom formuleringarna om "den allmänna religions- och kulturhistorien" stod bl a Nathan Söderblom.³³

Före 1919 behandlades icke-kristna religioner under aspekten "mission".³⁴ Beskrivningen gjordes utifrån det kristna perspektivet: "Den religion, som möter oss i det hedniska Afrika, är tro på en mängd andar, som det gäller att på alla sätt, t ex genom gåvor, ställa till freds för att skydda sig mot deras missnöje och förskaffa sig deras bistånd".³⁵ Som konkurrenter till kristendomen presenterades hinduism,

buddism och islam.³⁶ Dessa religioner beskrevs sakligare. Förklaringen kan vara att man vid denna tid skilde mellan lägre och högre religioner. Till de högre räknades sådana, som förkunnar tron på en enda Gud, en Gud, som verkligen kan göra människan from och god. Kristendomen är den högsta religionen.³⁷

1842 hade religionskunskap och historia knutits samman innehållsligt och attitydmässigt. Känslan för fosterlandet skulle utvecklas i anslutning till studiet av gestalter som betytt mycket för Sverige och som samtidigt varit goda föredömen. En del av detta behölls i Undervisningsplanen 1919.³⁸ Utifrån samhällets dåvarande grundvärderingar blev det naturligt, att historieundervisningen kom att rymma mycket kyrkohistoriskt stoff.³⁹ I anvisningarna för historieundervisningen betonades det etiska innehållet.⁴⁰ Kristna gestalter kunde fungera idealbildande och inspirera till ansvar och medvetenhet om sitt land. Historieläraren skulle ge sig i kast med "teologiska" problemställningar som distinktionen mellan anfalls- och försvarskrig och dess etiska konsekvenser. Ett visst utvecklingstänkande gör sig gällande i texten. Krig var förut något rätt och olyckligt. Nu framstod det alltmer som "en olycka och ett fördärv". Psalm och sång kunde vara ett lämpligt medel för att "giva uttryck åt känslan för hem och hembygd".⁴¹ Däremot parallelliserade inte Undervisningsplanen psalmer och fosterländska sånger som man gjort på 1800-talet.⁴²

Fosterländska ideal kunde präster med en ortodox kyrkosyn rimligen instämma i. Man mötte dem också hos kyrkoledare som J.A.Eklund och Manfred Björkquist.⁴³ Möjligheterna att kombinera de övergripande undervisningsmålen i Undervisningsplanen 1919 med en ortodox syn på kyrka och församling var däremot mycket små. Framhävandet av bibelundervisningen i Undervisningsplanen 1919 blev ett skäl för prästerna att acceptera skolan som ett led i det livslånga lärandet. De flesta präster fortsatte emellertid i stor utsträckning att driva sin konfirmationsundervisning som förr. I skolorna var också eftersläpningen i förhållande till 1919 års undervisningsplan ansevärd. Systemet kunde alltså fungera i praktiken under de närmaste åren efter 1919. Krav på en förstärkning av katekesens ställning visar att många präster och kyrkoledare inte var tillfreds.⁴⁴

Under tiden skedde ett uppbrott från den ortodoxa församlingssynen inom kyrkan själv. Nya sätt att tolka kyrkan präglade dopdebatten kring sekelskiftet. Eftersom dop och undervisning hänger nära samman fick debatten följder för synen på den kyrkliga undervisningen. En omorientering från undervisningsprogrammet i 1878 års katekesutveckling, dominerat av lundahögkyrklighetens visioner, kom i katekesnämndens förslag "Vår kristna tro" 1917.⁴⁵

Om dopet skrev nämnden:

Den har velat anlägga sin framställning så, att den lutherska tanken på dopet såsom hela det kristna livets grundval, på det kristna livet såsom innebärande en ständig 'återgång till dopet', finge dominera det hela, och att dopet sålunda ej komme att stå blott såsom en isolerad sakramental handling. I viss mån kunde därför den här givna framställningen också sägas innesluta en teckning av hela det kristna livet - från den speciella synpunkten av vad detta just på grund av dopet kan och bör bliva.⁴⁶

Denna koncentration på dopet som ett livsomfattande verk var grundvalen för biskop Einar Billings teologi och församlingssyn. Dopet var ett sätt att forma människor "till likhet med Kristus i död och uppståndelse". Detta är ett evangelium, riktat till den enskilde, till individen. Folkkyrkans grund är just detta evangelium.⁴⁷

Billing var medlem av katekesnämnden. Genom Billings teologi blev synen på dopet väsentlig för inriktningen av konfirmationsundervisningen.

Viktigare än dopet var bibeltexterna.⁴⁸ Både dopet, folkkyrkan och den enskilda människan hämtar sin kraft ur dem. Katekesnämnden bröt därför av teologiska skäl med gammal kateketisk tradition. Det var inte undervisningens uppgift att behandla bibeltexter som "ett bevismedel för lärostyckens utsagor". Katekesnämnden flyttade om ordningen mellan lärosatser och bibelställen. Det skulle ses som

ett symboliskt uttryck för bibelordets överordnade betydelse, såsom en påminnelse därom, att lärosatsen ej är det primära, för vars innehåll det sedan skulle gälla att i Bibeln leta efter bevis, utan att det bibliska ordet är den grundval, på vilken alla utsagor måste byggas, den jordmån, ur vilken lärotankarna växt upp, och ur vilken de också vid undervisningen bära på nytt, s.a.s. inför barnens ögon, organiskt framväxa.⁴⁹

För Einar Billing var det historiska skeendet i Bibeln ett uttryck för vissheten om församlingens verklighet. Det historiska perspektivet skulle därför framhävas. Katekesnämnden kritiserade exempelvis Oscar Bensows inlämnade förslag till "Kristen barnalära":

Ehuru framställningen också här i det yttre är kronologiskt ordnad, är den dock i grunden mera systematiskt än historiskt orienterad. Det är vad man brukar kalla en 'frälsningshistorisk' synpunkt, som förf. låter genomgå det hela, och i vilken han vill låta den biblisk-historiska och den kateketiska synpunkten likasom i en högre enhet mötas...Av sin önskan att hela framställningen igenom konsekvent genomföra den frälsningshistoriska synpunkten har förf., enligt

nämndens mening, alltför mycket låtit sig förledas att från början inpressa de enskilda berättelserna i ett halvt historiskt, halvt systematiskt tänkt schema.⁵⁰

Den "kraft" som Billing i sin egen teologi tillmätte bibeltexterna⁵¹ finner man också hos katekesnämnden:

Vad det här framför allt kommer an på är m.a.o., att de bibliska berättelserna själva, med sitt ojämförligt rika och djupa liv, så omedelbart som möjligt få tala till barnen; läroboken och lärarna hava blott att hjälpa dem att själva se och lyssna, för att de så må från undervisningen i biblisk historia föra med sig ett första, friskt och starkt intryck av den rikedom, som bibeln innesluter.⁵⁰

Enligt katekesnämnden får ämbetsbäraren träda i bakgrunden. Det är stoffet som skall verka på individen. Därför blev det också angeläget för katekesnämnden att omvärdera den dittillsvarande metodiska traditionen.

Ämbetssyn, katekes och induktiv metod

1686 hade man indelat stoffet i grupper från det enklare till det mera sammansatta. Indelningen gjordes utifrån systematiska synpunkter. Läroämbetet skulle svara för att stoffet kom fram till den enskilde. I hemmet skulle husefadern ha ansvar för sitt hushåll. Människorna indelades i nivåer allt efter vad innehållet naturligt förde till och efter vad människorna kunde prestera intellektuellt.

1842 angav man en minikurs, som i varje fall "de skolbarn /skulle bibringas/ vilka av fattigdom hindras att undervisningen längre tid begagna, eller sakna erforderlig fattningsgåva att förvärva det fulla kunskapsmått, som undervisningen erbjuder".⁵²

Sekelskiftesdebatten kring barnets roll och utveckling ledde till en markering av barnets möjligheter i Undervisningsplanen 1919. Ett aktivitets- och mognadstänkande bröt igenom. Ämbetstänkandet blev, åtminstone i princip, överspelat.

Bibelkunskap skulle inte "förmedlas" av präst, lärare eller hem längre. Istället "böra barnen själva få göra den omedelbara bekantskap med Bibeln, som ... erfordras". Undervisningen skulle "ske så, att barnen på det ålderstadium, som är i fråga, kunna tillgodogöra sig det religiösa och sedliga innehållet". Hänsynen till åldersutvecklingen var viktig; "ett sönderdelande och mera begreppsmässigt lärosätt

bör i allmänhet och särskilt på det lägre stadiet undvikas". Man tillämpade differentiella synpunkter på barnen. Vid utanläsning skulle läraren se till "att icke samma krav ställes på alla barnen utan att all den varsamhet iakttages, som betingas av lärjungarnas individuella läggning".⁵³

Metodikerna i Undervisningsplanen 1919 gick svårligen att förena med ortodoxins ämbetssyn. Liberalteologin kom i rätt ögonblick för dem, som ville formulera en allmännare undervisningsplan än den tidigare konfessionella. Nu kunde man göra det med goda argument även teologiskt. Det finns dock tecken på att utvecklingen gick längre än vad liberalteologerna själva egentligen hade avsett.⁵⁴ Liberalteologin blev ett viktigt bidrag till skolans och samhällets sekularisering. Läromedel som det ortodoxa läroämbetet aldrig skulle ha kunnat acceptera såg dagens ljus.⁵⁵

En viktig skillnad mellan den teologi, som liberalteologerna skapade, och den, som Einar Billing stod för, var enligt Wingren, att Billings texttolkning förmådde vara kyrkoskapande.⁵⁶ Katekesnämnden kunde därför formulera liknande riktlinjer som i Undervisningsplanen 1919 och dessutom före undervisningsplanen, men ändå upprätthålla andra intentioner med sin undervisning. Den viktigaste skillnaden mellan traditionell katekesundervisning och katekesnämndens metodprogram var att man övergick från deduktiv till induktiv metod. Katekesnämnden utvecklade detta tema bl. a. i anslutning till en granskning av Joh. Johanssons "Kort förklaring av Doktor Martin Luthers Lilla katekes för folkskolan":

En av de huvudmärkningarna, som sedan länge riktats mot den nu gällande katekesutvecklingen, har gällt dess abstrakt dogmatiska och torrt doktrinära karaktär och särskilt dess tendens att i anslutning till den gamla dogmatikens logiska distinktioner och schemata alltför mycket sönderdela lärostoffet, så att, trots all yttre trohet mot Luthers lilla katekes, dennas ledande grundtankar i själva verket ej kommit till sin rätt. I stället för att samla allt kring dessa för att genom ett lämpligt åskådningsmaterial sörja för, att Luthers koncentrerade satser verkligen blivit begripliga för barnen, vinna liv och konkretion, hava Luthers ord här använts blott såsom utgångspunkter för en ofta helt annorlunda orienterad framställning eller såsom förutskickade teser, ur vilka nu på analysens och deduktionens väg nya lärosatser härletts. I motsats till detta s.a.s. deduktiva eller, med en i den pedagogiska litteraturen mera hävdvunnen term, analytiska förfaringsätt har man nu krävt ett konsekvent genomförande av vad man plägar kalla en syntetisk eller, såsom den också kanske mera karakteristiskt kunde benämnas, "induktiv" metod. Planläggningen bliver då i viss mening den rakt motsatta mot den hittills följda. Luthers ord kommer här ej att bilda utgångspunkten utan slutpunkten för framställningen.⁵⁷

Den induktiva metoden hade enligt katekesnämnden stora fördelar. Samtidigt var den förenad med risker. Den kunde förleda både läroboksförfattare och lärare att söka konkretion för konkretionens egen skull. Katekesnämnden visar på sådana exempel från sitt granskningsarbete.⁵⁸

Katekesnämndens metodiska program blev inte genomfört i kyrkan. Det ortodoxa motståndet var för stort. Risken för att kristendomens karaktär av uppenbarelsereigion skulle gå förlorad var en viktig invändning. Den var också katekesnämnden medveten om.⁵⁹ Däremot vann programmet gehör i skolan. Detta innebar, att hem, kyrka och skola ytterligare fjärmades från varandra undervisningsmetodiskt och innehållsligt.

SAMMANFATTNING

I centrum för denna undersökning har organisationen av "det livslånga lärandet" inom Svenska kyrkan under åren 1820-1890 stått.

Innehållsligt och metodiskt anknyter undersökningen till Hilding Pleijels och Egil Johanssons forskningar. Pleijel har i sina analyser lagt tyngdpunkten på förhållandet mellan undervisning och samhälle utifrån programmet i KL 1686. Han har betonat den funktionella aspekten, när han beskriver de olika undervisningstillfällena.

Egil Johansson har undersökt läsfärdigheten och kunnat visa, att denna var utvecklad i Sverige hos gemene man före de flesta andra länder. Han har betonat de liturgiska texternas betydelse och utvecklat teknologier för att utnyttja stora informationsmängder i de kyrkliga längderna på ett rationellt sätt. Samtidigt har han visat på behovet av individrelaterade studier.

I detta arbete görs ett försök att se undervisningsprocessen utifrån ett helhetsperspektiv. Med denna angreppspunkt har de olika undervisningstillfällena kunnat relateras till varandra på ett mera medvetet sätt än i tidigare forskning. Genom att en enda församling har valts har undervisningsprogrammets utveckling kunnat beskrivas intensivt och fördjupat. På så sätt har samspelet mellan de olika undervisningsinsatserna och prästens roll för att upprätthålla det kyrkliga undervisningsprogrammet kunnat beskrivas bättre i sin helhet än i andra undersökningar. Det historiska perspektivet har inneburit, att undervisningstillfällenas nyttjandegrad i förhållande till varandra under undersökningsperioden kunnat belysas. Samtidigt har

aspekten ämbete och församlingssyn aktualiserat viktiga principiella frågeställningar i anslutning till beskrivningarna av undervisningens många olika funktioner.

Bearbetningen av materialet i denna undersökning har grundats på en kombination av kvantitativt och kvalitativt material. Det har visat sig fruktbart att utnyttja samspelet mellan den information, som datamängderna tillhandahåller och de upplysningar, som exempelvis mässlysningsböckerna ger. Med datateknikens hjälp samt med utgångspunkt i den ytterligare information, som vidare arkivstudier gett, har data både på makro- och mikronivå kunnat fördjupa analysen.

Den analysmodell, som använts med utgångspunkt i begreppen funktion, ämbete och församlingssyn, har visat sig fungera väl som tolkningsinstrument. Modellen har gett möjligheter till att både konkret beskriva skeendet och att fördjupa tolkningen i principiella termer.

Undersökningen har visat, att programmet om "det livslånga lärandet" i Fleninge bröts ned på allvar under 1800-talets senare del. Två huvudorsaker har kunnat anges: den liberaliserade lagstiftningen, framför allt efter 1862, som gjorde vissa obligatoriska förhör överflödiga, samt skolans nya roll i första hand som ersättning för den kristna fostran och undervisningen i hemmet. Det har visat sig att de farhågor, som man hyste på vissa håll under 1800-talet, var befogade. Analysen har vidare riktat uppmärksamheten på de informella undervisningstillfällena av typ tidnings-spridning, sockenbibliotek, etc, som utvecklade sig i församlingen under 1800-talet, samt det nära samspel mellan pastor och häradsrätt som gjorde sig gällande även i undervisande sammanhang.

NOTER

Anm: Hänvisning till Mässlysningsboken i Fleninge görs enbart med söndagens namn. Citat i text och notapparat försiktigt normaliserade främst med avseende på interpunktion och stavning.

INLEDNING

- 1 Landquist 1963 s 285
- 2 Pleijel 1951 m fl.
- 3 Martling 1958, 1961. En viktig aspekt på skillnaderna i synsätt mellan Pleijel och Martling är den att Pleijel utgår från förhållanden i södra Sverige, där skiftesreformen fördes längre.
- 4 Hoffman 1982
- 5 Ahrén 1956 s 174ff m fl; Wingren 1968.
- 6 Hustavlan var en samling bibelord om de olika ståndens plikter i samhället; vidare i Pleijel 1951, 1970.
- 7 Askmark 1949 främst s 175ff.
- 8 T ex Brohed 1973.
- 9 Om prästgårdens roll i Pleijel 1944a s 93ff.

LIVSLÅNGT LÄRANDE I KYRKOLAGEN 1686

- 1 Kjöllersström 1957.
- 2 Sjöstrand II 1958 s 305ff; Kjöllersström 1944.
- 3 En sammanfattande genomgång av bestämmelser och tillämpat speciellt på husförhöret ges i Wahlbom 1983.
- 4 KL 1686 2 § 10. Om den medeltida bakgrunden i Kilström 1958.
- 5 Svenska Kyrkans Bekännelseskriter (SvKB) 1957 s 359ff.
- 6 Luther i a a s 360.
- 7 KL 1686 2 § 10.
- 8 T ex a a 16 § 11.
- 9 a a 17 § 9.
- 10 a a 10 § 1.
- 11 SvKB 1957 s 364.
- 12 Stora Katekesen i a a s 452.
- 13 KL 1686 2 § 2.
- 14 Ib: "vad helst uti predikan bliver framställt, till någotdera av huvudstyckena må lämpa kunna".
- 15 a a 2 § 4,9.
- 16 Johansson 1983.
- 17 a a 13 § 1.
- 18 a a 2 § 11. "Gångdagar" var särskilda helgdagar då man samlades till procession med bön för skörden, Beskow 1975 s 59. De utvecklades efter reformationen i annan riktning, Pleijel 1977 s 154ff.

- 19 a a 12 § 3.
 20 SvKB 1957 s 456.
 21 a a s 366ff.
 22 KL 1686 3 § 1.
 23 a a 11 § 1. 24 SvKB 1957 s 481ff.
 25 KL 1686 6 § 1.
 26 SvKB 1957 s 372ff.
 27 KL 1686 2 § 10.
 28 SvKB 1957 s 360.
 29 Myhre 1967 s 26ff.
 30 SvKB 1957 s 360 (spärrat här).
 31 Myhre 1967 s 27f.
 32 a a s 131ff.
 33 KL 1686 2 § 14.
 34 Pleijel 1951 m fl.
 35 KL 1686 24 § 11; liknande bestämmelser i luthermedarbetaren M. Bugenhagens Kyrkoordning för Pommern 1535, i Die Pommerische Kirchenordnung 1535, 1985.
 36 SvKB 1957 s 415.
 37 a a s 387. Vidare i avsnittet om husfaderns ämbete.
 38 Hägglund 1963 s 274ff.
 39 SvKB 1957 s 359f.
 40 a a 1957 s 361.
 41 KL 1686 2 § 2.
 42 Norberg 1978 s 38ff.
 43 SvKB 1957 s 360.
 44 Om förhållandet till pietisterna bl a i Askmark 1949.
 45 Konventikelplakatet 1726.
 46 Askmark 1949 s 181ff.
 47 Konventikelplakatet 1726.
 48 Brohed 1973 m fl.
 49 HBF 1799 s 89.
 50 a a s 99ff.
 51 a a s 131.
 52 Normann 1952 m fl.
 53 Brohed 1973 s 190ff. Territorialister såg kyrkan som en sammanslutning av fria, likaberättigade individer. Kyrkorätten betraktades som en del av samhällets rätt. Kollegialister hävdade att kyrkan var en sammanslutning av människor med ett gemensamt intresse och varje individ hade rätt att utträda ur gemenskapen.

FLENINGE - en presentation

- 1 Lunds stifts herdaminne ser 2 8 1961 s 19f., Pleijel 1925 s 69; Brohed 1977 s 151 f.
 2 a a; Newman 1925.
 3 Cit efter Fleninge socken 1982 s 10.
 4 a a II s 333f.
 5 Cit efter Fleninge socken 1982 s 11f. "Fege" bör vara förkortning för Fleninge.

- 54 a a s 183ff; Hessler 1956. De ortodoxa ämbetsförpliktelserna kunde tolkas olika bland prästerna. Särskilt av neologerna, som var intresserade av tysk och fransk upplysning.
 55 Janson 1964.
 56 T ex Folkskolestadgan 1842.
 57 a a s V.
 58 KLF 1828 s 37f.
 59 a a s 7.
 60 a a s 38.
 61 a a s 10.
 62 a a s 29.
 63 a a s 31.
 64 a a s 28f m fl.
 65 a a s 30.
 66 Österlin 1960. Thomander var en framträdande liberal politiker och teolog. Han slutade som biskop i Lund.
 67 a a särskilt s 212ff.
 68 a a s 289ff.
 69 a a s 218ff m fl ställen.
 70 a a s 419ff.
 71 a a s 424, Wahlbom 1983 s 60.
 72 KLF 1846 s 10.
 73 KLF 1873 s 6.
 74 a a s 8.
 75 a a s 9; jfr KLF 1828 s 8.
 76 KLF 1873 s 13.
 77 a a s 17f.
 78 a a s 18f.
 79 a a s 156f.
 80 a a s 76.
 81 a a s 83.
 82 a a s 152.
 83 a a s 80, 86.
 84 Rodhe 1930. Lundabiskopen G. Billing höll på denna princip, Brohed 1975 s 37f.
 85 Tegborg 1969, Thelin 1981.
 86 Exempel på mikrodemografiska studier i Time, Space and Man 1979, Söderberg 1981. I Danmark har liknande forskning genomförts av Nissen 1973 och Nørr 1981.

- 6 T ex Johannesson 1972.
 7 I Fleninge genomfördes följande åtgärder: Enskifte å Fleninge, Gunnarlunda och Norrbölinge, fastställt den 22 augusti 1806; enskifte å Fleningetorp, fastställt den 28 februari 1809; laga skifte å Ödåkra, fastställt den 21 december 1831; arealmätning å Gunnestorp, daterad

- den 2 februari 1785; laga delning å Jeppas kvarn, fastställd den 17 mars 1842; laga delning å Skogsgömmaregården och Jeppas kvarn, fastställd den 26 juli 1853.
 8 Arkhult-Danielsson 1981.
 9 a a s 334, Fleninge 1819-90 1975 s 14.
 10 Sexmän var ett medeltida ämbete. Det kom ur bruk senast i och med kommunallagarna 1862. Ämbetet fanns kvar i Fleninge under 1800-talets början, Mlb Fleninge passim. Om skiftena ovan not 7.
 11 Cit efter Fleninge socken 1982 s 11.
 12 Arrhén i Kullabygd 1961 s 19ff.
 13 Fleninge socken 1982 s 12, utom möjligen vävning (Allerum), Arrhén i Kullabygd 1961 s 21.
 14 Ibm. Om ett dygn i en självhushållande jordbrukarfamilj i Wärneryd 1981.
 15 Söderberg 1979 s 54f.
 16 a a s 54ff.
 17 Selånger 1983 s 136ff.
 18 Fleninge socken 1982 s 12.
 19 a a s 108.
 20 a a s 9; Arkhult-Danielsson 1981 s 8.
 21 Fleninge socken 1982 s 228.
 22 Arrhén i a a s 12.
 23 a a s 196.
 24 Om människor och värderingssystem i Buttimer 1978 särskilt skiss s 17; Hägerstrand 1981, 1982.
 25 Söderberg 1978 s 68ff; Fleninge socken 1982 s 192f, 205.
 26 Carina Arkhult 1981, Frykman 1977.
 27 Fleninge socken 1982 s 189.
 28 Ur Regler för Allerums fattigvårds- och arbetsinrättning 1868. Fleninge disponerade 14 platser. Eftersom man

UNDERVISNING BLAND BARN OCH UNGDOM

- 1 KL 1686 3 § 2.
 2 a a 6 § 1.
 3 a a 3 § 1.
 4 a a 3 § 13.
 5 a a 2 § 4.
 6 Om denna i Rodhe 1923; Helander 1939.
 7 HB 1811 s 54f.
 8 a a s 55.
 9 Kl 1686 3 § 2.
 10 Ämbetsber till prästmötet 1870 § 11.
 11 Kl 1686 3 § 5.
 12 Födelse- och dopbok Fleninge.
 13 Kontrakt är en organisatorisk enhet

- ville ha sin andel fylld kunde även inte direkt behövande placeras där; cit efter Fleninge socken 1982 s 193. Om kontrollen se Kontroll och kontrollerade 1982.
 29 Fleninge socken 1982 s 89ff; Zetterholm 1977.
 30 Tyrberg 1972.
 31 Om Öresundsposten och Helsingborgs Tidning nedan.
 32 Om denne i Lunds stifts herdaminne ser 2 8 1961 s 18ff.
 33 Cit efter Pleijel 1925 s 70.
 34 Om denne i Lunds stifts herdaminne ser 2 8 1961 s 25ff.
 35 Cit från Brohed 1977 s 167f.
 36 Lunds stifts herdaminne ser 2 8 1961 s 29ff.
 37 a a s 32f.
 38 a a s 34f.
 39 a a s 35ff.
 40 a a ser 2 6 1957 s 78ff.
 41 a a ser 2 3 1951 s 411ff.
 42 a a ser 2 8 1961 s 39ff.
 43 En särskild undersökning om skolans utveckling pågår vid Umeå universitet. Därför tas frågor om skolutvecklingen i Fleninge upp här bara i den mån de direkt berör den kyrkliga undervisningstraditionen.
 44 Visitationsprotokollen finns dels i Lunds domkapitels arkiv dels i Allerum-Fleninge kyrkoarkiv. Detta material har behandlats som kompletterande vartannat. Om visitationsprotokoll och mässlysningsböcker som källor i Brohed 1977.
 45 Om etnologin i Ehn-Löfgren 1982, Frykman-Löfgren 1979; om religions-etnologin i Brohed 1977 s 14ff, Anders Gustafsson 1976.

- av församlingar under en kontraktsprost. Kontraktet motsvarade ofta häradet.
 14 Födelse- och dopbok Fleninge.
 15 Om detta exempelvis i Tyrberg 1972.
 16 Rodhe 1923 s 269.
 17 Födelse- och dopbok Fleninge.
 18 Om faddrar vidare i Bringéus 1971.
 19 Ex i bilagor till sockenstämmans handlingar i Fleninge.
 20 KL 1686 4 § 2.
 21 a a § 4.
 22 DDB skilda ex.
 23 KL 1686 4 § 3.

- 24 Födelse- och dopbok Fleninge.
 25 Om dopsedan vidare i Petersson 1977.
 26 Allerum, Bilagor till kyrkoberingen.
 27 Prot vid prostvis 1822 § 15.
 28 Uppg till prostvis 1832 § 15 (1831).
 29 a a 1856 § 13.
 30 Ämbetsber till biskopsvi 1862 § 11.
 31 Uppg till prostvis 1868 § 9.
 32 T ex 6, 9 e Tref 1883.
 33 KL 1686 3 § 3.
 34 Prot vid prostvis 1871 § 8.
 35 Ämbetsber till prästmötet 1876 § 60.
 36 HT 1868 nr 128 s 2.
 37 KL 1686 24 § 11.
 38 SvKB 1957 s 373.
 39 a a s 386, 388. En bild av husfaderns aktiviteter får man i Pleijel 1966, där situationen i Småland beskrivs.
 40 Prot vid prostvis 1822 § 34-35.
 41 a a 1849 § 22.
 42 Uppg till prostvis 1868 § 14.
 43 Uppteckning 5169:3.
 44 a a 5170:3.
 45 a a 5169:14. Liknande i Småland, ex i Från Gamla tidens Hälleberga 1973 s 14, 31, 43 m fl ställen.
 46 Om "att läsa för maten" i Bringéus 1979.
 47 Uppteckning 5170:14.
 48 En kort sammanfattning av den kristna tron var "Laurelii Spörmål"; om katekesundervisningen vidare i Pleijel 1942 m fl.
 49 Om 1878 års katekesutveckling i Andersson 1973.
 50 Sockenstämmoprotokoll Fleninge; om psalmbokens roll i fromhetslivet i Olsson 1942.
 51 I Johansson 1972 finns liknande resultat och förklaringar, t ex s 117 m fl ställen.
 52 9 e Tref 1850 m fl ställen.
 53 LDC passim; vidare nedan.
 54 a a § 5.
 55 T ex 18 e Tref 1827 m fl ställen; vidare nedan.
 56 Prot vid prostvis 1822 § 35.
 57 Palmsondag 1856.
 58 2 Advent 1858.
 59 Trefaldighetssöndag 1867.
 60 T ex 15 e Tref 1885, 16 e Tref 1889.
 61 Ämbetsber till prostvis 1871 § 12.
 62 ÖP 1868 nr 195 s 1. L S var Lina Sandell, känd barnboks- och sångförfattare inom väckelsen, Selander 1973 m fl.
 63 HT 1868 nr 55 s 4.
 64 a a 1878 nr 47 s 2.

- 65 a a 1868 nr 57 s 3f.
 66 3 Advent 1837.
 67 Om kraven vidare i LDC 1813 171 Memorial.
 68 27 e Tref 1826.
 69 2 Advent 1826.
 70 4 Advent 1831.
 71 Linnström I 1883 s 460.
 72 Gagner 1848.
 73 Linnström I 1883 s 678f.
 74 a a 1812 § 5.
 75 Prästerskapets privilegier 1723 i Wetterberg 1957 t ex s 82; Askmark 1949 s 265f; om klockarens uppgifter i Wentz 1980; ex även i Åberg 1949 s 246ff m fl.
 76 Sockenstämmoprotokoll Fleninge 15 maj 1814 § 11. Liknande i andra församlingar i Skåne, ASU 29 1930 s 134, 157.
 77 Prot vid prostvis 1822 § 37; Uppg till prostvis 1832 § 37 (1831).
 78 5, 7 e Tref 1830.
 79 Prost vid prostvis 1849 § 6.
 80 Sockenstämmoprotokoll Fleninge 22 januari 1860.
 81 13 e Tref 1864.
 82 T ex 3 Böndagen 1827, 2 e Tref 1850.
 83 SvKB 1957 s 376.
 84 Prot vid prostvis 1822 § 19. Om barn och förhör i Wahlbom 1983.
 85 Prot vid prostvis 1822 § 39.
 86 a a 1849 § 9.
 87 a a 1822 § 38: "vid husförhören erinras barnen...om de stycken de böra kunna".
 88 22 e Tref 1857. I Bygdeå tycks denna övergång ha skett under en längre period, Johansson 1972 s 223.
 89 Reglemente 1854 § 7.
 90 Prot vid prostvis 1822 § 37.
 91 T ex 25 e Tref 1826, 13 e Tref 1827, e Tref 1857 m fl ställen. Ambulatoriska skolor var de som hyrdes in i någon privatbostad; läraren var viss tid i en del av socknen och växlade därefter.
 92 Vidare nedan.
 93 a a s 2.
 94 a a s 4.
 95 Ibm. Från annan församling berättas att kristendomsundervisningen slog mycket väl ut: "stundom katekiserade mästare hela skaran. Han utlade text i testamentet samt gav förståndsfrågor i katekesens stycken och språk. De timmarna älskade jag särskilt. Den enkle lärarens uttydning av Gudsordet var säkerligen både djup-

- sinnig och allvarlig", ASU 29 1930 s 57.
 96 3, 4, 5 i Fastan 1841.
 97 27 e Tref 1826.
 98 T ex 25 e Tref 1855.
 99 9 e Tref 1859.
 100 16 e Tref 1861.
 101 13 e Tref 1864.
 102 8 e Tref 1867.
 103 27 e Tref 1826, 3 i Fastan 1828 (citater) samt t ex 22 e Tref 1843, Palmsondagen 1861 ("oförsvarlig liknöjdhet"), 14 e Tref 1872, 1 e Tref 1883. Det fanns skäl för utproppen. Inspektören rapporterade för perioden 1864-66 att av 72 inskrivna i folkskolan var 28 närvarande och av småskolans 84 inskrivna var 31 där. 1867-68 var motsvarande siffror 70-28 och 90-31, Tabeller till Berättelser om folkskolorna 1867 II s 24, 1869 II s 30.
 104 Ämbetsber passim. Sådana söndagsskolor innefattade undervisning i läsning, räkning etc.
 105 T ex 2 Advent 1861, Annandag Påsk

NATTVARDSUNDERVISNINGEN

- 1 KL 1686 8 § 3.
 2 LDC 1813 171 Memorial.
 3 HB 1811 "Huru förhållas bör då ungdomen första gången skall begå Herrans Heliga Nattvard". Om neologer och pietister i Handbok i svensk kyrkohistoria 2 1940 m fl. Utförligt om orvalet i Brohed 1977.
 4 Ämbetsber till prostvis 1832 § 38 (1831).
 5 T ex 5 e Tref 1830.
 6 T ex Fastlagssöndagen 1839.
 7 1 e Påsk 1849.
 8 Annandag Pingst 1852.
 9 25 e Tref 1855.
 10 Se även Mlb Allerum Bönsöndagen 1857: "konfirmation".
 11 1 e Tref 1865, Trefaldighetssöndagen och 8 e Tref 1867.
 12 T ex 24/6 1865, 24/6 1868, 15/4 1870.
 13 HB 1811. Till detta se Brohed 1977 s 115ff. År 1777 anknöt en katekes f f g till konfirmationsakten, Lilja 1947 s 107f. Pietismens inflytande på katekeserna började på 1720-talet, a a s 222ff. Om språkbruket i Brohed 1977.
 14 Eckerdal 1970 s 108f.

- 1865, 1 e Tref 1882. I examensprotokollen anmärks ständigt på att för många barn höll sig borta från skolan, Fleninge Folkskolas Huvudböcker 1855-61.
 106 T ex 23 e Tref 1883.
 107 Ämbetsber till prostvis 1871 § 16. I Bygdeå hade man liknande problem, Johansson 1972 s 123ff.
 108 Ämbetsber 4/8 1836.
 109 Prot vid prostvis 1822 § 23. Stockstraff avskaffades 1831, Wåhlin 1824ff Supplement 9.
 110 a a § 8.
 111 Prot vid prostvis 1849 § 6 m fl ställen.
 112 a a § 4. Sådana situationer kunde naturligtvis innebära positiva upplevelser för barnen, ASU 29 1930 s 26f.
 113 Se t ex 6 e Tref 1862, Fleninge Folkskolas Huvudböcker 1855-61.
 114 T ex Uppg till prostvis 1856 § 6.
 115 Ibm.
 116 Ämbetsber till prästmötet 1870 § 47.
 117 Ämbetsber till prostvis 1890 § 7.
 118 Asheim 1961 s 248ff.

- 15 Sockennämndens handlingar Fleninge 1847-61.
 16 Husförhörlängd Fleninge 1856-65, Längder över nattvardsungdom Fleninge.
 17 Betyg sattes i innanläsning, Luthers lilla katekes, förklaring och begrepp, d v s "förståelse". Från 1880 gavs betyg i innanläsning och begrepp (undantag åren 1886-87). Vid omräkning har följande skala använts: c=0, bc=0,5, b=1, ba=1,5, ab=2, a+A=2,5. Källa: Längder över nattvardsungdom Fleninge. Om skolans roll som de rikares skola respektive som fattigskola i Johansson 1972 s 183 m fl ställen.
 18 25 e Tref 1855.
 19 13 e Tref 1857. 3 Advent 1837 hade Arrhén en mjukare formulering: "böra kunna väl läsa i bok". Konfirmandgruppen 1857/58 blev aldrig införd i husförhörlängden. Vikarie var förordnad våren 1858, Sockenstämmoprotokoll våren 1858 Allerum-Fleninge passim.
 20 18 e Tref 1876; se även 23 e Tref 1877, 19 e Tref 1878.

- 21 Husförhörslängderna samt Längder över nattvardssungdom. Principerna för socialgruppstillhörighet i DDB har använts vid bedömningarna.
- 22 Uppg till prostvis 1868 § 12.
- 23 Husförhörslängderna samt Längder över nattvardssungdom i Fleninge är källor för det följande.
- 24 Fastlagssöndag 1839.
- 25 3 i Fastan 1841 m fl ställen.
- 26 a a § 7.
- 27 2 Advent 1826.
- 28 Uppg till prostvis 1856 § 8. Om skolan som kunskapsförberedande i Johansson 1972 s 187ff.
- 29 a a 1842 § 5:1.
- 30 Seminariereglemente 1865 § 5.
- 31 a a § 5, 15. Verkan av denna undervisning var inte alltid positiv; en folkskoleinspektör berättare, att "vid bibliska historier förekommer oftast ett mycket omständligt utfrågande, med vidlyftiga exkursioner åt alla möjliga håll, så snart i berättelsen förefinnes någon anknytningspunkt, om än långsökt...Vederbörande säga alltid, att de vid seminarierna inhämtat denna metod, och då den är så allmänt förekommande, tror jag verkligen, att seminarierna åtminstone icke kunna fritagas från all skuld härutinnan", Berättelser om folkskolorna i riket II 1906 s 103. Inspektör var kyrkoherden i Allerum A.N.Hammar. Andra reagerade likartat, t ex inspektören i Helsingborgs stad A. Gierow, a a s 125f. Gierow var framträdande liberalteolog, vilket delvis kan förklara hans kritiska inställning, Hammar 1972 s 20, 196f, 199ff.
- 32 Seminariereglemente 1865 § 5. Om 1600-talets historietolkning i Handbok i svensk kyrkohistoria 2 1953 s 84f.
- 33 Seminariereglemente 1865 § 5.
- 34 Reglemente 1854 § 5.
- 35 Prot vid prostvis 1849 § 6.
- 36 Fleninge Folkskolas Huvudböcker 1855-61.
- 37 a a
- 38 Om "Läsebok för folkskolan" Furuland i a a /1868/ 1979, Netterstad 1982. Om upplevelsen av Folkskolans läsebok i ASU 29 1930 s 58.
- 39 Om denna i Andersson 1973.
- 40 Sockenstämmoprotokoll 22 september 1822.
- 41 Åkerblom 1842, 1854; examensatalog Fleninge Folkskolas Huvudböcker 1855-61.
- 42 Om detta i Johansson 1981.
- 43 Ämbetsber till biskopsvis 1862 § 6.
- 44 Om Skarstedt i Lunds stifts herdaminne ser 2:2-8 1962 Register och där givna hänvisningar.
- 45 Barth 1855 s 89ff.
- 46 Dahm 1848 s 73ff.
- 47 a a s 75.
- 48 a a 1856 s 31.
- 49 a a 1855 s 3, 25f, 56.
- 50 a a s 60f, 137ff.
- 51 a a s 1; vidare i Furuland 1979.
- 52 Uppg till prostvis 1856 § 8.
- 53 a a 1868 § 12.
- 54 Ämbetsber till prostvis 1871 § 12: "Den undervisning i kyrkosång, som församlingarnes klockare meddelat i förening med nattvardsundervisningen, torde vara av stor vikt för kyrkosångens befrämjande". Detta samarbete upphörde dock efterhand.
- 55 Sockenstämmoprotokoll 22 januari 1860.
- 56 Kyrkostämmoprotokoll 1 mars 1863 § 3.
- 57 Ämbetsber till prästmötet 1876 § 47. Liknande bedömningar i Johansson 1972. De barn som inte gått i skola behandlade pastor Gislander försiktigt, Uppteckning 2867:31. Dennes förmåga att ta väl hand om just lågpresterande var omvitnad, Lunds stifts herdaminne ser 2 3 1951 s 413.
- 58 Om "katekescirculäret" och spelet kring detta i Salqvist 1947 s 69ff, Andersson 1973. Om minskade katekeskunskaper i Johansson 1972 s 211.
- 59 KL 1686 24 § 31ff.
- 60 Protokoll hållet vid Skolstyrelsen i Allerum och Fleninge 29 december 1842 § 2-3.
- 61 Reglemente 1854 § 5.
- 62 se not 60.
- 63 Reglemente 1854 § 8.
- 64 Uppg till prostvis 1856 § 6.
- 65 a a 1832 § 38 (1831).
- 66 Prot vid prostvis 1849 § 7,8. "Analytisk" kan betyda att man sökte förklara texten och sätta in den i dess sammanhang, se t ex Hägglund 1956 s 261 f.
- 67 Uppg till prostvis 1856 § 8 (cit enl not 52).
- 68 Ämbetsber till prostvis 1871 § 12. Förhållandet bibelundervisning-katekes var ett livligt diskuterat problem vid mitten av 1800-talet, Andersson 1973 s 116f.
- 69 Ämbetsber till prostvis 1890 § 5.
- 70 a a samt 12 e Tref 1846, 2 e Påsk 1847. Enligt Ramberg 1849 läste pojkar och flickor skilda åt, enligt Gislander 1871 tillsammans, Prot vid prostvis 1849 § 7,8, Ämbetsber till prostvis 1871 § 12.
- 71 Undantag fanns: 1828 konfirmerades barnen strax före Mikaelitid på hösten, 15 e Tref 1828.
- 72 3 i Fastan 1848, 1 i Fastan 1850, 2 i Fastan 1851 m fl. Nattvardsgång i fastan var gammal tradition, Andréén 1954.
- 73 3 i Fastan 1872, 1 i Fastan 1873, 3 i Fastan 1887. Man kunde rentav kombinera passionspredikan och det offentliga förhöret, t ex 5 i Fastan 1889.
- 74 Figur 14 i kombination med figur 24. Dessa iakttagelser bekräftas av ämbetsber 1871: bibelförklaringar har pastor när han ej har nattvardsundervisning. När husförhören pågick måste nattvardsläsningen glesas ut. 1871 var kollisioner med nattvardsgångarna inte längre något problem, Ämbetsber till prostvis 1871 § 7,12.
- 75 2 Advent 1859, då barnen i nattvardsläsningen fick ha självstudier medan husförhören pågick. Wahlbom menar, att den stora satsningen på konfirmandundervisningen gjorde husförhöret överflödigt, 1983 s 116ff.
- 76 Reglemente 1854.
- 77 Kyrkostämmoprotokoll 17 juli 1873.
- 78 T ex 1 e Påsk, 1 e Tref 1865.
- 79 1,3 e Påsk 1869, 2,3 e Påsk 1872, 2,3 e Påsk 1874. Prästen kan ha känt behov av att markera att konfirmationen var en lika viktig högtid som skolexamen.
- 80 Palmsöndagen och Annandag Påsk 1870, 5 i Fastan och Annandag Påsk 1871, 3,4 e Påsk 1875. Hans Persson antecknade följande data för konfirmation: 21/6 1863 (HHN), 24/6 1864, 24/6 1865, 24/6 1866, 24/6 1868, 25/4 1869, 2/4 1871.
- 81 M1b Allerum 9 e Tref 1840.
- 82 M1b Fleninge 1845, 46, 55, 56.
- 83 a a Om Hedengran i Fleninge socken 1982 s 174f.
- 84 T ex Fastlagssöndagen 1839: "först höras innan- och utanläsning av deras kristendomsstycken". Sådan prövning rekommenderades i LDC 1813 nr 171 Memorial.
- 85 M1b Allerum t ex 25 e Tref 1863, 23 e Tref 1870.
- 86 2 Advent 1862 kallades till husförhör i "Högre Folkskolans lärosal". Inte otroligt var den då lika med nattvardsbarnens läsesal under någon period.
- 87 T ex 18 e Tref 1874, 1 Advent 1876, Midfastosöndagen 1878. En uppteckning anger "prästens hönsahus. Där hade han satt in bänkar och där fick vi hålla till", Uppteckning 2867:31. En muntlig uppgift tyder på att man närmare sekelskiftet läste i den 1868 invigda arbetsinrättningen.
- 88 Biskopen kunde rentav antyda, att byggandet av skolor var viktigare än kyrkobyggen, Fernlund 1982 s 42, 44 (V. Faxé).
- 89 M1b Fleninge passim.
- 90 Nattvardsbarnen var 1867 16 st, 1868 20, 1869 23, 1870 21, 1871 21, 1872 27, 1873 13, 1874 37, 1875 30.
- 91 1 Advent 1872.
- 92 17 e Tref 1873.
- 93 18 e Tref 1874.
- 94 1 e Påsk 1849. Fyra är ej angivna.
- 95 Midsommardagen 1860 troligen Allerum, 3 e Tref 1861 Allerum, 2 e Tref 1862 oklart, troligen Fleninge, 1 e Tref 1865 Fleninge, 3 e Tref 1866 Allerum, 1 e Tref 1867 Allerum, 2 e Tref 1868 Fleninge, 3 e Påsk 1869 Allerum. Uppgifterna bekräftas i Hans Perssons Dagbok: 24/6 1868: "konfirmeras barnen här".
- 96 3 e Påsk 1872, 3 e Påsk 1874.
- 97 Uppteckning 5169:31, 5170:31. Uppteckningarna ger en bild av hur man uppträdde vid konfirmationen.

DISKUSSION KRING DEN KYRKLIGA UNDERVISNINGEN AV BARN OCH UNGDOM

- 1 27 e Tref 1826. Pålysningen var inspirerad av riktlinjer i HB 1811.
- 2 Rekommendationerna är helt i linje med biskop V Faxes memorial i LDC 1813 nr 171.
- 3 HB 1811 s 72; Långfredagen 1856.
- 4 Bönsöndagen 1827; liknande formulering i HB 1811.
- 5 Läraren kunde uppfattas som representant för den kristna fostran av eleverna och väcka förvåning om han inte svarade mot den förutsättningen, ASU 29 1930 s 134. På 1880-talet var den kyrkliga inställningen

- att folkskollärarna "äro kyrkans tjänare", Richardson 1963 s 349.
- 6 Stadgan 1842 10:2.
 - 7 ÖP 1868 nr (169) s 1. Notisen utformades som en annons undertecknad "Innevånare i Helsingborgs stad och ort".
 - 8 Salqvist 1947 s 44, 55ff.
 - 9 Om Herbart i t ex Sandström 1978 s 138f.
 - 10 Ämbetsber till prostvis 1881 § 5; detta avspeglade sig också i betygen.
 - 11 ÖP 1868 nr 117 s 4. Om debatten på riksnivå bl a i Richardson 1963 s 309ff.
 - 12 ÖP 1878 nr 6 s 2.
 - 13 a a 1878 nr 95 s 2.
 - 14 Fleninge socken 1982 s 74f.
 - 15 Ämbetsber till prästmötet 1870 § 27. Om Handberg, senare lantbrukare i Astorp, i Tyrberg 1972 s 101f.

FLENINGE OCH DEN SAMTIDA DISKUSSIONEN

- 1 Prmhd 1826 s 122.
- 2 Ibm.
- 3 a a 1900 s 48.
- 4 LDC 1825 nr 263.
- 5 T ex a a 1851 nr 458, 1861 nr 568.
- 6 Prmhd 1814 s 24ff.
- 7 a a 1858 s 5ff.
- 8 a a 1870 s 13f, Biskopens ämbetsber.
- 9 a a 1876 s 28, Biskopens ämbetsber.
- 10 LDC 1857 nr 507.
- 11 Prmhd 1864 s 16.
- 12 a a 1883 s 19f.
- 13 a a 1900 s 13f, Biskopens ämbetsber.
- 14 a a 1814 s 129f.
- 15 a a 1900 s 125.
- 16 a a 1858 s 4ff.
- 17 a a 1870 s 17.
- 18 a a s 16.

KATEKESUNDERVISNING FÖR VUXNA I HEMMEN

- 1 Ämbetsber passim.
- 2 Vidare nedan.
- 3 KL 1686 2 § 2.
- 4 a a 2 § 4,7,9.
- 5 Rodhe 1923 s 208ff.
- 6 a a s 407 m fl ställen.
- 7 a a s 238, 240.
- 8 Förhör hölls däremot med mindre barn, t ex 3 Böndagen 1827; föräldrarna skulle vara närvarande.
- 9 2 Advent 1830, 6 e Tref 1831, 22 e Tref 1832, Septuagesima 1834 m fl ex.

- 16 Andeliga sånger för barn 1852, cit efter Selander 1973 s 81. Om missionshusets söndagsskola i Fleninge socken 1982 s 74f. Märkligt nog kommenterade prästerna inte denna verksamhet. Antingen betraktades den som marginell eller också såg man inget hot i den.
- 17 a a s 91; Netterstad 1982 s 31.
- 18 a a s 20f, 23ff.
- 19 Sockenstämmoprotokoll 29 juli 1858.
- 20 a a 19 februari, 4 mars 1860.
- 21 a a 27 januari, 3 april 1861.
- 22 a a.
- 23 Kyrkostämmoprotokoll 14 augusti 1870.
- 24 Fleninge socken 1982 s 74f.
- 25 Vidare nedan.
- 26 Ämbetsber till prästmötet 1876 § 9.
- 27 Pleijel 1951, Martling 1958, 1961.

- 19 Berättelser om folkskolorna 1882 s 67.
- 20 Prmhd 1858 s 5.
- 21 a a 1876 s 9, Biskopens ämbetsber.
- 22 a a 1900 s 125.
- 23 Prot vid biskopsvis 1903 § 2.
- 24 Prmhd 1900 s 23.
- 25 Brohed 1975. Ett ytterligare ex på konflikt skola-kyrka i Pleijel 1977 s 150ff. Skolstrejker förekom och folkskollärarna protesterade, Tegborg 1969. I Jarlert 1984 tecknas en liknande utveckling i Göteborgs stift. Försök med skolor med socialistisk inriktning gjordes, Köhler 1981. Socialistiska lärare organiserade sig först senare, Kallos 1984.

- 10 M1b Allerum 9 e Tref 1840.
- 11 22 e Tref 1846, 2 Advent 1850.
- 12 7 e Tref 1862.
- 13 Upppteckning 5170:15. Om nykonfirmerade och förhör i Wahlbom 1983 s 130f.
- 14 KL 1686 24 § 19.
- 15 Prot vid biskopsvis 1862 § 2. Förhören föreskrevs i gällande visitationsordningar för Lunds stift 1821, 1849, 1863, 1899. Om dessa i Brohed 1977 s 191f.

- 16 Prot vid prostvis 1871 § 3 (Generalvisitationsprotokollet).
- 17 Prot vid prostvis 1822 § 34 Inledning.
- 18 Lilja 1947 s 300ff, särskilt s 307f.
- 19 Andersson 1973.

LITTERATURSPRIDNING, HUSANDAKT OCH KONVENTIKLAR

- 1 Lunds bibel-sälls kops första årsberättelse 1816 s 16f (dokumenteras bitvis i Bibeln i blickpunkten 1967 s 29). Fleningebor fanns med i Förteckning över bidragsgivare, Årsberättelsen s 45ff. Bidragen upphörde emellertid snart, a a 1816-25. Våren 1819 var dock aktiviteten hög, Lunds stifts herdaminne ser 2 8 1961 s 28.
- 2 Bibeln i blickpunkten 1967 s 30.
- 3 Ibm
- 4 Wahlbom 1983 s 84f.
- 5 LDC passim; se även handlingar till prästmöten.
- 6 Ämbetsber 4/8 1836.
- 7 15 e Tref 1851.
- 8 14 e Tref 1852. Högtiden var tydliggen först tänkt äga rum i Fleninge, men prästen har ändrat till Allerum.
- 9 Pommer till kontraktsprosten 15 januari 1869.
- 10 M1b Fleninge passim.
- 11 4 e Påsk 1833. Biblarna vid detta tillfälle kom troligen från Fruntimmersbibelsällskapet i Stockholm. 1842 fick Lunds stift 225 ex däriifrån till utdelning, Berättelse 1842 s 36. 1 maj 1852 kvitterade Arrhén två biblar i skrivelse till kontraktsprosten. Biblarna beredde domkapitlet en del besvär, LDC passim.
- 12 Om sockenbibliotek som kyrklig utbildningsinstitution i Lenhammar i KÅ 1975 s 156ff.
- 13 Uppg till biskopsvis 1862 § 1.
- 14 Uppg till prostvis 1868 § 19.
- 15 3 Advent 1857.
- 16 1 i Fastan 1860.
- 17 Uppg till prostvis 1868 § 19.
- 18 Folkbiblioteket, Journaler över låntagare 1861-75, nr 21-22.
- 19 a a nr 107, 109, 111, 113.
- 20 Nr 157-161, 162-164.
- 21 Nr 90, 268, 423.
- 22 Nr 281, 285.
- 23 Nr 357.
- 24 Nr 360.
- 25 Nr 362.
- 26 Nr 449.

- 20 Prot vid prostvis 1812 Inledningen.
- 21 a a 1831 § 11 Inledningen.
- 22 Prot vid biskopsvis 1862 § 2.
- 23 Prot vid prostvis 1868 (Generalvisitationsprotokollet).

- 27 Ämbetsber till prästmötet 1870 § 53.
- 28 Ämbetsber till prostvis 1871 § 17.
- 29 Komminister Novén lånade exempelvis, se Journal öfver Fleninge Sockenbibliotek. En systematisk undersökning av låntagarna pågår vid Umeå universitet.
- 30 Journal öfver Fleninge Sockenbibliotek.
- 31 Folkbiblioteket, Journaler över låntagare 1861-75.
- 32 Ämbetsber till biskopsvis 1903 § 6: "mest efterfrågas lättare litteratur". Biblioteket anlätades "flitigt". Om sockenbiblioteken även i Lenhammar i KÅ 1975 s 174ff, Pleijel 1977 s 107ff. Något konkurrerande frikyrkligt bibliotek nämns inte i dokumenten. Söndagsskolan i missionshuset hade dock ett bibliotek från 1884, Gunnar Johansson 1969 s 24.
- 33 Ämbetsber till prostvis 1871 § 17; kommunalstämman utsåg styrelse. Pastor var dock ordförande.
- 34 Konventikelplakatet 1726.
- 35 Ovan.
- 36 Prot vid prostvis 1822 § 35.
- 37 Ribbner 1957. Att de fanns i hemmen kan vara en förklaring till att de inte inköpts till sockenbiblioteket.
- 38 "Evangelii Framgång" bör vara "Underrättelser om evangelii framgång i alla världsdelar, Weckoblad". Utkom 1819-24.
- 39 Uppg till prostvis 1832 § 35 (1831).
- 40 Ämbetsber enl Biskopens cirkulär 1844 § 4. Om Peter Fjellstedt i Anshelm I 1930, II 1935, III 1957.
- 41 Om Fosterlandsvännen i Linnström I 1883 s 379. Om Missionstidningen, utgiven av Svenska Missionssällskapet, i Anshelm II 1935 s 15ff. Allerum hade många prenumeranter, a a s 111.
- 42 T ex Tyrberg 1972.
- 43 Ämbetsber enl särskilt cirkulär 1844 § 4. I utkastet i Allerum står: "goda andeliga skrifter efterfrågas".

- 44 Bönsöndagen 1844.
 45 Prot vid prostvis 1849 § 22.
 46 Uppg till prostvis 1856 § 3.
 47 22 e Tref 1826.
 48 Annandag Jul 1826.
 49 Annandag Pingst 1829. Om Rambachs skrifter i Linnström II 1884 s 270f.
 50 3 e Tref 1835, 2 e Tref 1836. Om Gossner i Religion in Geschichte und Gegenwart II. Band 1967, spalt 1696f.
 51 4 Advent 1836.
 52 13 e Tref 1837. Om missionsintressen i Religion in Geschichte und Gegenwart II. Band 1867, spalt 1697.
 53 1 e Trettondedagen 1842.
 54 1 e Tref 1840. Om Arndt nedan not 89.
 55 20 e Tref 1861.
 56 6 e Påsk 1863.
 57 6 e Tref 1883. Om Melins bibelverk i Svensk bokkatalog 1890 s 230 samt Linnström II 1884 s 35f. Om präster- nas skriftspridning vidare i Lenhammar i KA 1975. Mässlysningarnas roll tycks Lenhammar inte ha observerat. En preliminär genomgång av bouppteckningar i Fleninge har visat, att sådant material inte ytterligare tycks kunna belysa vilken litteratur som användes i hemmen.
 58 3,6,9 e Tref 1835.
 59 Om Fosterlandsvännen ovan not 41.
 60 Mlb Allerum Trettondedag Jul 1840. Arrhén var intresserad för missionen och blev 1845 suppleant i styrelsen för Lunds Missionsällskap, Anshelm II 1935 s 168. Han översatte missionskrifter, Lunds stifts herdaminne ser 2 8 1961 s 32. Information om dem togs in i LDC 20/12 1843.
 61 Annandag Jul 1841.
 62 T ex 1 e Tref 1843.
 63 a a § 3 (citrat ovan not 46).
 64 4 Advent 1853. Den Missionstidning, som nämns här, är troligen den, som gav ut av Lunds Missionssällskap; om detta i Anshelm II 1935 s 224, 237ff, 272. Pietisten gavs till en början ut av C. O. Rosenius. Den var en av den evangeliska väckelsens mest spridda och ansedda tidskrifter.
 65 2 e Trettondedagen 1858. Prästbonde kallades arrendatorn till den gård, som kyrkan ägde för att avlöna präst i församlingen.
 66 Trettondedag Jul 1861.
 67 4 Advent 1884. Wäktaren utgavs av August Posse. Den stod Evangeliska Fosterlandsstiftelsen nära.
 68 15 e Tref 1841: "Människohjärtat".
 69 4 Advent 1884.
 70 ÖP t ex 1848 nr 6 s 4, 1853 nr 1 s 4, 1858 nr 4 s 1 (som var annons för tidningen Budbäraren från Evangeliska Fosterlandsstiftelsens expedition).
 71 a a 1868 nr 116 s 4.
 72 a a nr 143 s 1.
 73 HT 1868 nr 38 s 4.
 74 ÖP t ex 1878 nr 104 s 4.
 75 T ex de ovan angivna litteraturanmälingarna.
 76 Vidare nedan.
 77 Beskrivs utförligt i Tyrberg 1972. Från Fleninge i Gunnar Johansson 1969 s 22f.
 78 a a s 101.
 79 Ämbetsber till prostvis 1871 § 14; Tyrberg 1972 s 97ff.
 80 Ämbetsber till prostvis 1876 § 13. Om Magnus Friedrich Roos teologi i Brattgård 1955.
 81 Närmare i Tyrberg 1972.
 82 Prot vid prostvis 1822 § 34-35.
 83 a a 1849 § 22.
 84 Uppg till prostvis 1868 § 14.
 85 Ämbetsber till prostvis 1890 § 6.
 86 Prot vid biskopsvis 1903 § 14.
 87 Upppteckning 5170:5.
 88 a a 5169:2.
 89 a a 5169:1. "Nordborg" syftar troligen på A Nohrborg, en klassisk uppbyggelseförfattare, Linnström II 1884 s 121. Arndts 'Sanna kristendom' var likaså en "klassiker", Linnström I 1883 s 43f. Ahnfelt bör vara Oskar Ahnfelt, bekant framför allt för sina sånger och sångresor genom landet, a a s 13. Till detta även Lövgren 1964 s 9f, Selander 1973 och där givna anvisningar.
 90 Om 'Praetorii Skattkammare' i Linnström II 1884 s 240.
 91 Ämbetsber till prostvis 1832 § 35 (1831).
 92 Ovan.
 93 Uppg till prostvis 1868 § 14. Konventiklar var sammankomster i enskilda hus för bön, bibelläsning och ev. predikan. Före 1858 fick sådana sammankomster inte äga rum utanför prästämbetets kontroll.
 94 Ämbetsber till prostvis 1870 § 27.
 95 a a § 27, 32-33.
 96 Fleninge socken 1982 s 30, 177.

- 97 Ämbetsber till prästmötet 1876 § 27-30. Om denna verksamhet utförligt i Tyrberg 1972.
 98 Kristianstads Traktatsällskap 1859, cit efter Tyrberg 1972 s 80.
 99 Gislander i ämbetsber till prästmötet 1870 § 31.
 100 a a 1876 § 27-29, 1870 § 14.
 101 ÖP 1848 nr 5 s 2.
 102 Gislander i ämbetsber till prästmötet 1870 § 20.
 103 Fleninge socken 1982 s 74f. Drivande kraft var den förut nämnde folkskol-

- läraren vid Fleninge norra skola Anders Åberg.
 104 Ämbetsber till biskopsvis 1903 § 5.
 105 Fleninge socken 1982 s 73f.
 106 16 e Tref 1891.
 107 Ämbetsber till prästmötet 1876 § 27-30. Flera hem uppläts för sammankomster i Fleninge med predikanter från omgivande traktatsällskap, bl a hos Nils Stensson i Gunnarlunda. Senare byggde man missionshuset, Gunnar Johansson 1969 s 22.
 108 Upppteckning 5170:5.

HUSFÖRHÖR

- 1 KL 1686 2 § 10.
 2 Konventikelplakatet 1726.
 3 a a 1735; Wahlbom 1983.
 4 Ovan; rutinen för husförhör beskrivs i Wählin 1824ff s 57ff.
 5 Allhelgonadagen 1830.
 6 Brilioth 1946 s 275ff. Om pålysningarna i Wahlbom 1983 s 110ff.
 7 Prot vid prostvis 1822 § 19; a a 1849 § 9.
 8 Uppg till prostvis 1856 § 9.
 9 Mlb Fleninge.
 10 Mlb Allerum 2 Advent 1847 samt Mlb Fleninge 3 e Påsk 1848. Om Ramberg i Lunds stifts herdaminne ser 2 6 1957 s 78ff. Ramberg kan ha fått idén till flyttningen av husförhören från Göteborgs stift. Ramberg hade teologiska uppfattningar, som låg nära dem, som fanns där; om dem i Wahlbom 1983 s 106, Jarlert 1984. I Norrland hölls husförhören på vårintern, Johansson 1972 s 56.
 11 Wallin 1980. Wahlbom vill knyta förhören på hösten till ett fiskalt intresse, dens 1983 s 99ff. Det blir i så fall svårt att förklara varför man var så angelägen om att skilja mantalsskrivning och husförhör, a a s 106.
 12 Vice pastor under vakansen var Gislander, lärare vid högre folkskolan, en man med stor arbetskapacitet och ganska traditionell syn på kyrkan, något av en naturbegåvning, Lunds stifts herdaminne ser 2 3 1951 s 411ff.
 13 Ämbetsber till prostvis 1876 § 12.
 14 1885 deltog 4 % av männen i Fleninge och 3 % i Gunnarlunda, bil 3-DDB.
 15 23 e Tref 1826.
 16 Hans Persson deltog i sådan teckning till husförhörlängd 16/11 1860 (på

- Gästgivaregården), 8/11 1865, 1/11 1866.
 17 Roteindelningen har rekonstruerats med hjälp av Mlb Fleninge. Första roten omfattade byn Ödåkra (nummer 1-4 och 6) jämte Ödåkra kvarn. Andra roten omfattade Skogsgömmaregården jämte Skogsgömmaregården nr 1 och Skogsgömmarekvarnen samt Fleningetorp och Fleningetorp nr 1. Till denna rote hörde också Fleninge by nr 1-5 och 7. Denna rote kallades Västra roten. Rote nr 3, Mellanroten, innefattade Fleninge by nr 8-9 och 11, som var fattighuset, samt nr 12-13, 15 och 18. Rote nr 4, den s k Norra roten, innefattade Fleninge nr 18, 20-21, 24, 29 och 30 samt Fleninge Gunnestorp jämte Fleninge Gunnestorp nr 1. Denna rote kallades ofta "utflyttarna", eftersom den tillkom efter laga skiftet 1827. Den femte roten, Östra roten, omfattade Fleninge nr 17, 19, 22, 23, 25, 28 och 31 med Fleninge nr 6 samt 32. Längst österut i församlingen låg Gunnarlunda rote, omfattande Gunnarlunda nr 36, 38-39, Norrbölinge och Norrbölinge nr 1, Hålegården jämte Hålegården 35, Fleninge 34, Fleninge mölla nr 38 (Gunnarlunda 28) samt Fleninge nr 44.
 18 T ex Kyrkostämmoprotokoll 14 augusti 1870.
 19 Allhelgonadag 1888.
 20 24, 25 e Tref 1890.
 21 24, 25 e Tref 1891.
 22 Sockenstämmo- och kyrkostämmoprotokoll angivna data; Fleninge socken 1982 s 74f.
 23 DDB samt Mlb Fleninge. Ödåkra by har ansetts svara mot roten.

- 24 Från protokoll vid enskifte, cit efter Fleninge socken 1982 s 101. Väggarum var ett mått på avståndet mellan stolparna i en korsvirkeslänga, i början av 1800-talet standardiserat till en alm=60cm.
- 25 Om Fleninge 24 i Arkhult-Danielsson 1981.
- 26 DDB bil 3 samt Mlb Fleninge. Gunnarlunda by har ansetts svara mot roten.
- 27 Hans Perssons Dagbok 10 november 1869.
- 28 Ämbetsber till prostvis 1871 § 13; Wahlbom 1983 s 61f. Uteblivna "kalas" kunde ha till följd att bönderna och deras hustrur fann det mindre angeläget att vara med.
- 29 Ämbetsber till prostvis 1881 § 5.
- 30 Prot vid prostvis 1871 § 9.
- 31 DDB - bil 1 samt Mlb Fleninge. En liknande flyttning till skolhuset skedde i hela stiftet, Wahlbom 1983 s 143ff.
- 32 T ex 21-22 e Tref 1830, 23 e Tref 1835.
- 33 Mlb Fleninge passim.
- 34 DDB - bil 1 samt Mlb Fleninge.
- 35 Palmsöndag och Annandag Påsk 1875 samt DDB - bil 1. Ett husförhör finns däremot noterat i längderna, men har inte kunnat återfinnas i Mlb Fleninge.
- 36 T ex Uppg till prostvis 1856 § 9; Wahlbom 1983 s 82ff.
- 37 Ämbetsber till prostvis 1871 § 13; liknande i B Gustafsson 1950 s 205 f.
- 38 Ibm.
- 39 Prot vid prostvis 1822 § 19, Ämbetsber till prostvis 1871 § 13. Liknande i andra församlingar, t ex Röstänga och Ask, Wahlbom 1983 s 131f.
- 40 Prot vid prostvis 1849 § 9, 1856 § 9. Formuleringen markerar hushållets ansvar för att ungdom och tjänstefolk kom till husförhöret.
- 41 Prot vid prostvis 1822 § 38.
- 42 26 e Tref 1842.
- 43 Ämbetsber till prostvis 1868 § 7.
- 44 Ett resultat av kritiken var katekescirkuläret 1865. Av skolan inspirerades man till att börja förhöra på biblisk historia, inte minst Gamla testamentet, Wahlbom 1983 s 93. Prästerna var ibland varsamma mot dem, som saknade skolutbildning: "jag hade ju aldrig gått i nån skola och det visste prästen, så att jag inte kunde så mycket, det var han liksom inställd på", Uppteckning Allerum 2867:15.
- 45 Ämbetsber till prostvis 1890 § 5.
- 46 Ämbetsber till biskopsvis 1903 § 4: man deltog "såvida något examinerande inte förekommer", Wahlbom 1983 s 73. Om utveckling förhör-samtal-föredrag-bibelförklaring i a a s 88.
- 47 Om innehåll etc även i Wahlbom 1983.
- 48 Uppteckning 5169:15.Utförligare från andra församlingar i Wahlbom 1983. Se även uppteckning 5170:15.
- 49 Fleninge socken 1982 s 105. I kyrkan lystes på om möjligheten att undersöka frågan 10 e Tref 1859.
- 50 Jfr Pleijel a a. Materialet är dock här mycket litet. Data: DDB.
- 51 Fleninge nr 15 + Fleninge 6/31 DDB. Så även i andra församlingar, B Gustafsson 1950. I Johansson 1972 finns liknande iakttagelser om olika åldersgruppers och socialgruppers husförhörsfrekvens, tex i a a s 65ff m fl.
- 52 HT 1868 nr 128 s 2; liknande i Wahlbom 1983 s 95f. B Gustafsson konstaterar: "uppenbart är att det kyrkliga förhörssystemets sociala ensidigheter verkade upplösande på seden att besöka husförhör överhuvudtaget", dens 1950 s 205, 209ff. Från Kulla Gunnarstorps gods i Allerums församling deltog i praktiken bara tjänstefolket, a a s 208.
- 53 DDB. Materialet är dock väl litet för att man skall kunna belägga denna tolkning. I Fleninge fanns ingen socialistinspirerad rörelse under undersökningsperioden. Hypotesen stöds av Hammar 1891: "Det religiösa tillståndet får kanske ännu betecknas såsom jämförelsevis gott, med undantag dock för den tjänande klassen, vars religiösa ståndpunkt synes vara bedrövlig", Ämbetsber till prästmötet 1891 § 9.
- 54 Persson var skjutsbonde och inte representativ för befolkningen, men denna och liknande uppgifter vittnar ändå om allt intensivare kontakter mellan Fleninge och näraliggande städer, Helsingborg och Ängelholm.
- 55 Wahlbom 1983 s 49f.
- 56 Ämbetsber till prostvis 1890 § 5, till biskopsvis 1903 § 4. I Konga på Söderåsen höll sig husförhören längst i församlingens avlägsnare delar. I Övrigt ersattes de med församlingaftnar eller anknöts till andra verksamhetsformer, konfirmand-

- förhör, bibelförklaringar eller aftongudstjänster, Wahlbom 1983 s 71ff, 138ff. Övergången till församlingaftnar diskuterades också i prostkonventet, Brohed 1975 s 70.
- 57 ÖP 1868 nr 88 s 2.

KYRKOÅNGÅNG - PREDIKAN - PREDIKOFÖRHÖR

- 1 KL 1686 2 § 2.
- 2 Uppg till prostvis 1832 § 2 (1831); LDC. Övriga präster betonar inte på samma sätt sin teologiska beläsenhet.
- 3 Ämbetsberättelserna passim.
- 4 T ex Arrhén 1832 § 2 (1831), Pommer 1856 § 3 m fl ämbets-berättelser.
- 5 I Mlb Fleninge och Allerum kan man periodvis följa val av predikotext och predikoämnen.

KOMMUNIONFÖRHÖR

- 1 Lilja 1947 s 256f. Ex i a a s 52f. Om särskilda slags skriftermål i Wählin 1824ff s 27ff.
- 2 Rodhe 1923 s 312ff. Sakramentallagen "om enskild skrift och avlösning" ersatte kyrkoplikten. Förordningen stadgade bl a att avlösningen skulle ske i sakristian under närvaro av pastor och två eller tre församlingsmedlemmar som pastor utsett. Sockenbandet innebar att man i princip var förpliktad att gå till nattvard i den församling, där man var kyrkoskriven. Kontrollen kunde lättare upprätthållas då.
- 3 Uppg till prostvis 1856 § 14.
- 4 Uppteckning 5169, 5170; 5-6 gånger per år, men nattvardsgång i församlingen var sjuätte vecka.
- 5 22 e Tref 1826.
- 6 Mlb Allerum 3 i Fastan 1840. Om anmälan i Eckerdal 1970 s 89ff, 95f.
- 7 Mlb Fleninge passim.
- 8 Uppg till prostvis 1832 § 14 (1831).

BIBELFÖRKLARINGAR OCH NYA UNDERVISNINGSTILLFÄLLEN

- 1 KL 1686 2 § 7.
- 2 a a § 8.
- 3 Brandell 2 1931 s 475ff.
- 4 Prot vid prostvis 1849 § 22.
- 5 T ex uppg till prostvis 1856 § 8.
- 6 Uppg till biskopsvis 1862 § 6.
- 7 Uppg till prostvis 1868 § 7.

- 58 Konfirmerades man inte kunde man bl a inte få lysning, Janson 1964 s 50 m fl ställen.
- 59 Wahlbom 1983 har en liknande tolkning, a a s 167ff.

- 6 T ex 22/1, 5/2, 26/2, 7/3 1860, 25/12 1868, 27/6, 25/12 1869, 28/5 1871.
- 7 KL 1686 2 § 9; Brilioth 1946 s 13.
- 8 Faxe i Prmhd 1814 s 85f.
- 9 Warne 1929 s 203.
- 10 Prot vid prostvis 1822 § 19.
- 11 a a 1849 § 9.
- 12 a a 1856 § 9.
- 13 a a 1868 § 7.
- 14 Johansson 1972 s 54. Mättet får dock anses trubbigt.

- 9 Prot vid prostvis 1849 § 14.
- 10 Uppg till prostvis 1856 § 14,15.
- 11 Uppg till biskopsvis 1862 § 12,13; uppg till prostvis 1868 § 8; ämbetsber till prostvis 1871 § 7; 1871 hölls de ibland med utgångspunkt i dagens predikan, andra predikoförhör förekom ej.
- 12 Frågan om anmälan och förhör drevs vid 1800-talets mitt, Eckerdal 1970 s 90f.
- 13 Bil 2 - DDB.
- 14 Även Martling 1958 s 348ff. Hammar skrev dock 1891: "till de flesta ... kommunionförhör komma nästan inga", Ämbetsber till prästmötet 1891 § 10.
- 15 Med viss reservation för kvinnor, som gick tre gånger till nattvard; liknande i Johansson 1972 s 72.
- 16 Eckerdal 1970 s 126, 180.
- 17 DDB.
- 18 Uppteckning 5169:28.
- 19 Eckerdal 1970 s 24f.
- 20 Hans Perssons dagbok 18/10 1866.

- förklaringar, som Persson deltog i, var exempelvis 9/2 1860, 8/8 1866.
- 12 18 e Tref 1883.
 - 13 Prmhd1 passim.
 - 14 T ex 1 e Påsk 1882.
 - 15 T ex 18 e Tref 1883.
 - 16 Prot vid biskopsvis 1903 § 6.
 - 17 Figur 24.
 - 18 Lunds domkapitels arkiv, tidigare omnämnt i Österlin 1960.
 - 19 Om denne i Lunds stifts herdaminne ser 2 8 1961 s 469ff. Vid bröllop och familjehögtider höll Gustafsson bibelförklaringar.
 - 20 KL 1686 2 § 7; Prmhd1 1858 s 9f.
 - 21 Uppgifter rörande pastoralvården i Allerum: om bakgrunden i Österlin 1960 s 381ff. I Fleninge kunde nattvardsbarnen delta i bibelförklaringarna, 16 e Tref 1885.
 - 22 T ex 10 e Tref 1845.
 - 23 T ex 22 e Tref 1838.
 - 24 Mlb Allerum 4 e Tref 1840.
 - 25 Ämbetsber 4/8 1836.
 - 26 Mlb Fleninge och Allerum passim.
 - 27 a a. Om besöket berättas i Anshelm

VARNING OCH FÖRMANING

- 1 Brilioth 1946 s 289ff; kapitlet "om kyrko-agan" i Wählin 1824ffs 180ff.
- 2 KL 1686 10 § 2.
- 3 Ur Stora Katekesen i SvKB 1957 s 361f.
- 4 a a s 415.
- 5 ÖP 1868 nr 1 s 2.
- 6 a a 1858 nr 4 s 1, nr 5 s 2, nr 16 s 1, nr 25 s 1.
- 7 Rodhe 1923 s 394ff, särskilt s 396f. Gustafsson 1972 ger en samlad framställning av kyrktagningsleden i Sverige. Enligt uppteckning 5169:17 stod tacksägelsen i centrum i Fleninge.
- 8 Ibm.
- 9 Frykman 1977.
- 10 HB 1811 s 100.
- 11 Födelse- och dopbok med bilagor i Fleninge. Kvinnorna hade laglig rätt att kyrktagas som "andra ärliga hustrur" om de lägrats under äktenskapslöfte. Prästen var skyldig att undersöka om paret hade rätt till lysning och äktenskap. Mannen skulle intyga, att kyrktagningen skedde med hans medgivande. Det är sådana intyg som finns bevarade.
- 12 Vidare nedan om lysningsförhåret.
- 13 KL 1686 11 § 3.

- II 1935 s 111. Fjellstedt höll missionsföredrag både i Allerum och Fleninge.
- 28 ÖP 1848 nr 5 s 1.
- 29 a a nr 92 s 1.
- 30 a a nr 93 s 1.
- 31 1 e Påsk 1882, 18 e Tref 1883, Kristi Himmelsfärdsdag 1886, 4 Böndagen 1887, 15 e Tref 1889, 1 Advent 1890.
- 32 Wahlbom 1983.
- 33 Ämbetsber till prästmötet 1870 § 48.
- 34 Hans Perssons dagbok Pingstdagen 4/6 1865.
- 35 Fleninge socken 1982 s 224ff.
- 36 T ex Sexagesima 1890.
- 37 Sockenstämmoprotokoll Fleninge 21/12 1856.
- 38 Trettondedag Jul 1884, 1885.
- 39 Palmsöndag 1885. 1881 hade man nyårsbön, Annandag Jul 1881.
- 40 Allhelgonadagen 1883. Märkligt nog nämns inget om skörde gudstjänst som t ex i Röstånga 1895, Bringéus i KÅ 1968 s 122, trots att Fleninge var en utpräglad landsbygdsförsamling.
- 41 Billing m fl.

- 14 Uppg till biskopsvis 1862 § 3.
- 15 5 e Tref 1828.
- 16 Mlb Allerum Bönsöndagen 1840. Om enskilt skriftermål i Wählin 1824ff s 37, där underlaget för prästernas pålysning finns. Formuläret för allmän kyrkoplökt har samma undervisande drag, a a s 33.
- 17 T ex 3 i Fastan 1889, 12 e Tref 1888, 4 e Trettondedagen 1887 etc.
- 18 SFS 1855:61; Brilioth 1946 s 297f; se även not 2 samt LDC 1860 nr 565, där förändringar i Kyrkohandbokens 10 kap anges.
- 19 Ämbetsber till biskopsvis 1903 §5.
- 20 Brohed 1975.
- 21 LHD A 1a 178 ärende 148.
- 22 "Skulle någon... envisas och likväl bortobliwa från förhöret, så komma desses namn att offentl. kungöras för församlingen - liksom deras, vilka... djärvas fortfara med bruket av starka dryckers så skadliga förtärande till allmän anstöt och förargelse i församlingen --- andra såväl som dem själva till skräck och varnagel för sådana oskick och missbruk i församlingen!" Mlb Allerum 3 Advent 1839. Både ämbete och församling var alltså viktiga element i

- kyrkotukten.
- 23 3 i Fastan 1827.
- 24 Mlb Allerum 3 i Fastan 1840.
- 25 T ex i Ämbetsber till prostvis i Räng 1836 § 13-15.
- 26 Allhelgonadagen 1830.
- 27 2 e Påsk 1838. Efterhand försvann tydligen seden; "inga majsjungare" noterade Hans Persson i sin dagbok 1/5 1865.
- 28 DDB.
- 29 Mlb Fleninge passim.
- 30 KL 1686 25 § 8.
- 31 Domböckerna samt Arkhult-Danielsson 1981.
- 32 Lunds stifts herdaminne ser 2 8 1961 s 29ff.
- 33 Ibm. Biskoparnas kamp under 1600-talet vid visitationer, synodalmöten etc för förhör samt deras arbete med katekeser var en viktig bakgrund till KL 1686.
- 34 ÖP 1848 nr 86 s 3.
- 35 a a 1858 nr 3 s 1f.
- 36 a a 1868 nr (169) s 1.
- 37 Wählin 1824ff s 34.
- 38 Österlin 1960
- 39 Ahrén 1956 s 33f.
- 40 Sockenstämmoprotokoll Fleninge § 2.
- 41 Ämbetsber till prästmötet 1870 § 11,20.
- 42 a a § 25,12.
- 43 ÖP 1868 nr 89 s 2, nr 144 s 2, nr 203 s 4 m fl ställen. Om Parker i Rodhe 1935.
- 44 ÖP 1868 nr 194 s 2.
- 45 a a 1868 nr 197 s 2.
- 46 a a 1868 nr 55 s 2. Om Flyborg t ex i Rodén 1961. Om den religiösa liberalismen, bl a om Ignell och Rydberg, i Rodhe 1935.
- 47 ÖP 1868 nr (137) s 2.
- 48 a a 1868 nr 3 s 3.
- 49 a a nr 103 s 2.
- 50 HT 1868 nr 2 s 2.
- 51 Ämbetsber till prästmötet 1876 § 13.
- 52 DDB.
- 53 KL 1686 17 § 3.
- 54 Om sotesängsförhör i Lilja 1947 s 258.
- 55 3 i Fastan 1829.
- 56 Kyndelsmässodagen 1882 m fl.
- 57 Uppteckning 5169:32.
- 58 Dagbok 18/12 1863, 18/2 1864.
- 59 1 Advent 1841.
- 60 I Wählins handbok 1824ff poängteras att sockenbud normalt inte fick fördröja gudstjänsten, a a s 7f.
- 61 3 i Fastan 1827.
- 62 6 e Påsk 1872.
- 63 Prot vid prostvis 1822 § 29.
- 64 Uppg till prostvis 1868 § 11.
- 65 Wählin 1824ff s 130.
- 66 Flensburg, Prästsällskapstal.

UNDERVISNINGSTILLFÄLLEN I SAMARBETE MELLAN ANDLIGT OCH VÄRLDSLIGT REGEMENTE

- 1 Janson 1964. Lät man inte konfirmera sig fick man inte sin katekeskunskap kontrollerad och kunde inte gifta sig inom Svenska kyrkan. Detta blev ett problem för dissenters, t ex baptister, a a s 76f m fl ställen.
- 2 a a § 2.
- 3 a a § 11. Katekesförhöret skulle kunna tolkas som en förberedelse för nattvardsgången i samband med brudvigseln, Söderlind i KÅ 1968 s 67ff.
- 4 a a § 14. Om lysningsförhör 1822 i Skåne i ASU 29 1930 s 98f.
- 5 Ämbetsber till prostvis 1822 § 16.
- 6 a a 1832 § 16(1831). Enligt Wählin 1824ff kunde muntligt förhör anställas om skriftligt bevis på kristendomskunskap inte fanns, a a s 101.
- 7 Uppteckning 5170:9. Sambandet lysning-nattvardsgång upphörde också, 5170:19.
- 8 Uppg till prostvis 1868 § 10.
- 9 Brilioth 1946 s 255ff, 263.
- 10 a a
- 11 Närmare i Norberg i KÅ 1979 s 151ff.
- 12 Prestattester 1832 nr 45.
- 13 Prot vid prostvis 1812 § 6.
- 14 a a 1822 § 19.
- 15 Mlb Allerum 2 Advent 1847. Om inflyttande och förhör i Wählin 1824ff s 43f samt Mlb Fleninge och Allerum. 4 Böndagen, 17 e Tref 1859.
- 16 Wannerdt 1982 s 42.
- 17 Figur 7.
- 18 KL 1686 2 § 10.
- 19 Ämbetsber till prästmötet 1870 § 39; a a 1876 ibm.
- 20 LHD A 1a 146 Litt E nr 9. Pålsson blev senare godkänd av Arrhén, A 1a 147 litt A nr 1.
- 22 a a A 1a 236 utslag mål 35.
- 23 a a 1850 A 1a 208 litt F mål 21. Om P G Ahnfelt i Lunds stifts herdaminne ser 8 1961 s 128ff.
- 24 LHD 1850 A 1a 206 litt Dräng mål 19.
- 25 a a 1860 A 1a 236 DN^o 2 litt 3f.
- 26 a a 1860 A 1a 237 litt E.
- 27 a a 1850 A 1a 206 litt Dräng mål 19.

- 28 a a 1840 A 1a 177 litt F mål 3.
 29 a a 1860 A 1a 236 litt Lf nr 18.
 30 a a 1840 A 1a 178 litt A nr 6.
 31 a a 1840 A 1a 178 litt A nr 6.
 32 a a 1840 A 1a 177 litt F nr 3.
 33 a a 1870 A 1a 266 litt B § 114
 Sommartinget.
 34 a a 1860 A 1a 236 litt F nr 5.
 35 a a 1890 A 1a 303 nr 38. Undervis-
 ning ägde rum, litt K nr 213 samt
 mål 213.
 36 a a 1830 A 1a 148 litt A nr 1.
 37 a a 1860 A 1a 237 litt M. Liknande i
 A 1a 237 litt F mål 8.
 38 Kjällerström 1957, Lindegård 1957.
 39 LHD 1840 A 1a 178 litt DD ärende
 148. Om John Friberg se Carlsson

FLENINGE OCH DEN SAMTIDA DISKUSSIONEN

- 1 Prmhd1 1900 s 108.
 2 LDC passim.
 3 Prmhd1 1864 s 8 ff.
 4 LDC 19/11 1823, 7/3 1829, 31/3 1847.
 5 a a 27/6 1855.
 6 T ex 20/10 1847 m fl ex ("Frids-
 budbäraren, Tidning för den inre
 missionen").
 7 a a 20/12 1843.
 8 a a 30/12 1824.
 9 Prmhd1 1876 s 9, Biskopens ämbets-
 berättelse.
 10 a a 1858 s 9f.
 11 a a 1870 s 17f.
 12 Ibm.
 13 a a 1900 s 47.
 14 a a s 48.
 15 a a s 50f.
 16 a a s 45.
 17 a a s 129.
 18 a a 1870 s 8, Biskopens ämbetsbe-
 rättelse.
 19 a a 1900 s 57.
 20 T ex biskop Flensburg vid prästmötet
 1870, Prmhd1 1870 inledande föredrag
 s 3ff, särskilt s 15, där han kon-
 fronterar folkskollärarens och pas-
 tors ämbete med varandra.
 21 Uppläggnings stämmer väl med Wählin
 1824ff, särskilt s 50ff.
 22 Prmhd1 1876 s 14f, Biskopens ämbets-
 berättelse.
 23 a a 1814 s 82.
 24 a a 1883 s 4, Biskopens ämbetsbe-
 rättelse.
 25 a a 1876 s 12,13, Biskopens ämbets-
 berättelse.
 26 a a 1891 s 6,8, Biskopens ämbetsbe-
 rättelse. Om debatten på riksplanet

1984.
 40 Uppg till prostvis 1856 § 17.
 41 Prot vid prostvis 1822 § 23.
 42 LHD 1840 A 1a 177 litt CF nr 148.
 43 a a . Saköreslängd 1830 A 1a 147 nr
 220; se även a a 146 nr 295.
 44 Saköreslängd 1840 A 1a 176 nr 177;
 se även a a nr 268, a a 1840 A 1 a
 178 nr 391: "enskild skrift uti
 Allerums kyrkas sakristia".
 45 Saköreslängd 1860 A 1a 236 nr 13.
 46 a a A 1a 237 nr 13.
 47 a a A 1a 238 nr 16; se även nr 27.
 48 a a 1890 A 1a 303 nr 396.
 49 Brohed 1975 s 82 f; se även "Varning
 och förmaning" not 20.

- bl a i Richardson 1963 s 309ff.
 27 Prmhd1 1814 s 129.
 28 a a 1900 s 53.
 29 a a 1870 s 2, Biskopens ämbetsbe-
 rättelse.
 30 a a 1883 s 3, Biskopens ämbetsbe-
 rättelse.
 31 a a s 6.
 32 a a 1876 s 2, 4, Biskopens föredrag.
 33 a a 1870 s 12. Minnesanteckningar.
 Om Falck i Lunds stifts herdaminne
 ser 2 8 1961 s 162ff.
 34 Prmhd1 1876 s 21ff, Biskopens före-
 drag.
 35 a a 1858 s 42.
 36 a a 1891 s 19, Biskopens ämbetsbe-
 rättelse.
 37 a a 1900 s 51f.
 38 a a s 53f m fl prästmöten.
 39 a a 1876 s 9, Biskopens ämbetsbe-
 rättelse.
 40 a a s 3.
 41 a a s 13.
 42 a a s 12.
 43 a a 1900 s 120.
 44 a a s 50.
 45 a a s 130.
 46 a a s 131f. Richardson 1963 beteck-
 nar Gottfrid Billing som en av de
 ledande i den enligt honom reaktio-
 nära utvecklingen inom kyrkan under
 1880-talet, a a s 309ff. Av citaten
 här framgår, att bilden kan bli mera
 nyanserad om man också beaktar
 Billings analyser av förutsättning-
 arna för en positiv utveckling i de
 kristna församlingarna. En liknande
 invändning kan riktas mot Thelin
 1981.

MOT DEMOKRATISERING OCH SEKULARISERING

- 1 Ovan kap 1; Rodhe 1923; Undervis-
 ningsplan för rikets folkskolor
 1919; Katekesnämndens "Vår kristna
 tro"; Meddelanden från Kungl. Kate-
 kesnämnden IV 1 ff 1917.
 2 Lindholm 1949 s 4 ff. "Deutsche
 Messe" var en mäsas på tyska som
 Luther sammanställde för användning
 inom den lutherska reformationen.
 3 Ovan kap 1.
 4 Rodhe 1930 m fl.
 5 T ex Westin 1928f, 1963.
 6 Handbok i svensk kyrkohistoria 3
 1952 s 99f. 1858 upphävdes konven-
 tikelplakatet, 1860 och 1873 utfär-
 dades lagar som gjorde det lättare
 för medlemmar av andra kristna sam-
 fund än svenska kyrkan att bilda
 egna församlingar.
 7 Andersson 1973.
 8 Salqvist 1947 s 101f.
 9 Sandström 1978 s 187f.
 10 Myhre 1967 s 352ff, Lengborn 1977.
 11 Debatten behandlas utförligt t ex i
 Salqvist 1947, Algotsson 1975.
 12 Sockenbandet upphävdes 1910, men
 hade då länge varit ur spel,
 Brilioth 1946 s 253.
 13 Även Rodhe 1923 s 269.
 14 Stadga 1842 § 7.
 15 Undervisningsplan 1919 s 26.
 16 Stadga 1842; Seminariereglemente
 1865.
 17 Salqvist 1947 s 115.
 18 Rodhe 1930 s 215ff.
 19 Rodhe 1923 s 215.
 20 Rodhe 1930, Petersson 1977.
 21 Janson 1964.
 22 Rodhe 1923 s 294ff m fl.
 23 Andersson 1973 s 172ff.
 24 a a s 111ff, 118f.
 25 Hägglund 1956 s 324ff.
 26 a a s 330ff.
 27 Hammar 1972 s 176ff.

- 28 Hägglund 1956 s 332ff.
 29 a a s 28f.
 30 Bergmark-Sörensen 1913 Andra delen s
 61ff, 90ff.
 31 Undervisningsplan 1919 s 28f.
 32 a a s 28.
 33 Moberger 1962 s 138ff, även 1961 s
 154 ff.
 34 T ex Bergmark-Sörensen 1913 Andra
 delen s 195ff.
 35 a a s 197.
 36 a a s 203ff.
 37 Steen 1927 s 8.
 38 a a s 100.
 39 a a s 101ff.
 40 a a s 106.
 41 a a s 119.
 42 Seminariereglemente 1865 § 5.
 43 Petersson 1977 s 37f.
 44 Beskrivet i Algotsson 1975.
 45 Pettersson 1977. Lundahögkyrklighe-
 ten satte kyrkoläran och kyrkan som
 institution i centrum.
 46 Meddelanden från Kungl. Katekesnäm-
 nden IV:1 1917 s 39f.
 47 Wingren 1968 s 62f, 64f.
 48 I Einar Billings bok "Försoningen"
 är studiet av bibeltexterna grund-
 valen för den teologiska reflektio-
 nen.
 49 Meddelanden från Kungl. Katekesnäm-
 nden IV:1 1917 s 25.
 50 a a I 1913 s 7.
 51 Wingren 1968 s 27ff.
 52 Stadga 1842 § 7.
 53 Undervisningsplan 1919 s 26f.
 54 Hammar 1972 s 209.
 55 T ex Siljeström, Bjerstedt 1965.
 56 Wingren 1968 s 143ff.
 57 Meddelanden från Kungl. Katekesnäm-
 nden I 1913 s 82f.
 58 a a s 88.
 59 a a s 85ff.

SUMMARY

The present investigation takes the Swedish Canon Law of 1686 as its point of departure. In this law an educational program is outlined, covering man's whole life from the cradle to the grave. Examples of educational situations are christening (instruction of the godparents and the congregation about the significance of christening), instruction of children in Christian faith in the homes (and later in the schools), instruction of candidates for confirmation, of adults, e.g. servants in the household, instruction through distribution of Christian edifying literature and Christian journals, in connection with domestic devotion, parish catechetical meetings (special examinations of a group of households in a home in the parish), sermons and sermon examinations, communion examinations (examinations of communicants), biblical explanations, instruction of the old and the sick, sometimes as a preparation for death. For every phase of human life there was thus some form of church instruction.

This program was maintained and intensified during the 18th century. It was still in function towards the middle of the 19th century, when it began to dissolve. This process of dissolution is the subject of this investigation.

In order to make the investigation as concrete and illuminating as possible, one parish has been put in the centre, the parish of Fleninge in the diocese of Lund in southern Sweden.

From this parish there exists archival material, among other things mass announcement books from almost the whole 19th century. In these it is possible to see what activities took place. The complete educational program of the parish is noted down here. An important help for treating the information in parish registers and the like has been given through the computerization of the material made at Demografiska Databasen at the University of Umeå.

The interpretation of the material is made with the help of three key concepts: function, office, and parish view. Function indicates that the educational activities of the parish are concretely described, office indicates that the view of the instructing office explains how the distribution of responsibility between the different occasions for instruction is marked, and parish view indicates that the view on how the parish should function was of importance for how the educational church occasions were organized.

On the responsibility for the christening of children

The homes had the primary responsibility for instruction of the christened children. It was the duty of the head of the family to see to it that the children received a Christian education. The parson was responsible for checking, through special examinations of the children, that the instruction in the home was in order. It was also the parson's duty to teach parents and godparents the significance of christening and to devote certain sermons to the subject of christening. It was important that the christening took place in the church: the act of christening was in itself a kind of instruction about the significance of christening.

The clergymen were not always satisfied with the way the homes met their responsibility with regard to the instruction about christening. For that reason schools were founded by and by, originally with the primary purpose of preparing the children for confirmation. The clergymen exhorted their parishioners to send their children to the schools if they couldn't manage the instruction themselves.

As a rule, the schools did much to raise the level of knowledge. At the same time, however, this meant that a great deal of the responsibility of the household for instruction in Christian faith was left to the schools. The homes no longer felt the same obligation as earlier to contribute to a Christian education and to Christian faith. Gradually, the parson came to be more occupied with checking how the teachers exercised their responsibility as teachers of religion than in how the families lived up to the same responsibility.

This also shows in the forms for how children were admitted for preparation for confirmation. During the former part of the investigated period the parson received the children directly from the homes. As a rule, he then held a special admission examination with them. During the latter part of the period the procedure for admission as a candidate for confirmation was formalized: a school certificate vouching for satisfactory knowledge was qualification enough. The responsibility of the parents had been reduced.

The preparation for confirmation was a comprehensive course that took three quarters of a year. On average, the candidates were taught by the parson once a week. The more the parson could rely on a gradually improved school education, the more he could deepen and develop his teaching of Christian faith. As a rule, the teaching dealt with Bible stories, above all the Old Testament, one of the gospels, one of St Paul's epistles, catechism and hymns. According to available statistics, the girls in particular received high marks with regard to the intellectual understanding of Christian faith.

The co-operation between the school and the preparation for communion also shows in the fact that the two educational forms were placed closer and closer in time. The breaking-up of school and the end of the preparation for confirmation were adjusted to one another.

If the parsons were reasonably satisfied, the elementary school teachers were more uncertain. They did not primarily regard themselves as office holders of the church with particular responsibility for the religious and Christian education of the children. They wished to regard school in a broader perspective. It was meant to serve society and not primarily the church. School should provide a general civic education, and not function merely as a preparatory communion school. This tension between a school for the church and a school for society was the subject of a heated debate among the elementary school teachers themselves in their organizations. With the gradual secularization of the schools and with teachers less and less regarding themselves as office holders of the church, school had less and less importance with regard to content for the subsequent preparation for confirmation. The organizational connection, on the other hand, remained.

To have passed one's school examination and one's preparation for confirmation came to be regarded as the terminal point of a Christian education. Thereby, the interest of the individual to continue to deepen his Christian faith was reduced. This affected very much the conditions for maintaining the occasions for instructing adults.

Occasions for instruction among adult members of the church

The head of the family was responsible not only for young children but also for other members of the household, above all older children at home, farm-hands and maids. After confirmation they were expected to continue their Christian education their own. At special parish catechetical meetings the parson checked earlier candidates for confirmation in this respect. These examinations disappeared during the latter part of the 19th century. They were maintained, however, in connection with inspections of the parish by the bishop or the dean.

The parson tried to assist the homes by recommending and supplying classical edifying literature, simple booklets, tracts and Christian journals. These were intended for private study and for devotion at home. Such devotion was practised in several homes in Fleninge during the former part of the period under investigation, but it grew rarer and rarer towards the end of the 19th century. One more important occasion for instruction supervised by the head of the family disappeared.

The parish cathetical meeting was a special form of instruction in Sweden. It served primarily as an instrument for the parson in checking how home instruction functioned. In connection with the efforts of both spiritual and secular authority to guard against the risk of foreign faiths gaining ground in Sweden these meetings played an important role. They were to take place once a year with small parts of the parish. That is how it was in Fleninge during the former part of the period under investigation. As a rule, the parish catechetical meetings were held in the autumn. To these meetings, on principle, the whole families came, with servants. They were tested with regard to knowledge and understanding of the Christian religion and to whether they were able to read. From the middle of the 19th century children no longer took part in these meetings. They were regarded as belonging to the school. From the 1870's the custom of parish catechetical meetings was markedly losing its grip. Attempts to revive it in the 19th century failed. It survived to a certain extent, however, but rather in the form of conversation and biblical explanation. The sermon is the main occasion for instruction in a Lutheran Christian parish, and it was, of course, maintained. New forms of sermon were special biblical explanations and more sermons and less examination as preparation for communion. Earlier, it had been usual for the parsons to hold special sermon examinations. There disappeared during the latter part of the 19th century. Traditional occasions for instruction, e.g. in connection with visits to sick and dying persons, or when parsons instructed those who were going to take the oath in a court of justice, also disappeared.

Instead, new occasions for instruction arose, e.g. the above-mentioned biblical explanations or the attempts that were made to teach children church singing, enriching the children's Christian education with several texts and experiences.

An important principle for the Canon Law of 1686 was that spiritual and secular rule, church and state, should co-operate. This had consequences for the educational program of the church, e.g. in the controlling function the parson so often had to exercise in the Swedish Lutheran society. Special examinations in connection with marriage, when people moved in or out of a parish, or examinations of soldiers in the national army, emphasized this connection. They disappeared in the course of the 19th century.

This is a sign that the conditions for the educational program of the church were changed towards the turn of the century. Democratization and secularization were processes that contributed to a reconsideration of the function of the educational program of the church and of the view of office, above all clerical office, as well as of the idea of the parish. They also led to the proposal of a new educational program, to be founded more on inductive than deductive principles, more on problem orientation than on theological principles. The church tradition, however, was still too strong for such a program to be realized.

(Translated by Tryggve Emond)

KÄLLOR OCH LITTERATUR

Otryckta källor

Fleninge

Hembygdsföreningens arkiv, Fleninge hembygdsmuseum
Journal öfver Fleninge Sockenbibliotek 1888-1900
Hans Perssons dagbok

Helsingborg

Fleninge kommunarkiv, Stadshuset AI:1, AI:4, DI:1
Fleninge Folkskolas Huvudböcker 1855-1861
Folkbiblioteket, Förteckning över litteratur 1861-1875
Journaler över låntagare 1861-75
Inventarieförteckning från Fleninge fasta skola 1848, 1867, 1869, 1872

Lund

Kyrkohistoriska arkivet (LUKA)
Upppteckningar: Allterum 2867
Fleninge 5169, 5170

Landsarkivet i Lund (LLA)

Allterums kyrkoarkiv	
Husförhörslängder	Allterum AI
Längder över nattvardsungdom	Allterum DI:1-3
Konfirmationslängd	
Bilagor till kyrkobokföringen	Allterum HI:3
Sockenstämmans protokoll och handlingar	Allterum K:1-4
Bilagor till sockenstämmans handlingar	Allterum KI:1
Sockenstämmoprotokoll Fleninge	Allterum K:1:2, KI:4
Protokoll vid skolstyrelsesammanträde	Allterum KI:3
Kyrkostämmans protokoll och handlingar	Allterum KII:1
Skolrådets protokoll och handlingar	Allterum KIV:1-2
Ämbetsberättelser till prästmöten	Allterum N:1
Protokoll vid biskopsvisitation	Allterum N:1
Ämbetsberättelser (uppgifter) till biskopsvisitation	Allterum N:1
Protokoll vid prostvisitation	Allterum N:1

Ämbetsberättelser (uppgifter) vid prostvisitation	Allterum N:1
Ämbetsberättelse enligt särskilt uppmaning (Biskopens cirkulär)	Allterum N:1
Pålysningsböcker (Mässlysnings-böcker=Mlb) Allterum	Allterum PII:1-7

Fleninge kyrkoarkiv

Sockennämndens handlingar i Fleninge 1847-1861	Allterum KI:1
Husförhörslängder	Fleninge AI:2-12
Födelse- och dopböcker 1800-1894	Fleninge C:3-6
Födelse- och dopbok Fleninge med bilagor	
Längder över nattvardsungdom	Fleninge DI:1
Konfirmationslängd (Före 1880 i Allterum DI)	
Lysnings- och vigselböcker	Fleninge E:1-3
Inflyttningsattester	Fleninge HII:1
Prestattester	
Pålysningsböcker Fleninge 1881-1890	Fleninge PII:1,2

Luggude häradsrätts arkiv

Domböcker	A1a 146-148, 176-178,206,208, 236-238,266,303
-----------	---

Luggude kontraktsprostarkiv

Pommer till kontraktsposten	F:1
Arrhén till kontraktsposten	F:4
Uppgifter rörande pastoralvården	

Lunds domkapitels arkiv

Prästsällskapsprotokoll	A VIII:10
Protokoll vid biskopsvisitation	FII ga:9,17,27
Protokoll vid prostvisitation i Räng	FII gb:6
Protokoll vid prostvisitation i Allterum	FII gb:42
Uppgifter i vissa ämnen	FII ja:65
	FII jc:2,3
Ämbetsberättelser till prästmöten	FII jd:1-6
Reglemente för fasta skolan i Fleninge	FII rg:2

Lunds universitetsbibliotek

Prästsällskapstal 1886,1890	Samling Flensburg,V
-----------------------------	---------------------

Tryckta källor och referenslitteratur

Ahrén, Per-Olov
1956 Kyrkomöte och synodalförfattning. En studie i svensk kyrkoförfattningsdebatt 1827-1865 (STL 11), Lund.

Algotsson, Karl-Göran
1975 Från katekestvång till religionsfrihet; debatten om religionsundervisningen i skolan under 1900-talet (Skrifter utgivna av Statsvetenskapliga föreningen i Uppsala 70), Stockholm.

Andeliga sånger för barn
1852 Översatte från engelskan af B.E./hrensberg/. Utgifne med musik för tre stämmor af P.Palmqvist. 1. häftet, Stockholm.

Andersson, Nils
1973 1878 års katekes. Debatten om katekesens form och innehåll 1810-1878 (BTP 27), Lund.

Andrén, Åke
1954 Högmässa och nattvardsgång i reformationstidens svenska kyrkoliv (SSSKH 32), Lund.

Anshelm, Carl
1930 Peter Fjellstedt I, Hans barndoms- och ungdomstid samt utländska missions-
verksamhet, Stockholm.

1935 II, Hans verksamhet i hemlandet för den yttre missionen, Stockholm.

1957 III, Hans verksamhet för kyrklig väckelse och inre mission 1850-1881,
Stockholm.

Arkhult, Carina
1981 Att vara oäkta barn i 1800-talets Sverige. En studie kring utomäktenskaplig
fruktsamhet i Fleninge församling i Skåne: 1821-40, 1861-80 (Stencil Umeå
universitet. Institutionen för historia).

Arkhult, Björn & Danielsson, Mats
1981 "De klöv sitt hemman och rev sina torp". En metodisk studie i en gårds och
dess invånares historia under sju decennier. Fleninge nr 24, 1819-1890
(Stencil Umeå universitet. Institutionen för historia).

Arrhén, Sven Claesson
1828 Beskrifning öfver Allerums socken i Luggude härad och Malmöhus län, i
Kullabygd 1961.

1828 Beskrifning öfver Fleninge Socken i Luggude härad och Malmöhus län, i
Fleninge socken 1982.

Asheim, Ivar
1961 Glaube und Erziehung bei Luther. Ein Beitrag zur Geschichte des Verhält-
nisses von Theologie und Pädagogik (Pädagogische Forschungen 17),
Heidelberg.

1970 Orientering i religionspedagogikken, Oslo.

1977 Tro, dannelse, oppdragelse. Religionspedagogiske emner og grunnbegreper,
(Stencil Menighetsfakulteten Oslo).

Askmärk, Ragnar
1949 Ämbetet i den svenska kyrkan i reformationens, ortodoxiens och pietismens
tänkande och praxis, Lund.

Barth, Christian Gottlob
1850 Två gånger två och femtio bibliska historier för skolan och hemmet. Öfver-
satte...af C.W. Skarstedt, Lund.

1855 - 4 upplagan, Lund.

1860 - 6 upplagan, Lund.

Bergmark, Maria & Sörensen, Anna
1913ff Guds verk ur Bibeln och kyrkohistorien. Lärobok i kristendom, Stockholm.

Berättelser från Lunds stifts bibelsällskap i Lunds stifts bibelsällskaps hand-
1816-25 lingar, Lund.

Berättelse och redovisning af fruntimmers bibel-sällskapets i Stockholm Comité,
1821ff Stockholm.

Berättelser om folkskolorna i riket afgifna af tillförordnade folkskoleinspektörer
1867 I 1864-66, Stockholm.

1867 Tabeller till ... Wexjö Lunds /m fl/ stift, II, Stockholm.

1869 I 1867-68, Stockholm.

1869 Tabeller till...Wexjö Lunds /m fl/ stift, II, Stockholm.

1882 I 1877-81, Stockholm.

1882 Tabeller till...Wexjö, Lunds /m fl/ stift, II, Stockholm.

1906 Tabeller till...Wexjö, Lunds /m fl/ stift, II, 1899-1904, Stockholm.

Beskow, Per
1975 Teologisk ordbok, Stockholm.

Bibeln i blickpunkten
1967 Svenska Bibelsällskapets historia speglad i högtidstalen 1815-1965. Allan
Arvastson och Carl-Gustaf André, Stockholm.

Billing, Einar
1908 Försoningen, Uppsala.

Bjerstedt, Åke
1965 Självständighetsmotivet. Ett grundtema i P.A. Siljeströms reformpedagogik
(Pedagogisk orientering och debatt 10), Lund.

Brandell, Georg,
1931 Svenska undervisningsväsendets och uppfostrans historia, 2, Ortodoxiens
tidevarv, Lund.

Brattgård, Helge
1955 Bibeln och människan i Magnus Friedrich Roos' teologi. En systematisk
studie i württembergspietism (STL 10), Lund.

Brilioth, Yngve
1946 Svensk kyrkokunskap. 2 reviderade upplagan, Stockholm.

Bringéus, Nils-Arvid
1968 Skörde gudstjänst, i KÅ.

1969 Lysning, i Fataburen.

1971 Svenska dopseder, i Fataburen.

1979 Att läsa för maten (Meddelanden från Kyrkohistoriska arkivet i Lund, 16).

Brohed, Ingmar
1973 Stat, religion, kyrka. Ett problemkomplex i svensk akademisk undervisning
under 1700-talet (Skrifter utg. av Institutet för rättshistorisk forskning
ser. 1 Bd. 22), Stockholm.

1975 Prostmötet i Svenska kyrkan under 1900-talet. Dess tillkomst och första
verksamhetstid i Lunds stift och dess framväxt i övriga stift (BH-EL V),
Lund.

1977 Offentligt förhör och konfirmation. En case study rörande utvecklingen i
Lunds stift (BH-EL VII), Lund.

Buttimer, Anne
1978 "Insiders", "outsiders" and the geography of regional life (Stencil Kultur-
geografiska institutionen, Lund).

Carlsson, Åsa
1984 ...om John Friberg som livstidsfånge, i Människan i samhällsomvandlingen 3,
Umeå.

Dahm, Oscar E.
1843 Allmän geografi. Försök till lärobok för folkskolorna i Kalmar stift,
Kalmar.

1848 3 uppl.

Den svenska psalmboken
1819 af Konungen gillad och stadfäst, Stockholm.

Die Pommersche Kirchenordnung
1985 von Johannes Bugenhagen 1535. Text mit Übersetzung, Erleuterungen und
Einleitung. Herausgegeben im Auftrag der Evangelischen Landeskirche Greifswald
von Norbert Buska, Greifswald.

Eckerdal, Lars
1970 Skriftermål som nattvardsberedelse. Allmänt skriftermål i svenska kyrkans
gudstjänstliv från 1811 års till 1942 års kyrkohandbok (BTP 23), Lund.

Ehn, Billy & Löfgren, Orvar
1982 Kulturanalys: ett etnologiskt perspektiv, Lund.

Fernlund, Siegrun
1982 "Ett Herranom värdigt tempel": kyrkorivningar och kyrkobyggen i Skåne 1812-
1912, Lund.

Fleninge 1819-90
1975 Introduktion till databasmaterialet (preliminär version). Demografiska
Databasen Umeå/Haparanda.

Fleninge socken i Luggude härad
1982 Utgiven av Fleninge släkt- och bygdeförening. Fleninge byalag- Fleninge
församling. Bror A. Andersson m fl., Fleninge.

Folkskolestadgan 1842
se Stadga

Frykman, Jonas
1977 Horan i bondesamhället, Lund.

Frykman, Jonas och Löfgren, Orvar
1979 Den kultiverade människan (Skrifter utg av Etnologiska sällskapet i Lund
11), Lund.

Från gamla tiders Hälleberga
 1973 sammanställd och red av Anders Ljungdahl, Nybro.

Furuland, Lars
 1979 Läsebok för folkskolan i a a /efterord/, faksimilieutgåva efter första upplaga 1868, Stockholm.

Församlingspärm för Fleninge
 1975 se Fleninge 1819-90.

Förslag till kyrkohandbok
 se HBF.

Gagner, Lars Peter
 1846 Catechetisk lärobok eller Doct. Mårt. Luthers lilla cateches, med förklaring af Ol. Svebilius... ytterligare tillökt med förklaringsstyckenas, flere språks, samt hustaflans upplösning i frågor och svar, Örebro.

1848 Ny tryckning, Örebro.

Gustafsson, Anders
 1972 Kyrktagningsleden i Sverige, Lund.
 1976 Forskning om fokligt fromhetsliv. En analys av temat etnologin och grannvetenskaperna med särskild hänsyn till Norden, Lund.

Gustafsson, Berndt
 1950 Kyrkoliv och samhällsklass i Sverige omkring 1880. En kyrkohistorisk- och sociologisk undersökning, Stockholm.

Hammar, Karl Gustav
 1972 Liberalteologi och kyrkopolitik. Kretsen kring Kristendomen och vår tid 1906-omkr. 1920 (BH-EL I), Lund.

HB Handbok
 1811 Kyrko-handbok, hvaruti stadgas, huru gudstjensten i svenska församlingar skall behandlas, Norrköping.
 1895 Handbok för svenska kyrkan 1894, Lund.
 1904 Svensk kyrkohandbok, i full överensstämmelse med den af Konungen år 1894 stadfästade samt de mellan åren 1899 och 1904 där nådigst fastställda ändringar, Stockholm.

1917 Handbok för svenska kyrkan, Stockholm.

HBF Handboks-förslag
 1799 Handbok theruti stadgas, huru gudstjensten... uti svenska församlingar skall hållas, Upsala.

1854 Kyrko-Handbok, hvaruti stadgas, huru gudstjensten i svenska församlingar skall förrättas, Stockholm.

1856 Kyrko-Handbok, hvaruti stadgas, hur gudstjensten i svenska församlingar skall förrättas, 1855, Stockholm.

Handbok i svensk kyrkohistoria
 1940, Från reformationen till romantiken. Av Hjalmar Holmquist. Del 2, Stockholm.
 1953
 1952 Från romantiken till första världskriget, Del 3, Stockholm.

Hedlund, Oscar
 1949 Kyrkolivet i Karlstads stift under 1800-talets förra hälft, Lund.

Helander, Dick
 1939 Den liturgiska utvecklingen i Sverige 1811-1894, Stockholm.

Helsingborgs Tidning
 1868, 1878

Hessler, Carl Arvid
 1956 Stat och religion i upplysningstidens Sverige (Skrifter utgivna av Statsvetenskapliga föreningen i Uppsala 36), Uppsala.

Historiskt-geografiskt och statistiskt lexikon
 1860 öfver Sverige, Band II, Stockholm.

Hoffman, Dieter
 1982 Der Weg zur Reife. Eine religionspsychologische Untersuchung der religiösen Entwicklung Gerhard Tersteegens (Studia psychologiae religionum lundensia 3), Lund.

Hübner, Johann
 1838ff Berättelser ur den heliga skrift, Stockholm.

Hägerman, Anders
 1835 Läro- och läsebok i svenska historien i trenne kurser för folkskolor, 1856ff Köping.
 1856ff Läse- och lärobok i geografi, 2 öfversedda upplagan, Köping.

Hägerstrand, Torsten
 1981 Registerdöden. Några reflektioner kring informationsteknik och socialt medvetande, i Vardag och evighet. Festskrift till Hampus Lyttkens, Lund.
 1982 Komplexitet och delaktighet i samfundets liv. Några tankar om problemet, i Vår Lösen 3, Sigtuna.

Hägglund, Bengt
 1956 Teologins historia. En dogmhistorisk översikt, Lund.
 1963 Teologins historia, 2 utökade upplagan, Lund.

Janson, Jan
 1964 Debatten om civiläktenskapets införande i Sverige, Stockholm.

Jarlert, Anders
 1984 Ämbete och tro: en undersökning av den kyrkliga debatten i Göteborgs stift under slutet av 1800-talet (BH-EL XIII), Stockholm.

Johannesson, Gösta
 1972 Skånes historia, Stockholm.

Johansson, Egil
 1969 Kvantitativa studier av alfabetiseringen i Sverige. Exempel på källmaterial, metoder och resultat (Pedagogiska rapporter Umeå 7).
 1972 En studie med kvantitativa metoder av folkundervisningen i Bygdeå socken 1845-1873 jämte Bilagor s.å. (Pedagogiska institutionen Umeå).
 1981 Den kyrkliga lästraditionen i Sverige - en konturteckning. Mötesrapport II, Jyväskylä.
 1983 Kyrkböckerna berättar, Stockholm.
 1983a En söndag i Tuna år 1820, i Forskning och framsteg 7.

Johansson, Gunnar
 1969 Missionshuset i Kullabygden, i Kullabygd XLII.

Kallos, Daniel
 1984 Bildningsarbetarinternationalen i Sverige. En studie av försök att organisera socialistiska och kommunistiska lärare i Sverige 1920-1940, Lund.

Katekes
 se Luther.

Key, Ellen
 1927 Barnets århundrade I-II, 3 upplagan, Stockholm.

Kilström, Bengt Ingemar,
 1958 Den kateketiska undervisningen i Sverige under medeltiden (BTP 8), Lund.

Kjällerström, Sven
 1944 Kyrkolagsproblemet i Sverige 1571-1682 (SSSKH 11), Lund.
 1957 Guds och Sveriges lag under reformationstiden (BTP 6), Lund.

KL Kyrkolag
 1686 i Wetterberg, Handbok i kyrkolagfarenhet, Lund 1957.

KLF Kyrkolagsförslag
 1828 Förslag till kyrkolag och ordning för svenska församlingen, Stockholm.
 1847 Förslag till kyrkolag och särskilde lagar rörande kyrkowäsendet samt kyrkostadgar 1846, Stockholm.

1873 Förslag till kyrkolag och kyrkostadgar jemte underdånigt betänkande och motiver, Stockholm.

Klingberg, Göte
 1970 Barn och ungdomslitteraturen, Stockholm.

KÖF Kyrkoordningsförslag
 1736 Kyrkio-ordning til riksens högloflige ständers öfverseende och gillande, Stockholm.

Kongl. Maj:ts nådiga förordning
 1855 angående vissa föreskrifter om kyrkotuktens upprätthållande, i SFS 61, Stockholm.

Kontroll och kontrollerade
 1982 Formell och informell kontroll i ett historiskt perspektiv. Historiska institutionen vid Umeå universitet (Forskningsrapporter nr 1).

- Konventikelplakatet
1726 Kongl. Maj:ts förnyade placat och förbud angående the oloflige sammankomster, Stockholm.
- Kullabygd
1969 Kullens hembygdsförenings årsskrift. Årgång XLII.
- Kyrkohandboken
se HB.
- Köhler, Eva-Mari
1981 Blågul fostran, Stockholm.
- Landquist, John
1963 Pedagogikens historia, 7 genomsedda uppl., Lund.
- Lengborn, Thorbjörn
1977 En studie i Ellen Keys pedagogiska tänkande främst med utgångspunkt från "Barnets århundrade" (ÅSU 57 1977), Stockholm.
- Lenhammar, Harry
1975 Kyrkan och boken, i KÅ.
- Le Roy Ladurie, Emmanuel
1980 Montailou: en fransk by 1294-1324, Stockholm.
- Lilja, Einar
1947 Den svenska katekestraditionen mellan Svebilius och Lindblom (SSSKH 16), Lund.
- Lindblom se Luther
- Lindegård, Sven
1957 Consistorium regni och frågan om kyrklig överstyrelse (BTP 5), Lund.
- Lindholm, Stig
1949 Catechismi förfremielse. Studier till catechismusundervisningen i svenska kyrkan 1593-1646, Lund.
- Linnström, Hjalmar
1883 Svenskt boklexikon. Åren 1830-65, I, Stockholm.
1884 II, Stockholm.
- Lunds domkapitels cirkulär
1813ff Lund.
- Lunds stifts bibel-sällskaps handlingar
1816-25 Årsberättelser, Lund.
- Lunds stifts herdaminne, utg av Gunnar Carlquist
1951 serie 2 del 3, Lund.
1957 serie 2 del 6, Lund.
1961 serie 2 del 8, Lund.
1962 serie 2:2-8, Register 1962-68.
- Luther, Martin
1529 Den lilla katekesen, i Svenska kyrkans bekännelseskifter, Lund 1957.
1753 Enfaldig förklaring öfver Lutheri lilla catechismum ställt genom spörsmål och swar av Olaus Laurelius, Stockholm.
- 1811 Doct. Mårt. Luthers lilla cateches med förklaring af doct. Olof Svebilius. På Kongl. Maj:ts. nådiga befallning omarbetad och förbättrad af Jac. Ax. Lindblom...Ellofte correcta upplaga 1854, Lund.
- 1878 Dr Martin Luthers lilla katekes med kort utveckling. Af Kungl. Maj:t gillad och stadfäst, Stockholm 1959.
- Läsebok för folkskolan
1868 Faksimilutgåva, Stockholm 1979.
- Lövgren, Oscar
1964 Psalm- och sånglexikon, Stockholm.
- Martling, Carl Henrik
1958 Nattvardskrisen i Karlstads stift under 1800-talets senare hälft (BTP 9), Lund.
- 1961 Kyrkosed och sekularisering (Studentrörelsens småskrifter 24), Stockholm.
- Meddelanden från Kungl. katekesnämnden
1913 I: I katekesfrågan. Granskningar och synpunkter. Stockholm.
1917 IV:1-3: Vår kristna tro framställd i anslutning till Martin Luthers lilla katekes, Stockholm.

- Moberger, Karin
1961-62 Religionsenhet och religionsfrihet i folkskolans kristendomsundervisning 1911-1919, I-II, i KÅ.
- Myhre, Reidar
1967 Pedagogisk idéhistoria, Oslo.
- Netterstad, Märta
1982 Så sjöng barnen förr: textmaterialet i de svenska skolsångböckerna 1842-1972 (Skrifter utgivna av Svenska barnboksinstitutet 15), Stockholm.
- Newman, Ernst
1925 Nordiska väckelserörelser under 1800-talet, 1, Stockholm.
- Nissen, Gunhild
1973 Bønder, skole og demokrati. En undersøgelse i fire provstier af forholdet mellem den offentlige skole og befolkningen på landet i tider ca. 1880-1910, København.
- Norberg, Anders
1979 Med betyget på fickan. Den svenska kyrkobokföringen under industrialismens genombrottsskede, i KÅ.
- Norberg, Astrid
1978 Uppfostran till underkastelse: en analys av normer och föräldra-barnrelationer i religiös litteratur om barnuppfostran i Sverige 1750-1809 (Studia psychologica et paedagogica. Series altera 41), Lund.
- Normann, Carl-Edvard
1952 Cleri comitalis cirkulär 1723-1772 (SSSKH 29), Lund.
1954 Lundastiftets prästerskap och 1731 års kyrkoordningsförslag (Lunds universitets årsskrift N.F. Avd. 1 Band 51 N2), Lund.
- Nørr, Erik
1979 Det højere skolevaesen og kirken: faget religion i sidste halvdel af det 19. århundrede, Aarhus.
1981 Praest og administrator: sognepraestens funktioner i lokalforvaltningen på landet fra 1800 til 1841 (Administrationshistoriske studier 4), København.
- Olsson, Bror
1942 Psalmboken som folkbok (Skrifter i teologiska och kyrkliga ämnen 23), Lund.
- Petersson, Kjell
1977 Kyrkan, folket och dopet: en studie av barndopet i svenska kyrkan (BTP 35), Lund.
- Pleijel, Hilding
1925 Herrnhutismen i syd-Sverige, Stockholm.
1939 Från fädernas fromhetsliv. Gestalter och strömningar, Stockholm.
1941 Bibeln i svenskt fromhetsliv. En historisk översikt (Skrifter i teologiska och kyrkliga ämnen 20), Lund.
1942 Katekesen som svensk folkbok. En historisk översikt (Skrifter i teologiska och kyrkliga ämnen 22), Lund.
1944a Svensk lutherdom. Studier i luthersk fromhet och svensk folkkultur, Stockholm.
1944b Bouppteckningarnas bokbestånd. Historiskt-principiella synpunkter (Meddelanden från Kyrkohistoriska arkivet i Lund 4).
1951 Från hustavlans tid. Kyrkohistoriska folklivsstudier, Stockholm.
1965 Husandakt, husaga, husförhör och andra folklivsstudier, Stockholm.
1966 Smedmästaren K.J. Nilssons minnen från 1800-talets kyrkliga folkliv. Utg. med inledning och kommentar av Hilding Pleijel (SSSKH 38), Stockholm.
1970 Hustavlans värld. Kyrkligt folkliv i äldre tiders Sverige, Stockholm.
1977 Carl Gustaf Mozart: en gammalluthersk smålandsprost i samhällshistorisk belysning (SSSKH 42), Stockholm.
- Prästerskapets privilegier
1723 i Wetterberg, Handbok i kyrkolagfarenhet, Lund 1957.
- Prästmöteshandlingar (Prmhdl)
1814 Lunds stifts, Lund
1826
1858 Handlingar rörande prästmötet i Lund, Lund.

- 1864 Handlingar om prästmötet i Lund, Lund.
 1870, 1876, 1883
 1891 Handlingar rörande prästmötet i Lund, Lund.
 1900
 (Die) Religion i Geschichte und Gegenwart.
 1967 Handwörterbuch für Theologie ...II.Band, Tübingen.
 Religionsstadgan
 1735 Kongl. Maj:ts nådige stadga och påbud till hämmande af hwarjehanda willfarelser, Stockholm.
 Ribbner, Torvald
 1957 De svenska traktatsällskapen 1808-1856 (BTP 3), Lund.
 Richardson, Gunnar
 1963 Kulturkamp och klasskamp. Ideologiska och sociala motsättningar i svensk skol- och kulturpolitik under 1880-talet (Studia historica Gothoburgensia 2), Göteborg.
 Rodén, Nils
 1961 Hans Jakob Lundborg. Initiativtagare till Evangeliska fosterlandsstiftelsen, Stockholm.
 Rodhe, Edvard
 1908 Kyrka och skola i Sverige under 1800-talet, I, Lund.
 1923 Svenskt gudstjänstliv. Historisk belysning av den svenska kyrkohandboken, Stockholm.
 1930 Svenska kyrkan omkring sekelskiftet, Stockholm.
 1935 Den religiösa liberalismen. Nils Ignell-Viktor Rydberg-Pontus Wikner, Stockholm.
 Rosenberg, Sven-Ake
 1948 Kyrkan och arbetarrörelsen, Lund.
 Salqvist, Bernhard
 1947 Folkskolans kristendomsundervisning med särskild hänsyn till 1919 års undervisningsplan, Stockholm.
 Sandström, Carl Ivar
 1978 Utbildningens idéhistoria: om samhällsförändringarnas inflytande på undervisningens mål och idéinnehåll genom tiderna i Sverige och utlandet, 2 bearb. upplagan, Stockholm.
 Schelin, Margitta
 1978 Den officiella skolstatistiken i Sverige åren 1847-1881 (Pedagogiska monografier Umeå nr 20).
 Selander, Sven-Ake
 1973 "Den nya sången". Den anglosachsiska väckelsesångens genombrott i Sverige (BTP 28), Lund.
 1981 Från slutet till öppet samhälle - religionsundervisning under 300 år i Sverige, i Education 1 utg av Nordiska Ekumeniska Institutet, Sigtuna.
 1985 Vuxenundervisning i den svenska kyrkan - några utvecklingsprojekt, i Kritisk forum för praktisk teologi nr 21, Aarhus.
 Selånger
 1983 En sockens historia. Av Lars-Göran Tedebrand. Utgiven av Selångers församling och Selångers hembygdsförening, Selånger.
 Seminariireglemente
 1865 Kongl. Maj:ts förnyade nådiga reglemente för folkskolelärare-seminarierna i riket, i SFS 84, Stockholm.
 Sjöstrand, Wilhelm
 1954ff Pedagogikens historia I-III:2, Lund.
 Skol-sånger
 1852 Öfversatte från engelskan af B.E. Utg. med musik för tre stämmor af P. Palmqvist. 1 häftet, Stockholm.
 Stadga
 1842 Kongl. Maj:ts Nådiga, angående folkundervisningen i riket, i SFS 19, Stockholm.

- Steen, Henrik
 1927 Kristen tros- och sedelära framställd i huvudsaklig anknytning till Bergsprädikan, Lund.
 Svensk bok-katalog
 1886-95 jemte musikförteckning, Stockholm.
 Svenska kyrkans bekännelseskriterier /SvKB/
 1957 utgivna av samfundet Pro fide et christianismo, Stockholm.
 Svensson, Sonja
 1983 Läsning för folkets barn: Folkskolans barn tidning och dess förlag 1892-1914: med en inledning om fattiga barns läsning på 1800-talet (Skrifter utgivna av Svenska barnboks-institutet 16), Stockholm.
 Söderberg, Johan
 1978 Agrar fattigdom i Syd-Sverige under 1800-talet, Stockholm.
 Söderberg, Kjell
 1981 Den första massutvandringen: en studie av befolkningsrörlighet och emigration utgående från Alfta socken i Hälsingland 1846-1895 (Umeå studies in the humanities 39), Umeå.
 Söderlind, Nils
 1968 Katekes och kyrkvigsel, i KÅ.
 Tegborg, Lennart
 1969 Folkskolans sekularisering 1895-1909. Upplösningen av det administrativa sambandet mellan folkskola och kyrka i Sverige (Studia historico-ecclesiastica upsaliensis 14, även i ASU 122), Uppsala.
 1978 Genom hundra år, i L.Tegborg m fl, Församlingen - vision och verklighet, Skara.
 Thelin, Bengt
 1981 Exit Eforus: läroverkens sekularisering och striden om kristendomsundervisningen, Stockholm.
 Time, space and man
 1979 Essays on microdemography: reports from the symposium... Editors: Jan Sundin m fl, Umeå.
 Tingsten, Herbert
 1969 Gud och fosterlandet. Studier i hundra års skolpropaganda, Stockholm.
 Tyrberg, Karl-Johan
 1972 Lekmannaverksamheten och församlingens förnyelse. Debatter och strävanden inom Lunds stift 1848 - omkr. 1860 (BH-EL 2), Lund.
 Undervisningsplan 1919
 1920 för rikets folkskolor den 31 oktober 1919, Stockholm.
 Wahlbom, Hans
 1983 Husförhöret under regressionsperioden i Lunds stift (BH-EL 12), Stockholm.
 Wallin, Erik
 1980 Vardagslivets generativa grammatik - vid gränsen mellan natur och kultur (Meddelanden från Lunds universitets geografiska institution. Avhandlingar 85), Lund.
 Wannerdt, Arvid
 1982 Den svenska folkbokföringens historia under tre sekler. Riksskatteverket, Utbildning och information, Stockholm.
 Warne, Albin
 1929 Till folkskolans förhistoria i Sverige, Stockholm.
 1961 Om tillkomsten av vår första folkskolestadga (ASU 103), Stockholm.
 Wentz, Hilmer
 1980 Klockaren i helg och söcken: från medeltid till nutid, Lund.
 Westin, Gunnar
 1928f George Scott och hans verksamhet i Sverige, I-II, Stockholm.
 1963 I den svenska frikyrklighetens genombrottstid. Svensk baptism till 1880-talets slut, Stockholm.
 Wetterberg, Gunnar
 1957 Handbok i kyrkolagfarenhet, 7 upplagan, Lund.
 Wingren, Gustaf
 1968 Einar Billing. En studie i svensk teologi före 1920, Lund.

- Wählin, Christian
1824ff Handbok uti svenska kyrko-lagfarenheten, 3 upplagan. Stockholm.
1841 Supplement, Stockholm.
- Wärneryd, Olof
1981 Att samlas kring energi, i Geografiska notiser 2, Geografiska institutionen, Lund.
- Zetterholm, Tore
1972 Vi möts vid Ryнге, Stockholm.
- Åberg, Bengt
1949 En skånekyrka genom åtta sekler. Strövelstorps kyrka. En studie i skånsk konsthistoria, kyrkorätt och personhistoria, Lund.
- Åberg, Lennart
1856 Lärobok uti svenska historien för folkskolor och nybörjare, 4de uppl, Göteborg.
- Akerblom, Johan
1842 Biblisk historia sammandragen och omarbetad mest efter Hübner samt med frågor utgifven af J.F.Å., Fahlun.
1854 --- fjortonde ånyo genomsedda upplagan, med flere olika sorters stilar, för övning i renläsning, Stockholm.
- Årsböcker i svensk undervisningshistoria
1930 29: Ambrosius, J.M. m fl, Skånska folkskolor. Minne, urkunder och undersökningar, Stockholm.
- Öresunds-Posten
1848, 1853, 1858, 1863, 1868, 1878.
- Österlin, Lars
1960 Thomanders kyrkogärning (SSSKH 37), Stockholm.

FÖRKORTNINGAR

- a a = anført arbete (hänvisar antingen till närmast föregående not eller till texten).
- BH-EL = Bibliotheca historico-ecclesiastica Lundensis
- Biskopsvis = Biskopsvisitation
- BTP = Bibliotheca theologiae practicae
- DDB = Demografiska databasen, tabeller i DDB eller deponerade i arkivet, Lärarhögskolan, Malmö.
- EFS = Evangeliska Fosterlandsstiftelsen
- HB = Handbok - Kyrkohandbok
- HBF = Handboksförslag
- HHN = Herrens heliga nattvard
- HT = Helsingborgs Tidning
- KL = Kyrkolag
- KLF = Kyrkolagsförslag
- KA = Kyrkohistorisk årsskrift
- LDC = Lunds domkapitels cirkulär
- LHD = Luggude härads domsaga
- Mib = Mässlysningsbok
- PrmhdI = Prästmöteshandlingar
- Prostvis = Prostvisitation
- Prot = Protokoll
- RF = Regeringsform
- SFS = Svensk författningssamling
- SSSKH = Samlingar och studier till svenska kyrkans historia
- STL = Studia theologica Lundensia
- SvKB = Svenska kyrkans bekännelseskriter
- Uppg = Uppgifter (i regel till visitationer)
- ASU = Årsböcker i svensk undervisningshistoria
- Ämbetsber = Ämbetsberättelser
- ÖP = Öresundsposten

TABELLBILAGA

Förteckning över figurer och tabeller

- Figur 1 a Funktion-ämbete-församling i det livslånga lärandet enligt KL 1686
b Undervisningstillfällen i KL 1686
- Figur 2 Karta över Södra Asbo och Luggude härader.
- Figur 3 Karta över Fleninge församling.
- Tabell 1 Hemman och lägenheter i Fleninge 1828
- Figur 4 Några yrkesgruppers andel av totalbefolkningen i Fleninge.
- Figur 5 Hem-rote-församling i ett rumsligt perspektiv.
- Figur 6 Arbetsåret i Selånger 1764.
- Figur 7 In- och utflyttning samt omflyttning inom Fleninge församling 1825-90.
- Figur 8 Andel betyg i husförhörslängderna fördelade på betygsgrader.
- Figur 9 Andel barn som deltog i husförhör a vart femte år b årsvis
- Figur 10 Betyg i nattvardsläsning, pojkar respektive flickor a Medelvärdet samtliga betyg 1861-89 b medelvärdet förklaring och begrepp 1861-79
- Figur 11 Alder vid konfirmationstillfället 1861-89
- Figur 12 Komminister Novéns plan för nattvardsläsning 1883-84
- Figur 13 Betyg i nattvardsläsning, pojkar och flickor a medelvärde innanläsning och begrepp 1861-89 b medelvärde katekes och förklaring 1861-79.
- Figur 14 Lästillsfällen pålysta i Fleninge 1826-90.
- Figur 15 Andel individer som deltog i husförhör, femårsperiod.
- Figur 16 Karta över husförhörsrotarna i Fleninge.
- Figur 17 Lokaler för husförhör i Mellanroten 1826-90.
- Figur 18 Andel individer som erhållit betyg vid husförhör, femårsperioder.
- Figur 19 Andel individer som deltog i husförhör i Mellanroten och Norra roten, femårsperioder.
- Figur 20 Andel individer, som deltog i husförhör i olika åldrar, femårsperioder.
- Figur 21 Andel individer i olika socialklasser som uteblev från husförhör 1820-85.
- Figur 22 Sambandet mellan husförhörsdeltagande och deltagande i nattvardsgång, femårsperioder.
- Figur 23 Andel individer i olika socialklasser som uteblev från nattvard 1820-85.
- Figur 24 Predikoförhör och bibelförklaringar 1825-90.

Tabellbilagor

- Bilaga 1 Antal gånger husförhör i Fleninge 1820-89.
- Bilaga 2 Antal nattvardsbesök i Fleninge 1820-89.
- Bilaga 3 Andel husförhörsdeltagare i olika byar 1820-85.
- Bilaga 4 Andel 20-åringar som deltog i nattvard 1820-85.

Bilaga 1 Antal gånger husförhör i Fleninge 1820-90.
Fasta tal. Teckenförklaringar: 0 = ej deltagande, 1,2,3 = deltagande Källa: DDB

År	MÄN				KVINNOR					
	1	2	3	0	1	2	3	0	0	0
1820	242	137	0	0	379	278	144	0	0	422
1825	434	0	0	0	434	454	2	0	0	456
1830										
1835	238	233	3	0	474	264	194	6	0	464
1840	267	203	4	0	474	294	179	1	0	474
1845	222	220	33	0	475	231	193	21	1	446
1850	429	183	8	0	620	376	195	3	0	574
1855	300	340	3	0	643	300	310	3	0	613
1860	334	300	2	0	636	347	279	1	0	627
1865	301	390	4	0	695	264	387	7	0	658
1870	273	382	2	0	657	257	397	3	0	657
1875	676	1	0	0	677	726	0	0	0	726
1880	630	0	0	0	650	683	0	0	0	683
1885	591	21	0	0	612	637	45	0	0	682
1889	586	14	0	0	600	595	42	0	0	637
Antal husförhör	0	1	2	3	Sum.	0	1	2	3	Sum.

Bilaga 2 Antal nattvardsbesök i Fleninge 1820-1890.
Fasta tal. Källa:DDB Teckenförklaringar: 1,2 etc = antal nattvardsbesök per år, 8 =
ej nattvardsberättigade (=barn), 9 = frånvarande

År	MÄN							KVINNOR																		
	1	2	3	4	5	6	7	1	2	3	4	5	6	7	8	9	Sum.	1	2	3	4	5	6	7	8	9
1820	22	49	89	73	5	1	0	114	25	378	29	48	100	74	7	2	0	131	31	422						
1825	56	146	34	2	1	0	0	154	41	434	47	156	34	2	0	1	0	152	63	455						
1830	53	144	34	2	0	1	0	158	63	455	60	148	54	3	3	2	0	152	72	496						
1835	51	146	53	3	1	0	0	166	53	473	40	160	77	7	0	0	0	137	42	463						
1840	77	136	35	3	0	2	0	164	57	474	80	146	51	4	0	3	0	139	51	474						
1845	43	123	54	4	0	0	0	186	65	475	53	122	72	4	0	0	0	139	56	448						
1850	62	118	63	4	2	0	0	210	161	620	49	148	69	13	0	0	0	182	113	574						
1855	111	207	28	5	0	0	0	210	81	642	94	218	30	4	0	0	0	207	59	612						
1860	105	240	56	6	0	0	0	193	36	636	71	241	85	6	1	0	0	200	23	627						
1865	120	237	43	3	0	0	0	214	78	695	103	248	53	2	0	0	0	192	60	658						
1870	157	200	17	2	0	0	0	191	89	656	143	211	38	3	0	0	0	187	74	656						
1875	165	159	17	2	2	0	0	194	138	677	179	201	26	4	0	0	0	203	113	726						
1880	166	168	23	1	1	0	0	174	137	650	148	195	39	5	0	0	0	198	98	683						
1885	135	131	33	3	0	0	0	158	152	612	151	184	38	4	0	0	0	187	118	682						
1889	147	111	10	0	0	0	0	173	159	600	191	135	16	1	0	0	0	156	138	637						
Natt- vards- besök	1	2	3	4	5	6	7	8	9	Sum.	1	2	3	4	5	6	7	8	9	Sum.						

Bilaga 3 Andel husförhørsdeltagare i olika byar 1820-1885
Källa: DDB
N = närvarande

År	Ödåkra				Fleninge				Gunnarlund			
	Män	Kv	N	Ejn	Män	Kv	N	Ejn	Män	Kv	N	Ejn
1820	31	69	38	62	38	62	32	68	52	48	48	52
(1825)												
1830	65	35	47	53	66	34	58	42	68	32	56	44
1835	55	45	48	52	58	42	42	58	65	35	48	52
1840	66	34	47	52	52	48	42	58	52	48	37	63
1845	62	38	48	52	55	45	48	52	83	17	40	60
1850	56	44	50	50	47	53	50	50	65	35	60	40
1855	61	39	61	39	80	20	77	23	76	24	79	21
1860	80	20	78	22	62	38	62	38	77	22	71	29
1865	83	17	91	9	80	20	80	20	89	11	88	12
1870	88	12	85	15	82	18	87	13	89	11	91	9
(1875)												
(1880)												
1885	13	87	11	89	4	96	9	91	3	97	7	93

Bilaga 4 Andel 20-åringar som deltog i nattvardsgång 1820-1885
Källa:DDB

Teckenförklaringar: 1,2, etc = nattvardsbesök, 9 = frånvarande

År	Män					Kvinnor						
	1	2	3	4-6	9	S:a	1	2	3	4-6	9	S:a
1820	15	6	27	24	27	100	10	15	35	22	17	100
1825	23	45	10	0	23	100	2	44	4	0	49	100
1830	6	51	9	0	34	100	14	39	12	4	31	100
1835	15	36	13	5	31	100	8	43	23	4	23	100
1840	25	42	4	4	25	100	21	38	10	0	31	100
1845	19	33	12	0	36	100	8	42	18	0	32	100
1850	16	25	16	1	42	100	12	29	16	12	31	100
1855	29	39	6	0	26	100	25	55	7	0	13	100
1860	25	56	14	0	6	100	10	65	24	2	0	100
1865	14	59	5	0	22	100	16	32	15	1	15	100
1870	42	36	3	0	19	100	23	48	8		0	100
1875	44	32	1	0	22	100	38	39	0	2	21	100
1880	37	23	0	0	40	100	29	52	3	0	16	100
1885	36	18	1	0	44	100	21	41	3	3	31	100